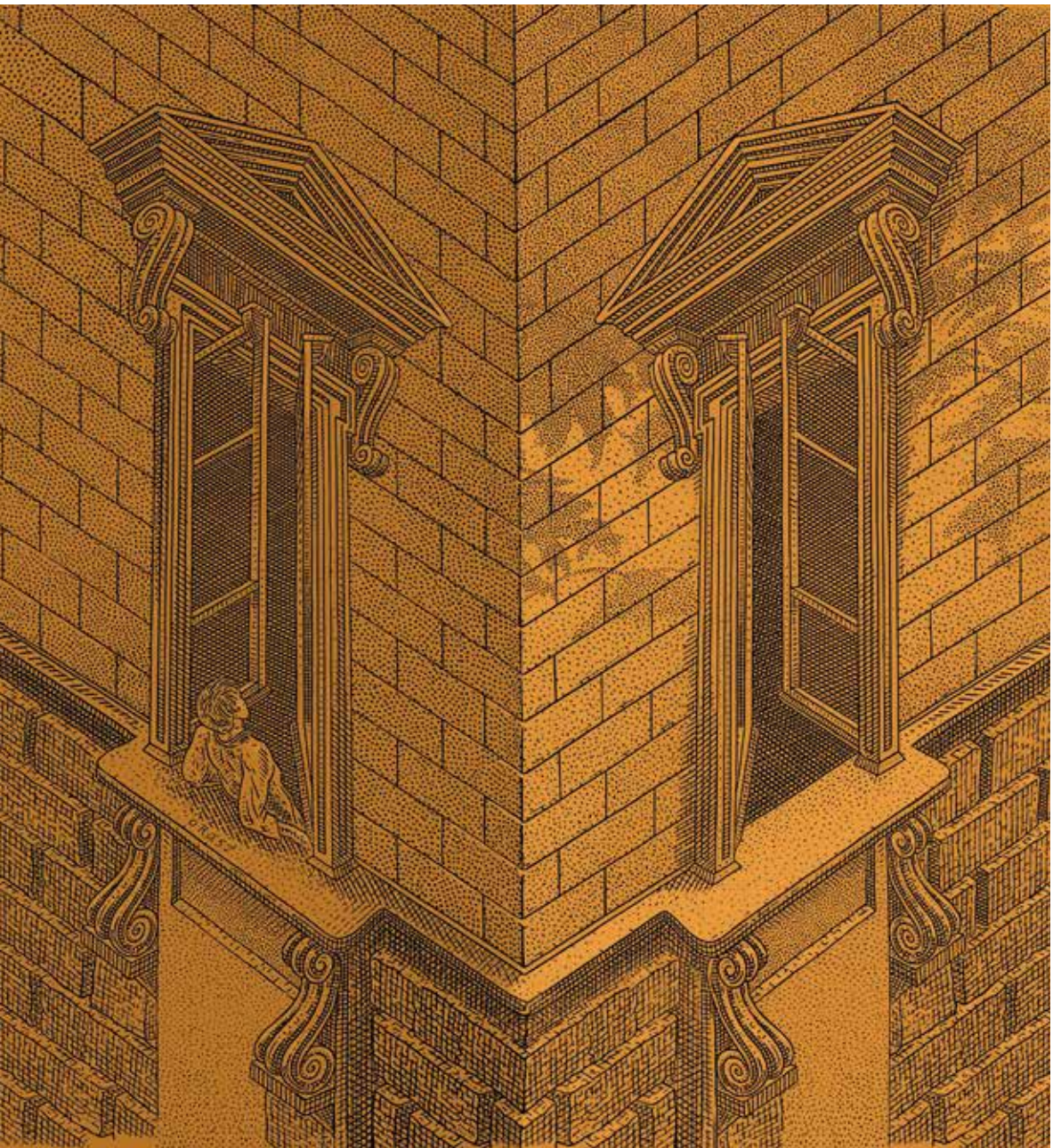

credo

evangélikus folyóirat

XXVII. ÉVFOLYAM
2021/3. • 900 FT

„Ne higgy el mindent, amit hallasz. Ne szeress mindent, amit látsz. Ne mondj el mindent, amit tudsz. Ne tégy meg mindent, amit akarsz.” (LUTHER MÁRTON)

MANIPULÁCIÓ

Tartalom

- ISÓ M. EMESE – MÁDL JANKA:** *Tekeredik és görbül*
A manipulációról 1
- GÁNC S PÉTER:** *A prédikáció mint manipulációs eszköz* 4
- OROSZ GÁBOR VIKTOR:** *A manipulálható ember* 10
- NÉMETH ISTVÁN:** *Manipuláció és művészet, avagy a manipulálás művészete* 16
- TÓTH KINGA:** *Kapszulakápolna* 23
Ima Annának
Mária szent anyja szent Mária szent Anyja 24
- ÁRVAY ANETT:** *Manipulált világunk, avagy visszaélés az átláthatósággal* 25
- LABORCZI DÓRA:** *Média és spiritualitás* 31
- GELENCSÉR GÁBOR:** *Csapdahelyzet*
A manipuláció motívuma a magyar filmben 37
- JANGSÓ ÁGNES:** *A félelemgyűjtő* 45
- PAÁR TAMÁS:** *Önmanipuláció: a posztigaz hanta és az építő igazság* 47
- ISÓ M. EMESE:** *A szobrok élete is számít?*
Identitásválságról egy ulmi szoborcsoport kapcsán 54
- SZABÓ LEVENTE:** *Emlékezet a performatív térben*
A kijevei Babij Jar-i zsinagóga emlékezetprojektje 60
- BÉRES TAMÁS:** *Játszhatunk Istent?*
Avagy átlépik-e a high-tech kutatások az emberi határt? 66
- NAGY SZABOLCS:** *Újraszerkesztett Biblia*
Csúsztatások és elmulasztott feladatok 72
- ZSILLE ÁKOS:** *Időcsapdában* 78
Apám támpontjai 79
- MÁDL JANKA:** *„Nézzén néztek, de nem láttok”*
Interjú Végvári Zsófiával 80
- MARTON RÉKA ZSÓFIA:** *Aljosa az utolsó szó jogán*
Fantázia a fantáziában 90
- WELTLER SÁNDOR:** *Vallástétel: Non credo* 92
- PETRŐCZI ÉVA:** *A hetvenedik* 98
Kívánság 99
- ANDRÁS TAMARA:** *A közléseken túlról* 100
- SCHRANZ ÁRON:** *Párhuzamos nyomozások* 102

Tekeredik és görbül

A manipulációról

→ *Isó M. EMESE – MÁDL JANKA*

„Ne higgy el mindent, amit hallasz.
Ne szeress mindent, amit látsz.
Ne mondj el mindent, amit tudsz.
Ne tégy meg mindent, amit akarsz.”
(Luther Márton)

Bár mindenki számára ismerős, mégis rendkívül nehéz definiálni, mit is jelent a manipuláció – általános értelemben és az ember mindennapi életében egyaránt. Jóllehet maga a fogalom pejoratív kicsengésű, mégis azt tapasztaljuk, hogy a manipuláció – a szabályokhoz hasonlatosan – olyan szükséges kapaszkodó és viszonyítási pont, amelyet szinte igénylünk, sőt jól érezzük magunkat benne. Segítségével ideális, látszólag makulátlan világot teremtünk magunknak, amelyet divatos árakkal, illékony javakkal, őszintétlen kapcsolatokkal, felszínes tartalmakkal és időtöltéssel, látszólagos (egyéni) szabadsággal töltünk meg, s nem engedjük, hogy e hamis illúzió elengedjen bennünket. De szabadság-e a kilúgozott szabadság? S hagyjuk-e, felismerjük-e az isteni beavatkozást, vagy mindenáron mi akarjuk megváltoztatni a teremtett világ rendjét?

Talán nem túlzás azt állítani, hogy a manipuláció örök társunk. Folyamatosan, olykor nyilvánvaló módon – ahogyan például a reklámok hálózzák be életünket és gondolkodásunkat –, máskor szinte észrevétlenül van jelen az életünkben: a médiában,

a közéleti és a magánéleti kommunikációban, a történelemszemléletünkben, a sarki étterem étlapján, a reggeli készülődési rituálénkban vagy épp öröklött családi mintáinkban és hagyományainkban. Tagai Imre filozófus találóan fogalmazza meg a témában íródott cikkében: „Világunkat át- meg átszövi a manipuláció. Nem mozzanatként, hanem átfogóan, általánosként. S a dologban az a veszélyes, hogy végső soron jól érezzük magunkat benne (különben nem is lenne hatékony), s ha kikerülünk belőle, végtelen szorongás és bizonytalanság fog el bennünket, mintha a semmibe löktek volna. Olyan ez, mint ha régen egy közösség kivetett magából valakit.”¹

Nemcsak ellenlábaskat vagy riválisunkat, de kollégánkat, ügyfelünket, barátunkat, szüleinket, gyermekünket és társunkat (sőt akár saját magunkat) is nap mint nap manipuláljuk. A kérdés csak az, miért van erre szükségünk. Miért ismerős, biztonságos mankóként tekintünk rá, s miért is érezzük magunkat olyan jól benne? A válasz egyszerű: a manipuláció olyan eszköz, verbális és nonverbális

→ *Isó M. Emese* (1989): művészettörténész, középkorász, megbízott előadó a Károli Gáspár Református Egyetemen, az Emberi Erőforrások Minisztériumának Szegedi Kis István kutatói ösztöndíjasa. Kutatási területe a késő középkori magyarországi művészet, különös tekintettel a keresztény és profán ikonográfiai témákra, illetve a reformáció hatása a képi nyelvre.

→ *Mádl Janka* (1991): művészettörténész, műtárgybecsüs. A 16. századi németalföldi festészet, annak kultúrtörténeti és ikonográfiai aspektusai állnak érdeklődése középpontjában. Az utóbbi években a 20. századi, illetve a kortárs művészet felé fordult a figyelme. Számos képzőművészeti kiállítás, vásár, aukció és kulturális esemény megvalósításában vett részt. Jelenleg is kurátorként tevékenykedik; az idei évtől folyóiratunk egyik szerkesztője.

csatorna, sorvezető, amelynek alapvető sajátossága, hogy segítségével könnyedén alakíthatjuk az igazságot – a meggyőzés és/vagy a befolyásolás érdekében – a számunkra éppen leginkább kedvező módon, annak bűne és terhe nélkül, hogy hazugságon kapnának bennünket. A manipulációnak köszönhetően az élet és vele együtt az igazság, a döntések és helyzetek súlya könnyebben elviselhetővé válik. „A hazugság mindig tekeredik és görbül, mint a kígyó, mely sohasem egyenes, amíg mászik vagy nyugszik, hanem csak ha már megdőglött, akkor fekszik egyenesen.” (Luther Márton) S éppen ez a manipuláció veszélye: nem kapjuk rajta egyértelmű tekeredésen vagy görbülésen, ráadásul a technika fejlődésével egyre finomabb, árnyaltabb formái jönnek létre. Igaz, az internetnek köszönhetően kinyílt a világ, annak megismerése mégis adott és kapott lencsén át, felkínált szemszögből történik.

Azaz már maga a megismerés is manipulált, s közben elszokunk a valódi, felfedező megismeréstől.

A *Credo* idei harmadik lapszámának tematikája a manipuláció; egy olyan eszköz, amelyet Luther is hatékonyan vetett be annak érdekében, hogy reformátori gondolatai és a Biblia szavai a legegyszerűbbekhez is anyanyelvükön juthassanak el. Témaválasztásunk egyik kiindulópontját is az ő alakja szolgáltatta, Luther ugyanis nemcsak kiváló teológus és „hitújító” volt, hanem a maga korának egyik legbefolyásosabb, legforradalmibb prédikátora és „manipulátora”: ténykedése kihatott a gazdaság, a jog, a politika, de a művészetek alakulására is (mind-ezekkel hozzájárulva a német identitás kialakulásához). A nyelvi és vizuális szféra, a kép és szöveg révén való manipuláció – amelyek az ő működése előtt és óta is át- meg áthatják, egyszersmind formálják mindennapjainkat – kerültek lapunk középpontjába.

Arra tettünk kísérletet, hogy különböző nézőpontokból körbejárjuk, a manipuláció milyen formákban bukkanhat fel életünkben. Érthető módon mindezt a teljesség igénye nélkül tettük; oly sok időszerű és érdekes problémát – az időbeli és formai keretek szorítása okán – még csak érintenünk sem sikerült. Szerzőink azonban kitűnő munkát végeztek. A fenti téma megismerésére irányulva többek között olyan lényegi és gondolatébresztő kérdéseket tesznek fel nekünk (és talán maguknak is) a következő közel száz oldalon, mint: Hogyan vette rá Éva Ádámot, hogy bűntársává legyen? Élhet-e a manipuláció eszközeivel a prédikátor? Milyen felelőssége van az egyházaknak a közélet tematizálásában? Hogyan dolgozza fel a témát a festészet és a filmművészet? Hogyan rendezhető újra az épített tér? Milyen meggyőzőési technikákat alkalmaznak a reklámok? Hogyan hatnak az érzelmek a tényekkel szemben, mi a hantázás, és mi a „posztigaz”? Miért engedjük saját hagyományaink átírását, és miért lehet ez egyszer káros, máskor az önreflexió remek eszköze? Játshatunk-e Istent? Át lehet-e írni a Bibliát? Manipulálható-e az idő? Miért írt Luther szolgálai akaratról? Mindezek mellett igyekeztünk a témát árnyaló szépirodalmi alkotásoknak is helyet adni, amelyeken keresztül felsejlik a családi örökség befolyásoló ereje, a múlt hatalma és a költő igénye a teremtés utánzására.

Mivel a manipuláció „termékei” kisajátítják a vallási fogalmakat, a rítusokat, kielégítik a társadalom transzcendens iránti igényét, így nekünk, keresztényeknek hatalmas a felelősségünk: kritikus gondolkodást alkalmazva feladatunk felismerni és szembesíteni a közbeszédet s valódi válaszokat nyújtani társadalmi problémákra – mindenkor Krisztusra mutatva. A keresztény értelmiségnek nem kevesebbre szól ugyanis a megbízása és meghívása, mint hogy a közösség lelkiismeretként működjön, s szenzora legyen annak változásaira – ebben is rejlik társadalmi hasznossága. Bízunk abban, hogy saját felelősségünk felismerésén túl azt is észrevesszük, hogy életünkben jelen van az isteni befolyás is – csak hagynunk kell működni.

Tematikus számunkkal nem titkolt célunk ezúttal is közös gondolkodásra hívni az olvasókat. Ennek jegyében – megragadva az előszó kínálta lehetőséget – körkérdést intézünk az olvasó felé a következő témában: „Te mit szeretnél, mivel manipuláljanak? Egyáltalán észreveszed, amikor manipulálnak?” Olyan illusztrációs, videós, animációs, fotográfiai, írott vagy épp zenei alkotásokat várunk e-mail-címünkre (credo@lutheran.hu), amelyek ezekre a kérdésekre reflektálnak – személyes hangvételben, mégis általánosan értelmezhető módon. ■

J E G Y Z E T

- 1 TAGAI Imre: Világunk és a manipuláció. *Szabadpart*, 3. sz. <http://www.kodolanyi.hu/szabadpart/szam3/kom/kommunikacio.htm>. (Megtekintés: 2021. szeptember 10.)

A prédikáció mint manipulációs eszköz

→ GÁNC S PÉTER

A cím meglehetősen provokatív, elsősre hárítani szeretnénk: mi köze a prédikációnak a manipulációhoz? De talán már mi is átéltük szószék alatt ülve azt a nyomasztó érzést, hogy „valaki” valamit erőszakkal „el akar adni” nekünk. Szándékosan használom igehirdető helyett a „valaki” szót, mert sajnos nem biztos, hogy mindig, minden szószékről igehirdetést hallunk. Először tisztáznunk kell, hogy mit tekintünk manipulációnak, majd pedig megfogalmazni, hogy mit tekintünk prédikációnak, igehirdetésnek. Csak ezután lehet esélyünk arra, hogy a kettő veszélyes keveredését, a prédikáció manipulációvá torzulását elkerüljük.

Mi a manipuláció?

A kérdésnek gazdag irodalma van. Alapvető eligazítást kaphatunk Visky S. Béla *A beszéd etikája*¹ című tanulmányából. A kolozsvári református teológiai tanár a manipulációt lényegében a hazugság egyik megnyilvánulásának tekinti, amelynek súlyos következményei vannak: „Minden hazug beszéd rombolja az emberek közötti bizalmi kapcsolatok szövetét... Az egyházban – sokszor a palást fedezékében – előforduló hazugságok a legpusztítóbbak...”² A közel negyvenoldalas komoly teológiai munka csattanójaként Pilinszky János figyelmeztető sorait idézi: „...aki a szavakban csal, nem az életét sikkasztja, sinkófálja el, hanem a vallomás lehetőségét...”³

Ha a *Wikipédiára* kattintunk, a manipuláció definíciójának többféle megközelítésével találkozhatunk.⁴ A szócikk a következő meghatározást adja:

„A manipuláció egyfajta befolyásolás, amelynek célja mások attitűdjének, beállítódásának átformálása, a viselkedés, a cselekvés, az érzelmek és a kogníció megváltoztatása, átszervezése. Általában a manipuláció és a meggyőzés a befolyásolás kategóriájába tartozik.” Ebben talán nem érzékelünk összeegyeztethetetlen feszültséget a prédikáció és a manipuláció között, hiszen az igehirdető is azzal a szándékkal lép a szószékre, hogy formálja, megváltoztassa az igehallgatók „beállítottságát”. Biblikus kifejezéssel élve ez a megtérésre hívás, ahogyan Pál apostol is felszólít: „...változtatok meg értelmetek megújulásával...” (Róm 12,2) A szócikk következő mondataiból viszont már kitűnik a meggyőzni akarás és a manipuláció közötti fontos különbség: „A meggyőzésnél a befolyásoló szándéka ismert a befogadó előtt. Ezzel szemben a manipuláció leginkább megtévesztés, amelynek során a befogadó számára nem ismert a valódi cél.”

A szócikk más definíciókat is idéz nyelvészek-től, kommunikációs szakemberektől. Aczél Petra meghatározását például így idézi: „A manipuláció a befogadó kommunikációs akarata, szándéka ellenére jön létre: társas öntudatlanságot, behódolást, azonosulást, illetve belsővé tételt vált ki.” Zentai István meglátása jóval „megengedőbb”: „A társas kommunikációban gyakran találkozunk a manipulációval, és lényegében minden társas kommunikatív szituációt jellemez bizonyos fokú manipuláció. A kommunikáció szerves, elválaszthatatlan részét alkotja.”⁵

Könyvében Josef Kirschner már egyenesen a manipuláció művészetéről ír.⁶ *A manipuláció művé-*

→ *Gáncs Péter* (1951): evangélikus lelkész, püspök. Nyugalmazott püspökként homiletikát és missziológiát ad elő az Evangélikus Hittudományi Egyetem óraadójaként. *Forrásközelben* (Luther Kiadó, 2018) címmel jelent meg legutóbbi kötete.

szete – Az emberek befolyásolásának nyolc legfontosabb szabálya című művében gyakorlati tanáccsal szolgál mindazok számára, akiknek célja a hatékony kommunikációban való részvétel és az, hogy ne essenek mások manipulációja áldozatául. Többek között idézi Adolf Portmann svájci tudóst, aki „a manipulációt emberi létünk egyik alapjelen-ségének tartja”. Szerinte akaratunkat csak akkor tudjuk érvényesíteni céljaink elérése érdekében, ha félelmet ébresztünk másokban. „Viselkedésünket leggyakrabban a félelem motiválja, ezért ha valakiben félelmet keltünk, azt saját magunk javára fordíthatjuk.”⁷

Sajnos a félelemkeltő igehirdetésnek is nagy irodalma van, és akadátnak személyes élményeink is vele kapcsolatban. Homiletikájában Rudolf Bohren külön fejezetet szentel az ítélet- és pokolprédikációk torzító hatásának. Többek között Karl Barthot idézi, aki nyolc napig hallgatott egy Jakob Vetter nevű evangélistát, majd ironikusan így summázta a hirdetett üzenet lényegét: „...egy süllyedő hajó nyomasztó hangulata, ahol a többség számára nincs mentőcsónak fenntartva, bár a zene teljes erőből szól: Hadd menjek, Istenem, mindig feléd...”⁸

Ha belegondolunk, Luther reformátori fellépésének egyik kiváltó oka éppen Johann Tetzl dominikánus szerzetes purgatóriummal és pokollal fenyegető és zsaroló prédikációi voltak.

Paul Chilton ugyanakkor rámutat arra a fontos tényre, hogy lehet védekezni a manipuláció ellen.⁹ Sőt, mivel a hazugság és a félrevezetés lehetősége természetéből fakadóan benne rejlik a kommunikációban, a biológiai adaptáció eredményeként az emberi kommunikációs eszköztárban van következetesség-ellenőrző (consistency-checking device), ezért a manipuláció sikere éppúgy a befogadó felelőssége is, mint a manipulátoré.

Ma is sokféle módon: reklámokkal, plakátokkal próbálnak minket manipulálni... Kérdés, hogy mire vagyunk nyitottak, „vevők”, és van-e egészséges lelki-szellemi immunrendszerünk kivédeni ezeket a fertőzéseket. Komoly igazság, hogy korunkban az új információk megszerzésekor sokkal fontosabb, hogy próbáljuk megvédeni magunkat és a reánk

bízottakat a mérgező, deformáló információkkal szemben.

A következőkben keressünk választ arra, hogy miként lehet ebben az „infodémiás” küzdelemben „jó fegyverünk és pajzsunk” az ige, mindaz, amit a szószékről hallunk.

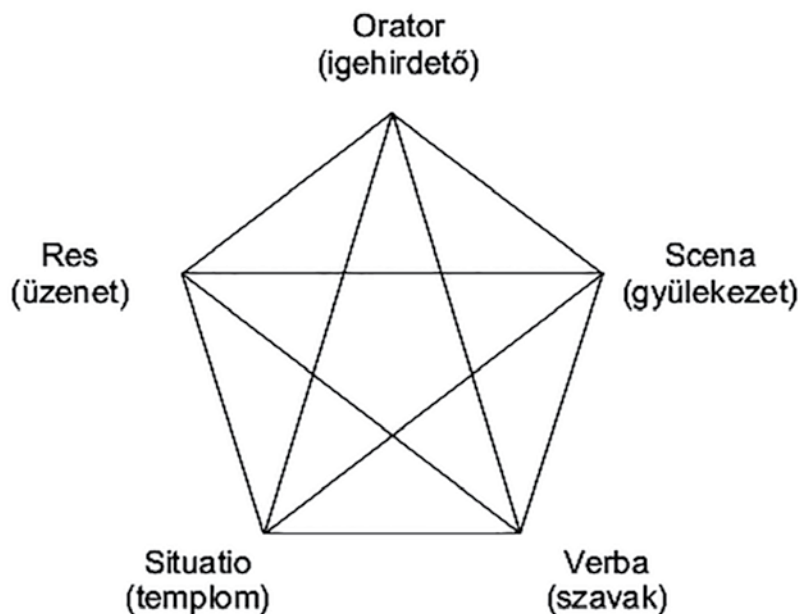
Mitől lesz a prédikáció igehirdetés?

Evangélikus szószéken többnyire Pál apostol köszöntése jelenti az intonációt: „*Kegyelem néktek és béke...*” (Fil 1,2) Ezzel akár ki is zárhatnánk a manipuláció veszélyét, hiszen egyértelmű a megszólaló célja, világos, hogy mit akar hirdetni, átadni az igehallgatóknak. Kizárt a megfélemlítés, amelyet Barth „egészen gonosz vallási mechanizmusnak”¹⁰ nevez. De ezzel együtt tapasztaljuk, hogy a prédikáció és az igehirdetés nem feltétlenül cserefogalmak. Nem minden prédikáció igehirdetés, és az ige hirdetése sem csupán a szószékről hangzó prédikáció formájában valósulhat meg.

A szükséges fogalmi, teológiai tisztázódás érdekében elsősorban Dietrich Bonhoeffer finckenwaldi *Homiletikájára*¹¹ támaszkodom. Attól tartok, kevesen ismerik ezt a mindössze ötvenoldalas remekművet. A 20. század egyik legnagyobb evangélikus teológusának 1935–39 között tartott előadásait a hallgatók jegyzeteiből Eberhard Bethge rekonstruálta és szerkesztette ma is jól használható, veretesen lutheránus, azaz Krisztus- és igeközpontú homiletikai koncentrátummá.

A másik forrásmű Kodácsy Tamás református lelkész, teológus témánkba is vágó könyve. Ennek alapja az Evangélikus Hittudományi Egyetemen megvédett habilitációs dolgozata: *A homiletikai aptum – Hogyan lesz a szószéki beszédből igehirdetés?*¹²

Dietrich Bonhoeffer abból indul ki, hogy a prédikátor, akárcsak a néhai maratoni harcos, az örömhír következtént léphet a szószékre az evangéliummal, amely egyetlen szóba sűrítve: „Győzelem!” Ennek átadásába nem kell ugyan feltétlenül belehalni, de Steinbach József református püspök, a homiletikai tankönyvsorozat szerkesztője a kötet előszavában figyelmeztet: „Úgy prédikálni, mintha semmi nem forogna kockán, súlyosan ellentmondásos dolog.”¹³

Talán az sem véletlen, hogy Rudolf Bohren ezt a címet adta már idézett homiletikájának: *Az igehirdetés mint szenvedély*. Szerinte a prédikáció valójában történés, ezért tanácsos lemondani az igehirdetés definíciójáról, mert – a szeretethez hasonlóan – jobban illik hozzá, ha „megéneklük...”¹⁴

Ennek dacára remélem, hogy Dietrich Bonhoeffer és Kodácsy Tamás segítségével mégis kísérletet tehetünk a prédikáció lényegének és céljának meghatározására: „A prédikáció szava a testet öltött Krisztus, aki mint Ige áthatja gyülekezetét... A prédikáció kettős célja a gyülekezet megalapozása és építése.”¹⁵

Ezt azonban semmiféle módszeres ráhatással, manipulációval nem lehet elérni. A német teológus figyelmeztet, hogy a prédikátornak akarni kell valamit, de az ösztönzés és erőlködés nem elegendő. Mindent tönkretethetünk, ha mi akarjuk megváltoztatni az embereket. El kell engedni a különböző retorikai technikákat: patetikus, kioktató, könyörgő, erőszakos... „Nem én teszem elevenné az Igét, hanem az Ige élte engem és a gyülekezetet.”¹⁶

Felszabadító az a bátorító meglátása, amely

szerint a prédikátor nem „alkalmazást” hajt végre, nem ő formál és alakít, hanem a textus felolvasását követően az ige lép ki a Bibliából, és a prédikációban testet öltve megy a gyülekezethez.

Bonhoeffer úgy tekint az igére, hogy az egyfajta szentség, *sacramentum verbi*, amely azonban nem automatikusan, *ex opere operato* működik, hanem feltételezi és igényli az igehirdető alázatos, felelős szolgálatát. Így lehetünk Isten „segéd munkásai”, akik felkínáljuk az igehallgatóknak a „felülről” kapott, vonzó „piros almát”.

A prédikátornak ügyelnie kell arra, hogy saját buzgóságával, dinamikájával ne álljon Isten mozgásának útjába, hanem engedjen szabad teret „a hordozó Krisztusnak”.¹⁷ A prédikáció ugyanis nem csupán tanítani, gyönyörködtetni, ösztönözni akar, hanem mindeneelőtt és -fölött: hordozni. Így lesz a prédikáció az inkarnáció csodája, a prédikáció szava a testet öltött Krisztus.¹⁸

Ezen a ponton találkozunk Dietrich Bonhoeffer látása Kodácsy Tamás izgalmas teológiai tézisével, az inkarnációs homiletikai *aptummal*. Az *aptum* érintést jelent; ezt a kifejezést már Arisztotelész

is használja *Retorikájában*. Kodácsy Tamás kreatív innovációja, hogy a retorikai aptummodellét homiletikai modellé fejleszti.¹⁹

A homiletikai *aptum* forrása Jézus érintése. Ez mindig gyógyító hatású, ugyanakkor nem mágikus érintés, hanem igényli a személyes találkozást és kommunikációt. Eredete az inkarnáció csodája: Isten igéje testet öltött, az érinthetetlen érinthetővé, sőt megérintővé lett! „Ez a gyökere az igehirdetés érintésének is. Maga az igehirdetés akkor és csak akkor igehirdetés, ha az igehirdetésben Isten szavának és az ember szavának, a mennyeknek és a földieknek a találkozása megtörténik.”²⁰

A homiletikai *aptum* más, mint a retorikai *aptum*, mivel az érintésnek, az összeillesztésnek krisztológiai, inkarnációs gyökere van. Ha ez hiányzik, akkor a szószékről nem igehirdetés hangzik, hanem csupán szónoiki beszéd.

Apropó: szószék. Kodácsy Tamás szerint „nem kérdés, hogy a reformáció toltta be a szószéket a modern korba... A prédikáció szárnyra kapott, élővé lett, amelyben feszült az isteni üzenet és az emberi szó, folyamatosan annak lehettünk tanúi, hogyan lesz az emberi szóból Isten igéje.”²¹

De vajon mára, különböző okokból, nem toltuk félre a szószéket? Nem váltak, válnak olykor szárnyaszegetté igehirdetőink és prédikációik? Német nyelvterületen már külön kifejezés is született erre a kórtünetre: a *Predigtmüde*, a prédikációs fáradtság/fásultság.

Erre reflektálva hadd idézzek néhány gondolatot Török Csaba kommunikációs szakembertől, katolikus teológustól, aki *Örömhirdetés*²² című könyvében ír az evangélium továbbadásának régi és új módszereiről. Korunkat – Umberto Eco nyomán – „új középkornak” is nevezhetjük, ahol minden a vizualitásról szól, „a szentek helyébe a sztárok lépnek, a Biblia pauperum szerepét átveszi a televízió”, illetve a számítógép, az okostelefon. De vajon mindebből következően megkérdőjeleződik az ige hagyományos hirdetésének és meghallásának az esélye? Török Csaba válasza talán nem tűnik korszerűnek, de egyértelmű és örök érvényű igazságot fogalmaz meg: „A hit szívében az értel-

mes szóval megszólaló, kinyilatkoztató Isten áll, aki nem látható, de hallható...”²³

John Stott ismert könyvcímét idézve: *Hiszek az igehirdetésben!*²⁴ Magam is hiszek az igehirdetésben, precízebben fogalmazva: abban hiszek, arra hallgatók, aki a prédikációban megszólít, és nagy örömet hirdet 2021-ben is.

Az igehirdetés és az igehallgatás missziói felelőssége

Kodácsy Tamás hangsúlyozza, hogy a prédikátor egyszerre az ige hallgatója és hirdetője. Ezt erősíti Paul Tillich felismerése: „Aki elfogad, az közvetít, másrészt csak azért fogad el, mert a közvetítés folyamata szüntelenül tart. A közvetítés és a fogadás ugyanaz: az egyház próféta és pap önmaga számára. Aki prédikál, önmagának prédikál mint hallgatónak, és aki hallgatja a prédikációt, potenciális értelemben prédikátor.”²⁵

Az ige hirdetésének és hallgatásának erre a felelősségére, ha úgy tetszik, kockázatára, missziói dimenziójára ritkán gondolunk. Talán úgy véljük: a szó elszáll. „A tisztelendő úr/asszony szépen prédikált” – mehetünk haza... De az ige nem pusztán szó, hanem a pusztaságba is életet lehelő, teremtő szó!

Feltéve, hogy a Lélek megeleveníti a halott betűt. Nem véletlenül kerül sok szószék hangvetőjére a galamb, a Szentlélek szimbóluma, hiszen már Pál figyelmeztet: „...a mi alkalmasságunk az Istentől van. Ő tett alkalmassá minket arra, hogy az új szövetség szolgálói legyünk, nem betűé, hanem Léleké, mert a betű megöl, a Lélek pedig megelevenít.” (2Kor 3,5–6)

Ebből a szempontból is szellemes, „lelkes” telitalálat, hogy Kodácsy Tamás teológiai munkáját Cseh Tamás és Bereményi Géza *Ima* című költeményének sorai intonálják. Ez a mondat akár az igehirdető lelkészek sekrestyei fohásza is lehetne: „A levegőből, mit befúttál száján, / midőn lelkessé lett a legelső Ádám, / csak egy szót adj!”

Püspöki szolgálatom legfelemelőbb pillanatai között tartom számon, amikor jövőendő szolgálóim ordinálhattam, mindenekelőtt és -főként az igehirdetői küldetésre: „Reád bízom az egyház hivatalos igeszolgálatát, felhatalmazlak és köte-

lezlek az ige hirdetésére...” Most is beleborzongok ezeknek a szavaknak a súlyába.

Az ünnepi istentiszteletekre készülve gyakran imádkoztuk *Agendánk* egyik legszebb, ősi könyörögését: „Jöjj, teremtő Szentlélek, pásztorold a pásztor, vezesd a vezetőt, adj az adni készülőnek, szólj a megszólalóhoz, áraszd ki Lelkedet, és élet támad, és megújítod a föld színét.”²⁶ Igehallgatóként se felejtünk el könyörögni az igehirdető szolgálatáért!

Bonhoeffer is külön fejezetet szentel az ordináció által megnyíló jogoknak és kötelezettségeknek: „Az ordináció elsősorban az igehirdetői tisztségre ad megbízást. [...] Az igehirdetői tisztség egy marandó megbízatás, amelytől az ember az ordináció után többé nem szabadulhat. [...] Az igehirdetői tisztség nem szabad foglalkozás.”²⁷

Ugyanakkor nem szabad, hogy az igehirdetői szolgálat felelősségének a súlya nyomasztó teherként nehezedjen az emberre. Bonhoeffer nem kevesebbet állít, mint hogy

„a prédikáció után a lelkipásztorok lelkigondozásra van szükségük”. Ebben az összefüggésben Luthert idézi, aki hangsúlyozta, hogy a szószéki szolgálat után az igehirdetőnek nem kell bűnbocsánatot kérnie az elhangzottakért: „Megtetted a dolgodat, lépj le, és menj, igyad a sörödet, és hagyd az igét a magasaját útján. Isten gondoskodik róla.” De Bonhoeffer hozzát teszi: mindez a vívódóknak szól, akik nehezen fogadják el, „hogymindent az Ige végez el, és nem a buzgóság vagy a nyugtalanság”.²⁸ Ezzel együtt igen fontos a lelkiismeretes, alapos készülés, hiszen óriási lehetőség és felelősség szószékre lépni és megszólalni. Ne feledjük, hogy Jézus milyen mértékben vállalt közösséget tanítványával, amikor kijelentette: „*Aki titeket hallgat, engem hallgat...*” (Lk 10,16)

Steinbach József a finkenwaldi *Homiletikához* csatolt tanulmányában gyakorló igehirdetőként is hitet tesz arról, hogy „a szószéken az Úr kezébe

tesszük az ügyet, hiszen a prédikáció a szószéken születik meg. A prédikációra való 100%-os készülés esetén tapasztaljuk meg azt, hogy a prédikáció 100%-ig csoda.”²⁹ Mindezt magam is sokszor átéltem közel fél évszázados igehirdetői szolgálatom alatt hálás örömmel.

Végül térjünk vissza Tillich provokatív megállapításához: „Minden igehallgató potenciális igehirdető.” Bonhoeffer külön exkurzusban foglalkozik a „népegyházi misszióval”. Kritikusan, önkritikusan megállapítja, hogy „a mai [harmincas évekbeli] gyülekezeti istentisztelet messzemenőleg nélkülözi a misszionáló erőt”. Ennek fő okát „a missziói aspektust nélkülöző prédikációban”³⁰ látja.

Megdöbbenően aktuális, amikor így folytatja diagnózisát: „...több hírvivőre lenne szükség. [...]

Jézus kettesével küldte ki tanítványait. [...] A lelkész nem képes mindent egyedül ellátni.” Elgondolkoztató, hogy a gyors döntésekre felszólító térítő alkalmakkal kapcsolat-

ban Luther hasonlatát idézi a záporosőről, amely gyorsan jön, de gyorsan odébb is áll. Kiemeli a pszichikus ráhatások (manipuláció!) pneumatikus korrekciójának szükségességét, amelyet tömören így summáz: „Nekünk azonban Szentlélekre és nem életerőre van szükségünk.”³¹

Végezetül hadd idézzem Bonhoeffer *Homiletikájának* utolsó bátorító mondatát és képét: „Rábízhatod magad az Igére! Ez az a hajó, amelynek fedélzete süllyedésig rakott.”³² Bárcsak minél gyakrabban átélhetnénk ezt a csodát a szószék alatt ülve, felfedezve, hogy megajándékozottak vagyunk! Isten ígéje, az ő Lelke ma is élő és ható. Amennyiben ő is úgy akarja, és ennek mi sem vagyunk akadályai, az igehirdetés hathat ránk. Nem manipulál, hanem megszólít, megérint, feloldoz, kimozdít az úgynevezett komfortzónánkból, átformál és a kapott kincsekkel elindít mások felé. ■

Nem manipulál, hanem megszólít, megérint, feloldoz, kimozdít az úgynevezett komfortzónánkból, átformál és a kapott kincsekkel elindít mások felé.

J E G Y Z E T E K

- 1 VISKY S. Béla 2017. A beszéd etikája. In: *A protestáns etika kézikönyve*. Szerk. Fazakas Sándor. Kálvin Kiadó – Luther Kiadó, Budapest. 51–90. o.
- 2 Uo. 87. o.
- 3 Uo. 88. o.
- 4 <https://hu.wikipedia.org/wiki/Manipuláció>. (Megtekintés: 2021. szeptember 2.)
- 5 ZENTAI István 2004. *A meggyőzés útjai. A mindennapi élet meggyőzés-pszichológiája*. Neumann Kht., Budapest. Web: <http://mek.oszk.hu/05000/05034/html/>. (Megtekintés: 2021. szeptember 2.)
- 6 KIRSCHNER, Joseph 1999. *A manipuláció művészete. Az emberek befolyásolásának nyolc legfontosabb szabálya*. Ford. Doubravszky Sándor. Bagolyvár Könyvkiadó, Budapest.
- 7 SIMIG Ákos 2006. Joseph Kirschner: A manipuláció művészete – Az emberek befolyásolásának nyolc legfontosabb szabálya. Recenzió. *Alkalmazott Nyelvészeti Közlemények*, 1. évf. 169. o.
- 8 BOHREN, Rudolf 2020. *Az igehirdetés mint szenvedély*. Ford. Horváth Gabriella. Dunamelléki Református Egyházkerület, Pápa. („Szólj!” – Homiletikai tankönyvek 9.) 265. o.
- 9 <https://hu.wikipedia.org/wiki/Manipuláció>. (Megtekintés: 2021. szeptember 2.)
- 10 BOHREN 2020, 265. o.
- 11 BONHOEFFER, Dietrich 2016. *Homiletika*. Ford. Steinbach József. Dunántúli Református Egyházkerület, Pápa. („Szólj!” – Homiletikai tankönyvek 2.)
- 12 KODÁCSY Tamás 2019. *A homiletikai aptum. Hogyan lesz a szószéki beszédből igehirdetés?* L'Harmattan Kiadó, Budapest.
- 13 BONHOEFFER 2016, 7. o.
- 14 BOHREN 2020, 265. o.
- 15 BONHOEFFER 2016, 10–11. o.
- 16 Uo. 20–21. o.
- 17 Uo. 12. o.
- 18 Uo. 82–83. o.
- 19 KODÁCSY 2019, 20. o.
- 20 Uo. 12. o.
- 21 Uo. 43. o.
- 22 TÖRÖK Csaba 2013. *Örömhirdetés*. Új Ember Kiadó, Budapest.
- 23 Uo. 81. o.
- 24 STOTT, John 2018. *Hiszek az igehirdetésben*. Ford. Széll Bulcsú. Harmat Kiadó – Keresztyén Ismeretterjesztő Alapítvány, Budapest.
- 25 TILICH, Paul 1996. *Rendszerez teológia*. Ford. Szabó István. Osiris Kiadó, Budapest. (Osiris tankönyvek.) 506. o.
- 26 *Agenda a Magyarországi Evangélikus Egyház lelkeszei számára*. Luther Kiadó, Budapest, 2010. 23. o.
- 27 BONHOEFFER 2016, 18. o.
- 28 Uo. 51. o.
- 29 Uo. 84. o.
- 30 Uo. 44. o.
- 31 Uo. 45. o.
- 32 Uo. 54. o.

A manipulálható ember

→ OROSZ GÁBOR VIKTOR

A manipuláció története az életünket befolyásoló legjelentősebb narratívákhoz hasonlóan a Biblia teremtéstörténetében leírtakkal kezdődik. Azt azonban nem állíthatjuk, hogy kezdetben volt a manipuláció, és minden annak árnyékában bontakozott ki a világ-történelemben. Kezdetben az Isten Igéje volt, és az Ige által lett minden, ami lett. Csak azt a kezdetet, amelyben Isten gyönyörködött és örömet lelte, követte a manipuláció története. A titokzatos és félelmetes manipulátor megjelenése rejtélyes, mert éppen annak az elbeszélésnek a része, amely az ember manipulálhatóságáról szól.

Emberi ésszel feloldhatatlan az eredet kérdése, hiszen minden eredet forrása végső soron valamilyen hitben és hit által ragadható meg. Abban ma már semmi meglepő nincs, hogy két ember kapcsolatában megjelenik a kísértés. Az azonban ma is mindenkit meglep, ha a legintimebb kapcsolatában egy (főleg, ha több) csábító bukkan fel. A csábítónak arca van, de a kísértés belülről jön. A tudás fája alatt meztelenül tétlenkedő Éva és Ádám – Istennel és egymással való – látszólag idillikus kapcsolatát megtöri egy ravasz mezei teremtmény, aki kétséget ébresztve szólítja meg őket, miközben a tudás fáján kígyózik – legalábbis a legtöbb képi ábrázoláson így jelenik meg előttünk a csábító. A kígyónak valahonnan ismerete van arról, hogy az emberpárnak mit mondott korábban az Isten, de hogy biztos legyen a dolgában, és kétséget ébresszen Évában, felteszi a történelem előtti idők legaljasabb kérdését: „*Csakugyan azt mondta Isten, hogy a kert egyetlen*

fájáról sem ehettek?” Ezzel a kérdéssel már be is szűkíti Éva válaszlehetőségét. Sőt, miközben Éva Isten nagyvonalúságát hangsúlyozná válaszával – „...a kert fájának gyümölcséből ehettünk...” –, talán éppen abban a pillanatban a rémület is eluralkodik rajta, mert ki kell mondania a folytatást is: „...csak annak a fának a gyümölcséről, amely a kert közepén van, mondta Isten: Nem ehettek abból, ne is érintsetek, mert meghaltok.” (1Móz 3,3) Úgy tűnik, a kígyó felelete valami olyasmire apellál ezután, ami eleve jelen volt Évában. Az Istenhez való vonzalomra, a vele való hasonlatosság iránti vágyra. Hiszen így folytatja: „...olyanok lesztek, mint az Isten...”, mint akik tudják, mi a jó és mi a rossz. A kígyó fondorlatossága elindít egy folyamatot, ismerete van az ember kísérthezőségéről, de maga a kísértés az emberben ébred. Aki azzá akar válni, aki nem lehet. Olyat akar birtokolni, amit nem birtokolhat. Azt akarja izlelni, amit nem izlelhet. Annak a határnak az átlépésére érez késztetést, amelyet nem léphet át, mert jól tudja, hogyha így tesz, annak halálos következménye lesz. Ha nem jön a kígyó, akkor bizonyára eszébe sem jutnak az imént felsoroltak, és nem bírálja felül Isten nagy – tulajdonképpen addig egyetlen – parancsolatát. Érdekes, hogy a tiltott gyümölcs elfogyasztásának közvetlen következménye nem a joggal várható mérgezés által bekövetkező halál, hanem meztelenségük tudatosulása. Meztelenné váltak önmaguk és Isten előtt, észreveszik, tehát esztétikai módon érzékelik, hogy finoman szólva is alulöltözöttek. Ezért elrejtőznek, takargatják testi különbözőségüket. Valójában ez a

mezítelenség árulja el, hogy az ember Isten parancsolatának megtartása nélkül ki van szolgáltatva, meztelen és védtelen a manipuláló hatalmakkal szemben, és éppen ezért rászorul Isten vezetésére.

Az előzőnél sokkal ártatlanabb manipuláció korunk egyik legismertebb városi legendája, amely James Vicary nevéhez fűződik. 1957. szeptember 12-én egy New York-i stúdióban a piackutató sajtótájékoztatót hívott össze. James Vicary azzal lepte meg az összegyűlt riportereket, hogy bejelentette: a film alatt többször is felvillantotta az „Igyál Coca-Colát” és az „Egyél popcorn” szlogeneket, ám a tudatos észleléshez túl gyorsan. Ennek eredményeként – állítása szerint – a popcorn eladásai 18,1%-kal nőttek, az üdítőitaléi pedig 57,7%-kal. Ez – jelentette ki – „tudatalatti reklám” volt. Vicary úgy gondolta, hogy a szakma örülni fog ennek a lehetőségnek, mivel a sokakat zavaró mozi- és tévéreklámokat ettől fogva fel lehet váltani az ő

észrevétlen „villanásaival”. De az Atlanti-óceán mindkét partján félelmet és felháborodást váltott ki a bejelentése. A történet még súlyosabb kritikát kapott, amikor az érintett mozi igazgatója a *Motion Picture Daily* című napilapnak azt nyilatkozta, hogy a kísérletnek nem volt hatása. 1962-ben Vicary végül bevallotta, hogy nem végzett elég kutatást ahhoz, hogy nyilvánosságra hozza, és hogy megbánta az egészet.¹ Az Utrechti Egyetemen 2006-ban Johan Karremans, Jasper Claus és Wolfgang Stroebe kísérleti szociálpszichológusok egy csoportjának sikerült magát a szubliminális reklámot is működésre bírnia – szigorú laboratóriumi körülmények között, egy sor korlátozó tényező megléte mellett. Munkájuk azt sugallta, hogy a tudatalatti reklám csak olyan termékek esetében volt hatékony, amelyeket az emberek ismertek és valamelyest kedveltek. Elméletük szerint a felvillanások „kognitívan hozzáférhetőbbé” tették a márkanévet, így a módszer nem működne nagyon ismert márkák esetében: egy olyan márkát, mint a

A manipuláció nemcsak a másik szabadságának a korlátozása, hanem a bizalmával való visszaélés is.

Coca-Cola, nem lehetne sokkal ismertebbé tenni az emberek számára, mint amilyen már most is.²

Nem meglepő egybecsengése a két elbeszélésnek, hogy a manipuláció mindkét történetben azzal a feltevéssel működött hatékonyan, hogy a manipuláltaknak (Éva, nézők) előzetes ismeretük és vonzódásuk volt az adott „élelmiszerhez”. Ezt a megállapítást, úgy tűnik, alátámasztja a manipuláció fogalmának egyik legáltalánosabb meghatározása: „...ravaszszerű, tisztességtelen vagy csalárd eszközök segítségével irányítani vagy visszaélni, különösen saját haszon céljából.”³ A manipuláció azért erkölcstelen, mert a manipulátor saját akarata érvényesül kezdettől fogva, aki ezzel „egyoldalúvá teszi a kommunikációt”,⁴ amelyben a manipulált fél felcserélhetetlen attitűdjé az azonosulás a manipulátor akaratával, amelyet

legtöbbször megbánás követ. Egyebek mellett ezért is lehet a manipuláció visszaélés a másik szabadságával, és társulhatnak hozzá elitélő felhangok. Manipuláció

óra – mint a bibliai elbeszélésben olvashattuk – olyan helyzetben kerülhet sor, ahol „az egyik fél a másik által nem ismert információtöbblettel rendelkezvén a másikat olyan viselkedésre veszi rá, amelyre az a teljes információmennyiség birtokában nem lenne hajlandó. A manipuláció szélsőséges esete ezért lehet a hipnózis.”⁵ A manipuláció nemcsak a másik szabadságának a korlátozása, hanem a bizalmával való visszaélés is.⁶ Az erkölccsel és a joggal szemben nem az emberi szabadságot szólítja meg. Nem parancsol és utasít, hanem kikerüli a szabad döntés lehetőségét. Ezzel olyan viszonyrendszert teremt, amely az emberi méltóság általános elvébe ütközik, hiszen kétségbe vonja az amúgy is sokat vitatott egyenlő szabadságjogokat. A teológiai gondolkodás az ember méltóságát annak istenképűségén keresztül határozza meg, és abban ragadja meg, hogy Isten az embert tudatos, szabad lénynek alkotta. „Ha a szabad döntést szólítja meg valamely normatív rendszer, akkor meggyőződésünk szerint emberhez méltóbb, mint ha azt megkerüli.”⁷

A manipuláció sajátos eseteként említi Csepeli György a „modern politikai kommunikációban nagy jelentőségre szert tett negatív kommunikációt”.⁸ A negativitás itt azt a szándékot minősíti, amelynek érdekében a manipulátor kirekeszti a másikat a kommunikációból, miközben úgy tesz, mintha valódi párbeszédet folytatna vele. A negatív kommunikáció háttérben jól körülhatárolt világkép rajzolódik ki. E világkép „egyik alapvető eleme egy archetipikus várakozás, ami szerint a világ a Jó és a Rossz harcának színtere. A fény és a sötétség erői harcolnak egymással. A világkép értelmében úgy lennének megteremtve, hogy a fényhez és jóhoz akarunk tartozni, és a rossz ellenében kívánunk cselekedni. Mihelyt felmerül az örök rossz gyanúja, ott azonnal cselekvésre leszünk készek, s igyekszünk a jó szolgálatába állni. A világkép másik alapvető eleme a »mi« és az »ők« szembenállása.”⁹ Az említett két elem összekapcsolódásával „törzsies kommunikációs kör jön létre”, ahol a saját csoport tagja a jót, a tőle idegen másik csoport tagjai a rosszat képviselik. „A negatív kommunikáció során a szó szoros értelmében vett exkommunikációra történik kísérlet, mely a másik szimbolikus megsemmisítésére irányul. A fizikai megsemmisítés rendszerint csak követi a szimbolikus megsemmisítést, mint ahogyan a szent inkvizíció ítéletét követte a világi bíróság halálos ítélete.”¹⁰ A negatív kommunikációs stratégiák napjaink politikai manipulációiból sem hiányoznak, sőt jórészt meghatározóvá váltak. Közvetlen és elkerülhetetlen következménye a bizalomvesztés és a szabadság utáni fokozott vágy. Paradox módon azonban a szabadságot csak a bizalmi kapcsolatokon alapuló közösségek élhetik át.

A manipulációs technikák és eszközök java részének hétköznapi neve is van, mint például bűntudatkeltés, csoportnyomás, negligálás, érzelmi zsarolás stb. Steven Lukes találóan fejti ki a hatalom eltérő magyarázatainak közös alap gondolatát.¹¹ Egy vagy több cselekvő személy (A) hatalma egy cél (C) elérése érdekében akkor manifesztálódik, ha A a célt (C) egy vagy több cselekvő személy beleegyezése által eléri (B). Ez a magyarázat a nyugati tradíció szerint kétféleképpen értelmezhető.

Az első *szimmetrikusan* jár el, hiszen abból indul ki, hogy A és B célja közös. Ekkor a hatalom *kooperáción* és *konszenzuson* alapul, és nem nevezhető manipulatívnak. A másik magyarázat szerint a hatalomgyakorlásnak létezik *aszimmetrikus módja*, amikor B beleegyezése kikényszerített, manipulált. Az együttműködéssel és a konszenzussal – sajátos értelmében megegyező érülettel – megjelenő hatalom érvényesülése erkölcsös. Mindennek tükrében talán nem mindenki ért egyet azzal, hogy a korábban felsorolt „eszközök” mindegyike manipulációnak nevezhető, de abban esetleg igen, hogy a másik szabadságát korlátozzák, és visszaélnék a bizalmával.¹² A manipulációs lehetőségek széles spektrumát mutatják további régi és új emberi technikák: a genetikai manipuláció, a kémiai manipuláció (például a kábítószer), az erotikus manipuláció, a fejlett mikroelektronikával végzett manipuláció, amelynek a határai ma már messze túlmutatnak az offline és online média világán.

A manipuláció eddig felsorolt formái szinte mindennaposak, ezért általánosnak nevezhetők. Közös bennük, hogy általános vélekedés szerint megfosztják „áldozataikat” a szabad akarattól. A hétköznapi manipuláció és a szabad akaratról szóló irodalomban szereplő manipulációs formák közötti különbségek ellenére érdemes elgondolkozni a köztük lévő kapcsolaton. Ha például a korábban említett negatív politikai kommunikáció teljesen megfosztja célközönségét a szabad akarattól vagy az autonómiától, vajon a manipuláció hétköznapiabb formái is valami hasonlót tesznek, csak korlátozottabb mértékben?

A *nudge*¹³ fogalmát Cass Sunstein és Richard Thaler vezette be. Ez a fogalom a döntéshozatal folyamatában megjelenő finom, nem kényszerítő jellegű befolyásolás használatára utal, amelynek a célja, hogy az emberek a maguk számára kedvezőbb döntéseket hozzanak. Néhány *nudge* pusztán jobb és érthetőbb információkat nyújt, ezeket leginkább a racionális mérlegelés minőségét javító hatásokként lehet jellemezni. Más *nudge*-ok azonban olyan pszichés mechanizmusok révén működnek, amelyek kapcsolata racionális mérlegeléssel a legjobb

▲ Gislebertus: Az egyszerre bűnbeeső, Ádámot bűnre csábító és vezeklő Éva, 1130 körül (Musée Rolin, Autun)

esetben is megkérdőjelezhető. Sok ilyen ösztönzés kihasználja a heurisztikákat, az érvelési és döntéshozatali torzításokat és más pszichés folyamatokat, amelyek a „tudatos tudatosságon” kívül működnek. Néhány kutatás például azt mutatja, hogy a betegek nagyobb valószínűséggel választják a műtétet, ha azt mondják nekik, hogy annak 90%-os túlélési esélye van, mint ha azt hangsúlyozzák, hogy 10%-os a halálozási esély. Manipulatív lenne-e, ha egy sebész kihasználná ezt a retorikai fordulatot, hogy a beteget a sebész által legjobbnak tartott döntés meghozatalára ösztönözze? Manipulatív-e, ha egy büfé vezetője szemmagasságban helyezi el az egészségesebb ételleket, hogy a vásárlókat arra ösztönözze, hogy azokat válasszák?¹⁴

Megkerülhetetlen kérdésként vetődik fel mindezek után, hogy manipulációnak nevezhető-e bizonyos esetekben az egyházi igehirdetés és pasztoráció. Dietrich Bonhoeffer a keresztények egymáshoz tartozásának mikéntjét a következőképpen határozza meg: „A keresztényen közösség olyan közösség,

amely Jézus Krisztus által, Jézus Krisztusban áll fenn. Se több, se kevesebb nem lehet ennél. [...] Csakis Krisztus által, csakis Krisztusban tartozunk egymáshoz.”¹⁵ Az összetartozás közösségi dimenziójában az összetartó erőt Krisztus szeretetének megtapasztalása adja, és az e tapasztalából eredő, a felebarát irányában megnyilvánuló viszontszeretet mintázatát pedig Krisztus teste nyújtja. Mintegy kiegészíti Bonhoeffer sorait Friedrich Schleiermacher gondolata, aki a következő, széles perspektívákat nyitó és egyben az egyház közvetítő funkciójával szemben álló nézetet fogalmazta meg: annyira állok kapcsolatban az egyházzal, amennyire kapcsolatban állok Krisztussal, viszont nem kell kapcsolatban állnom az egyházzal, hogy kapcsolatban állhassak Krisztussal. Mindkét teológus soraiból kitűnik a keresztény ember Krisztussal való közvetlen kapcsolatának ajándéka, bármiféle közvetettséggel és manipulációval szemben, amely e viszony útjában állhatna. Az igehirdetés mint Isten igéjének hirdetése nem lehet manipulatív,

ugyanakkor az ige hirdetője felhasználhatja-e manipulatív eszközként Isten igéjét?

Michel Foucault pasztorális hatalmat leíró munkája a hatalom mindenfajta jogi értelmezésével szakít.¹⁶ Véleménye szerint a hatalom analízise – a korábban említett szimmetrikus és aszimmetrikus mintákhoz hasonlóan – állandónak tűnik: legitimitás és konszenzus vagy kényszer és erőszak. Megállapítása szerint a *pasztorális hatalom* ellentétben van a „szokásos” hatalommal. A pásztor hatalma nem az önző manipulációban nyilvánul meg, hanem abban, hogy másokkal jót tesz: „zöldellő rétekre vezet”.¹⁷ Morális elkötelezettségének sajátossága, hogy önmagát hajlandó feláldozni a nyáj érdekében. Ugyanakkor ez az idillinek is nevezhető magatartásminta nagyon könnyen a visszájára fordulhat, ami súlyos manipulatív következményekkel jár.

A pasztorális hatalommal fémjelzett társadalomban – ilyen a nyugati civilizáció – a hétköznapi élet heurisztikusnak mondható, mert mindenki a saját üdvét és jólétét keresi. Magától értetődő, hogy a keresztény társadalmakban senki sem mondta: „Én nem akarok üdvözülni”, „Én nem akarok boldogságban élni.” A pásztor – de nevezhetjük vezetőnek is – hatalma éppen abban áll, hogy kényszerítheti az embereket az általa jónak és helyesnek tartott állapot akarására: üdvözülni kötelező.¹⁸ Mindenki a maga üdvösségét keresi, de csak akkor érheti el, ha elfogadja a pásztor/vezető tekintélyét, ezzel a pásztor, aki kényszeríthet, a felügyelő pozíciójába kerül.¹⁹ A kereszténységben az egyik legfőbb „érdem” az engedelmeség. Kinek kell engedelmeskedni? A pásztornak. Mert az ő akaratában Isten akarata jelenik meg. A (keresztény) pásztor tanítómester is: igazságot, írást, morált, Isten és az egyház belső parancsolatait tanítja. A keresztény pasztorátus gyakorlásához elengedhetetlen az egyén belső életének ismerete: töredel-

mes és állandó gyónások, hiszen a pásztor majd megtisztítja az egyén terhelte lelkiismeretét. Így a pásztor tevékenységének egyik alapvető támasza az igazság reprezentációja, ugyanakkor olyan ismeretek birtokába is jut, amelyek akár az egyén vagy a közösség manipulációjára is lehetőséget adnak. Gondoljunk a destruktív szekták erősen manipulált tagjaira, a politikai vagy szexuális visszaélésekre. A csupán strukturálisan értelmezett egyház és a csupán a pszichológia eszközeivel értelmezett pásztori tevékenység a manipulatív vezetés mintája lehet. Ugyanakkor a Krisztusra tekintő egyháznak mindig van lehetősége arra, hogy a Szentlélek ereje és Isten igéjének bölcsessége által felismerje az említett negatív tendenciákat – az egyházon belül és a társadalomban egyaránt –, és ellenállásra buzdítson ezekkel szemben a megbékélés és a társadalmi igazságosság jegyében.

A manipulációval szemben a felelősség a szabad válaszadás helyzete, amelyben a keresztény embernek erkölcsi döntései indítékait és következményeit tekintve egyrészt Istennek, másrészt embertársának kell felelnie. Az ember Krisztusban visszanyert szabadságával felelős Isten színe előtt. Ez a fajta kommunikatív erkölcsiség szándéka szerint megóvja az embert attól, hogy áldozatul essen a személytelen, „tárgyasító gondolkodásmódnak”, amelynek köszönhetően az egyik ember a másik manipulációjának tárgyává válhat. Az eredendő bűn következménye alóli felmentés, amely a keresztény ember szabadságában realizálódik, éppen a felelősségvállalásra tesz képessé. Arra, hogy a keresztény ember Krisztusért kapott szabadságával a szabadság eszméjét folyamatosan értelmező közösség önzetlenül cselekvő polgára legyen. Lehetővé teszi, hogy bizalmon alapuló kapcsolatait derűsen és az eljövendő teljesség részleteinek szépségében gyönyörködve élje át. ■

JEGYZETEK

- 1 Vö. Does subliminal advertising actually work? *BBC.com*, 2015. január 20. <https://www.bbc.com/news/magazine-30878843>. (Megtekintés: 2021. szeptember 6.)
- 2 Uo.
- 3 Idézi ÁRVAY Anett 2004. A manipuláció és a meggyőzés pragmatikája a magyar reklámszövegekben. In: Németh T. Enikő – Bibok Károly (szerk.): *Tanulmányok a pragmatika köréből*. Akadémiai Kiadó, Budapest. (Általános nyelvészeti tanulmányok 20.) 12. o.
- 4 Uo. 13. o.
- 5 CSEPELI György 1997. *Szociálpszichológia*. Osiris Kiadó, Budapest. 378. o.
- 6 Uo.
- 7 ERDŐ Péter 2011. *Egyház, kultúra, társadalom. Beszédék, interjúk, írások*. Szent István Társulat, Budapest. 720. o.
- 8 CSEPELI 1997, 378. o.
- 9 Uo.
- 10 CSEPELI 1997, 382–383. o.
- 11 LÁSD MACKAY, James P. 1994. *Power and Christian Ethics*. Cambridge University Press, New York. 2–4. o.
- 12 NOGGLE, Robert 2020. The Ethics of Manipulation. In: Edward N. Zalta (szerk.): *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, Summer 2020 Edition. <https://plato.stanford.edu/archives/sum2020/entries/ethics-manipulation>. (Megtekintés: 2021. szeptember 6.)
- 13 „A »nudge« magyarul nehezen visszaadható kifejezés: eredetileg valakinek a megbökését, meglökését, Richard Thaler és Cass Sunstein értelmezésében a döntéshozók valamilyen irányba történő terelését, ösztökélését jelenti. A nudge, bár valamilyen előre definiált döntés felé irányítja a döntéshozót, továbbra is meghagyja a döntés szabadságát.” (SZÁNTÓ Richárd – DUDÁS Levente 2017. A döntési helyzetek tudatos tervezésének háttere. A nudge fogalma, módszerei és kritikái. *Vezetéstudomány/Budapest Management Review*, XLVIII. évf. 10. sz. 48. o.)
- 14 Vö. NOGGLE 2020.
- 15 BONHOEFFER, Dietrich 1997. *Szentesek közössége*. Ford. Boros Attila. Harmat Kiadó, Budapest. 11. o.
- 16 FOUCAULT, Michel 1999. Szexualitás és hatalom. In: uő: *Nyelv a végtelelhez*. Ford. Kicsák Lóránt – Angyalosi Gergely – Erős Ferenc. Latin Betűk, Debrecen. 271–285. o.
- 17 Uo. 278. o.
- 18 Uo. 279. o.
- 19 Vö. *Magyar katolikus lexikon, egyházi hatalom* szócikk: <http://lexikon.katolikus.hu/E/egyhazi%20hatalom.html>. (Megtekintés: 2021. szeptember 6.)

Manipuláció és művészet, avagy a manipulálás művészete

→ NÉMETH ISTVÁN

Számos példa bizonyítja, hogy az emberek milyen könnyen manipulálhatók, s ezt egyesek gyakran ki is használják saját céljaik elérése érdekében. Elég itt csak korunk kereskedelmi vagy éppen politikai reklámjaira gondolni. Egyébként korántsem valami új keletű dolgról van szó, sőt akár azt is mondhatnánk, hogy a manipulálás története lényegében egyidős az emberiséggel.

Gondoljunk csak Ádám és Éva esetére a paradicsomban. Vajon Ádámnak valaha is eszébe jutott volna, hogy Isten tilalma ellenére egyen az Édenkert közepén álló fa gyümölcséből, ha erre nem a felesége buzdítja? Persze mondhatjuk, hogy Évát viszont a kígyó manipulálta, mivel el tudta hitetni vele, hogy Isten félrevezette őket, valójában nem is kell félniük attól, hogy meghalnak, ha esznek a fa gyümölcséből, éppen ellenkezőleg, maguk is Istenhez hasonlóvá, jónak és gonosznak tudójává válnak. Arra kétségtelenül csak ekkor döbbsen rá, hogy meztelenek, szégyenkezve rögtön fügefalevelet is kötöttek maguk elé ágycikkótnak, s próbáltak elrejtőzni Isten elől a kert fái között. Hamarosan lebuktak azonban. A számonkérés során persze mindenki másra próbálta hárítani a felelősséget. Ádám a feleségére, Éva pedig a kígyóra. (Még jó, hogy nem az almára akarták kenni, hogy ő tehet az egészről, miért volt olyan ellenállhatatlanul kíváncsi!) A felelősség áthárítására tett kísérlet mindenestre már az adott témakör híres román kori ábrázolásán, a hildesheimi Szent Mihály-templom

1015 tájára datált bronzkapujának egyik domborművén is rendkívül expresszív módon jelenik meg.¹ De valójában ki is tehető felelőssé a történetekért? Netán a kígyó bőrébe bújt Sátán próbálta Isten ellen fordítani az első emberpárt? De ha így is lett volna, ők miért hagyták magukat manipulálni? Egyébként is jó kérdés, hogy mennyiben tekinthető mentő körülménynek, ha valakit megtevesztettek, manipuláltak, s ezért követett el valamilyen bűnt.

Mellesleg nem annyira magától értetődő, hogy valójában kivel is azonosítható az ördögi csábítást megtestesítő kígyó. Nem hagyhatjuk teljesen figyelmen kívül ugyanis, hogy a téma számos későbbi ábrázolásán – így például a Limbourg fivérek 1400 táján, Berry hercege számára készített, híres óráskönyvének (*Trés Riches Heures du Duc de Berry*) egyik miniatúráján – a fa köré tekeredő kígyónak (nyilván nem minden célzatosság nélkül) női felsőteste van, sőt a csábító kísértetiesen hasonlít Évára. Ugyanennek a jelenetnek az előterében egyébként azt láthatjuk, amint Éva ellentmondást nem tűró gesztussal magasodik a térdre rogyó, immár vesztét érző, de még mindig tiltakozni próbáló Ádám alakja fölé, s szinte belenyomja férje szájába az almát. A látvány mindenesetre azt sugallja, mintha a férfi csupán a körülmények szerencsétlen áldozata lenne.² De vajon mivel tudta Éva rávenni Ádámot, hogy hajlandó legyen bűntársává válni? Neki nyilván nem volt még lehetősége reklámpszichológiai szakkönyveket tanulmányozni, de ezek nélkül is ráérezhetett, hogy Ádám érzelmeire,

→ *Németh István* (1960): művészettörténész, a Károli Gáspár Református Egyetem docense. 1989 és 2011 között a Szépművészeti Múzeum Régi Képtár Osztályán dolgozott muzeológusi, majd főmuzeológusi beosztásban. Szakterülete a 17. századi holland festészet, Németalföld története és kultúrtörténete, a keresztény és profán ikonográfia és a magyarországi műgyűjtés története.

▲ Cornelis van Haarlem: *Bűnbecsés*, 1592 (olaj, vászon, 273 × 220 cm, Rijksmuseum, Amsterdam)

illetve még pontosabban az érzékeire kell hatnia, hogy manipulálni tudja. Az érzéki csábításoknak ugyanis csak igen kevesen tudnak ellenállni. Talán nem véletlen, hogy a keresztény ikonográfiában a (láncra kötött) majom többnyire a bűnt vagy az érzéki vágyaitól szabadulni nem tudó embert szimbolizálja, egyes bűnbeesés-ábrázolásokon – így például Cornelis van Haarlem egy 1592-ben festett s jelenleg az amszterdami Rijksmuseum gyűjteményében található képén – pedig akár magára Ádámra is utalhat.³

Hogy a nők valóban milyen kiváló s nemritkán veszedelmes manipulátorok, akik szépségükkel és csáberejükkel vagy egyéb praktikáikkal teljesen el tudják venni az érzéki vágyaiktól fűtött férfiak józan eszét, azt a középkori eredetű és a 16. századi németalföldi és német irodalomban és képzőművészetben különösen népszerűvé vált *Női cselek* (hollandul: *Vrouwenlisten*, németül: *Weibermacht*, angolul: *Power of Women*) vagy *Szerellem bolondjai* (*Follies of Love*) címen ismert sorozatok

▶ Lucas van Leyden: Arisztotelész és Phyllis, a 16. század első harmada

önmagukban is jól érzékeltetik. Olyan, a Bibliából, a mitológiákból vagy egyéb antik és középkori forrásokból ismert híres szerelmespárokról (illetve a róluk szóló történetekről és azok ábrázolásairól) van szó, ahol a nő felülkerekedik a férfin, aki enyhébb esetben „csupán” köznevetség tárgyává válik, gyengesége miatt azonban nemritkán az életével kell fizetnie.⁴ Ádám és Éva, Jáhel és Sisera, Judit és Holofernész, Salomé és Keresztelő János, Sámson és Delila mellett olykor Dávid és Betsabé vagy Lót és lányai is szereplőivé váltak a jeleneteknek. A 16. század első felében tevékenykedő Lucas van Leydentől például két ilyen témájú fametszetsorozatot is ismerünk.⁵

A nő férfi feletti uralmát, illetve az érzéki vágyak mindent legyőző erejét azonban talán egyetlen más téma sem érzékelteti jobban, mint a már a középkorban faragványokon, falikárpitokon és miniatúrákon, sőt egyes 16. század eleji brüsszeli hőszobrocskákon vagy korabeli felvidéki kályhacsempéken is gyakran ábrázolt Arisztotelész és Phyllis története.⁶ Valóban elég komikus látványt nyújt, amint a bölcsességéről ismert filozófus, Nagy Sándor idős tanítómestere (egy legenda nyomán) négykézlábra ereszkedve hagyja, hogy egy (nemritkán ruhátlanul ábrázolt) fiatal nő ostorral kezében a hátára üljön, s mint egy hátaslovat, irányítsa őt.

Itt érdemes megjegyezni, hogy a Szent Antal megkísértését ábrázoló jeleneteken a démoni lények mellett a reneszánsz és a barokk időszakától kezdve ugyancsak gyakran szerepelnek (ruhátlan) nőalakok mint az ördögi csábítás bevált eszközei. Egyes 19. századi mesterek, például Frederick Charles Underhill vagy Félicien Rops pedig kifejezetten erotizáló, illetve provokatív módon ábrázolták a témát.⁷ Ikonográfiai érdekességei miatt külön említést érdemel Joachim Patinir egy 1520 és 1524 közé datált és jelenleg a madridi Prado gyűjteményében található tájképe, amelyre Quentin Massys festette az alakokat. A jelenet előterében láthatjuk Szent Antalt fiatal nők által körülveve, akik szemmel láthatóan próbálják őt elcsábítani, s egyikük még egy almát is nyújt a képből rémült tekintettel kitekintő férfi felé, ami nyilvánvalóan a

▲ Joachim Patinir: Szent Antal megkísértése, 1515 körül (olaj, tábla, 155 x 173 cm, Madrid, Prado)

bűnbeesésre való utalásként értelmezhető. A háta mögött ráadásul még egy ruhájába csimpaszkodó majmot is felfedezhetünk.⁸

Hogy milyen módon, illetve milyen eszközökkel lehet manipulálni az embert, az természetesen nem csupán a bibliai történetekből derülhet ki. A mitológiák is tele vannak hasonló (néha mókás, néha borzongató) esetekkel. Erre az egyik legismertebb példa Páris ítélete, amely évszázadokon keresztül az európai művészetnek is igen kedvelt témája volt. Ahogy a történetből kiderül, a manipulálás (vagy ha úgy tetszik, a viszálykeltés) már Péleusz és Thetisz lakodalmán elkezdődött, ugyanis Erisz, a viszály istennője ekkor dobta bosszúból a vendégek közé a legszebbnek szánt aranyalmát azért, amiért őt kifelejtették (vagy szándékosan kihagyták) a meghívottak listájáról. Mivel Zeusz nem merte magára vállalni a felelősséget, hogy ő döntse el, kit illet az alma (sejthetően érezte, hogy abból óriási probléma lesz, ha nem a feleségét hozza ki győztesnek), ezért inkább a trójai királyfit, Párist kérte fel döntő-

bírónak. Úgy tűnik egyébként, hogy még a szerelem szépséges istennője sem hitte egészen, hogy ő lesz a nyertes, ezért semmit sem bízva a véletlenre, a vele vetélkedő másik két istennőhöz hasonlóan ő is megpróbálta manipulálni, megvesztegetni a döntőbíró. Pallasz Athéné győzelmet és hősi életet, Héra az Ázsia és Európa feletti uralmat, Aphrodité pedig a világ legszebb asszonyának, Helénának a birtoklását kínálta az almáért cserébe.⁹

Az eredményt ismerjük. Páris azzal, hogy rossz döntést hozott, vagyis az érzéki örömeket választotta, nem csupán önmagát, hanem a hazáját, Tróját is végveszélybe sodorta. Az adott téma ábrázolásai közül itt most csupán egyet szeretnék külön is megemlíteni. A 18. század első felében tevékenykedő holland festő, Hendrik van Limborch *Párisz ítélete* című, a budapesti Szépművészeti Múzeumban látható képe első látásra nem sokban különbözik az adott téma ismert ábrázolásaitól, van azonban egy-két olyan furcsa, szokatlan motívum ezen a festményen, amelyekkel másutt nemigen ta-

▼ Id. Lucas Cranach: *Össze nem illő páros*, 1522 (olaj, búkkfa, 84,5 × 63,6 cm, Szépművészeti Múzeum, Budapest)

lálkozhatunk. Az égből alászálló istennők lábánál a felhőgomolyag szélébe csimpaszkodva ezúttal még a két manipulátort (bajkeverőt) is felfedezhetjük. A kezében égő fáklyát tartó vénasszony valószínűleg a Viszályt szimbolizálja, a mellette felfedezhető pilleszárnyas ifjú, hajában virágokkal azonban már csak Cesare Ripa *Iconologia* című híres műve alapján azonosítható.¹⁰ Ő a Gyönyör, pontosabban a röpke érzéki örömök (Piacere/Voluptas) megtestesítője.¹¹ Sejthető egyébként, hogy a Páris ítéletét megörökítő művészek, illetve megrendelőik számára korántsem a történetből kiolvasható morális mondanivaló tette a témát oly népszerűvé, hanem elsősorban az, hogy az antik téma ürügyén lehetőség nyílt ideális szépségű, különböző nézőpontból (rendszerint szemből, oldalról és hátulról) ábrázolt ruhátlan nőalakok megjelenítésére.

A manipulálás lehetséges (és hatásos) kellei között persze az alkohol, illetve a pénz is ott szerepel. Lót lányai például azzal tudták rábírnunk apjukat dicstelen tette elkövetésére, hogy leittatták

őt. Kérdés persze, hogy vajon egy manapság zajló bírósági tárgyaláson mentő vagy inkább szigorító körülménynek minősítenék-e, ha valakiről kiderül, hogy önkívületlen részeg állapotban követett el (többszörös) vérfertőzést. Érdekes itt talán megjegyezni, hogy míg az említett ószövetségi témát nemritkán kifejezetten erotizáló módon ábrázolták a képzőművészetben,¹² Rembrandt körében inkább Lót magatehetetlen részegségére helyezték a hangsúlyt.¹³ Van az a pénz – szokták mondani –, amennyiért az ember elvileg bármire rávehető. Jól érzékeltetik ezt többek között azok a 16. századi német és németalföldi mesterek körében különösen népszerűnek számító „össze nem illő pár” jelenetek, ahol a fiatal lány (kurtizán?) szemmel láthatóan csak tetteti, hogy örömmel viszonyozza a kéjsóvár aggastyán közeledését, valójában azonban csak a pénzére vágyik, fordított esetben pedig egy rusnya vénasszony próbálja pénzzel megvásárolni egy fiatalember szerelmét. Hogy a telhetetlen pénzsóvárság mennyire el tudja venni az emberek esztét, azt Adriaen Pietersz van de Venne szatirikus hangvételű grisaille-képe is bizonyítja. „Ami mindenkinek ínyére van” – olvasható a holland nyelvű felirat a jelenet előterében az írásszalagon, s a kép szereplői mindenről megfedkezve próbálják összekapkodni és táskájukba vagy kötevényükbe gyűjteni a középben álló ló farából földre hulló pénzérméket, mit sem törődve azok eredetével.¹⁴ Vespasianus császár híressé vált kijelentése, miszerint a pénznek nincs szaga, erre az esetre nyilván nem érvényes... A flamand és holland zsánerfestészetben több más olyan kedvelt témával is találkozhatunk, amely az emberek manipulálhatóságát (megtéveszthetőségét, könnyen átverhető mivoltát) teszi neveltség tárgyává. Ilyenek többek között a szemfényvesztőket vagy hamiskártyásokat ábrázoló jelenetek. Míg az előbbinek egészen Hieronymus Boschig visszavezethető hagyománya volt a németalföldi művészetben, addig az utóbbi téma főleg a caravaggisták körében számított népszerűnek.

A manipulálásnak (egészen pontosan a néző manipulálásának) sajátos változata tárul elénk

azokon a 16–17. századi feliratos metszeten, amelyekben többnyire valamilyen pikáns jelenet látható, az alattuk olvasható moralizáló szöveg ugyanakkor arra inti a nézőt, hogy óvakodjon az ilyen bűnös vágyakat, illetve gondolatokat ébresztő dolgok látványától. Jól példázza ezt többek között Jan Saenredam Hendrick Goltzius után, 1596 táján készült *Öt érzék* című sorozata, amelynek a látást ábrázoló lapján például egy mélyen kivágott ruhát viselő, formás nőszemélyt láthatunk, aki önelégült mosollyal nézi magát a tükörben, miközben kéjsóvár partnere kebleit cirógatja. A metszet alatt olvasható latin nyelvű felirat ugyanakkor arra figyelmezteti a nézőt, hogy ha a pajzán szemek nincsenek kellően kordában tartva, akkor a balga fiatalság hanyatt-homlok a bűnbe rohan.¹⁵ A didaktikus szándék látszólag egyértelmű, de ha kicsit jobban belegondolunk, kiderül, hogy ezeknek a feliratoknak a szerepe (a manapság a cigarettásdobozokon olvasható, hasonló jellegű riasztó vagy figyelmeztető szövegekhez hasonlóan) valójában nem más, mint a felelősség áthárítása.¹⁶ Míg a hagyományos értelemben vett reklámok esetében kép és szöveg egyaránt azt az érzetet próbálja kelteni a nézőben, hogy az adott termék jó, szép vagy hasznos, amelyre a nézőnek feltétlenül szüksége van, a szóban forgó feliratos metszeten (legalábbis látszólag) óva intenek a „tiltott gyümölcs” élvezetétől, amely azonban ettől csak még izgatóbbá, kíváncsabbá válik, az erotikus látványban való gyönyörködés legfeljebb némi büntudattal párosul.

Hasonló morális dilemmákat vet fel Jacob Jordaens egy 1646-ban készült s jelenleg a stockholmi Nationalmuseum gyűjteményében található műve, amelyben többféle módon is fontos szerepet játszik a manipulálás. Hérodotosztól ismerjük a történetet, amely szerint Kandaulesz, Lüdia királya kérkedni akart felesége egyedülálló szépségével, s rábírtta udvaroncát, Gügészt, hogy a hálószobában elrejtőzve lesse meg a nőt vetkőzés közben, hogy minderről a saját szemével is meggyőződhesen. Bár az udvaronc próbálta elhárítani a dolgot, mégis engedelmessé kellett az uralkodó parancsának. A királyné persze kifigyelte őket, de úgy

tett, mintha semmit sem vett volna észre. Másnap mindenesetre magához rendelte Gügészt, és válsztás elé állította: vagy őt végezteti ki egyetlen tette miatt, vagy hajlandó megölni a királyt, aki végső soron az egészet kitervelte. (Nem nehéz kitalálni, hogy Gügész végül melyik lehetőséget választotta...) Jordaens képe – ha jobban megnézzük – igencsak eltér az eredeti történettől. A hátul álló nő hamiskás mosollyal tekint ki a képből, egyenesen a nézőre, mintha kifejezetten élvezné, hogy közszemlére teheti bájait. Vagy talán nem is kell akkora feneket keríteni egy kis kukkolásnak?¹⁷

Léteznek persze olyan képzőművészeti ábrázolások is, amelyek sokkal ártatlanabb módon, illetve más értelemben manipulálják, tévesztik meg a nézőt, érzékeltetve, hogy a látvány olykor nagyon csalóka tud lenni, nem mindig hihetünk a szemünknek. Azokról a barokk korban különösen népszerű, de már egyes antik forrásokban is említett, szemet becsapó módon valóságosnak tűnő *trompe l'oeil* képekről van szó, amelyekre a jelen keretek között nem volt már lehetőségünk kitérni, de egyébként is külön tanulmányt érdemelnének.¹⁸ ■

▲ Jacob Jordaens: Kandaulesz és Gügész, 1646 (olaj, vászon, 193 × 157 cm, Nationalmuseum, Stockholm)

JEGYZETEK

- 1 A Bernward püspök megrendelésére készült híres bronzkapuról lásd többek között: GALLISTL, Bernhard 1990. *Die Bronzetüren Bischof Bernwards im Dom zu Hildesheim*. Herder Verlag, Freiburg im Breisgau.
- 2 Ezzel a miniatúrával kapcsolatban lásd EÖRSI Anna 1984. *Az internacionális gótika festészete*. Corvina Kiadó, Budapest. 10. képtábla.
- 3 Cornelis van Haarlem említett művével kapcsolatban lásd *God en de Goden. Verhalen uit de bijbelse en klassieke oudheid door Rembrandt en zijn tijdgenoten*. Kiállításkatalógus. Rijksmuseum, Amszterdam, 1981. 82–83. o. A majommotívum különböző értelmezési lehetőségeiről általában lásd JANSON, Horst W. 1952. *Apes and Ape Lore in the Middle Ages and the Renaissance*. Warburg Institute, London; DITTRICH, Lothar – DITTRICH, Sigrid (szerk.) 2005. *Lexikon der Tiersymbole. Tiere als Sinnbilder in der Malerei des 14.–17. Jahrhunderts*. Michael Imhof Verlag, Petersberg.
- 4 Az adott témakör képzőművészeti és irodalmi vonatkozásairól lásd többek között FRANSSEN, Peter J. A. 1983. *Das Bedroch der Vrouwen, een onderzoek naar de functie van een 16e-eeuwse verhalenbundel*. *Spectator*, 12. sz. 270–289. o.; 13. sz. 67–181. o.; DRESEN-COENDERS, Léne 1988. *Helse en hemelse vrouwenmacht omstreeks 1500*. Sun–Lokv, Nijmegen–Utrecht; SMITH, Susan L. 1995. *The Power of Women: A „Toppis” in Medieval Art and Literature*. University of Pennsylvania Press, Philadelphia; BLEYERVELD, Yvonne 2000. *Hoe bedriechlijk dat die vrouwen zijn: Vrouwenlisten in de beeldende kunst in de Nederlanden circa 1350–1650*. Primavera Pers, Leiden–Zutphen.
- 5 Lucas van Leyden említett fametszeteiről lásd többek között *The Prints of Lucas van Leyden & His Contemporaries*. Kiállításkatalógus. National Gallery of Art, Washington, 1983. 164–183. o.; *Lucas van Leyden en de Renaissance*. Kiállításkatalógus. Museum De Lakenhal, Leiden, 2011. (cat. 71–76.) 270–278. o.
- 6 Az említett hászobrocscakkal kapcsolatban lásd PLEIJ, Herman 1988. *De sneeuwpoppen van 1511. Stadscultuur in de late middeleeuwen*. Meulenhoff, Amszterdam. 267–268. o. A kályhacsempékről lásd MEZEI Emese 2013. *Az Ébner-csempék. Egy késő középkori kályháról*. In: J. Újváry Zsuzsanna (szerk.): *Gyözteseink szárnypróbálgatásai*. A PPKÉ BTK bölcsészhallgatóinak gyöztés dolgozatai a XXXI. OTDK Humán Szekciójában. Pázmány Péter Katolikus Egyetem BTK, Piliscsaba. 27–56. o.
- 7 SEIBERT, Jutta (szerk.) 1986. *A keresztény művészet lexikona*. Corvina Kiadó, Budapest. 27. o.
- 8 Erről a festményről: BOSQUE, Andrée de 1975. *Quentin Metsys*. Arcade, Brüsszel. 168–169. o.; VERGARA, Alejandro 2007. *Patinir. Estudios y catálogo crítico*. Museo Nacional del Prado, Madrid. 242–255. o.
- 9 KERÉNYI Károly 1977. *Görög mitológia*. Gondolat Kiadó, Budapest. 389–391. o.
- 10 RIPA, Cesare 1997. *Iconologia*. Balassi Kiadó, Budapest. 475–476. o.
- 11 Limborch említett képeről lásd Poussin: *Bacchanália*. *Az élet érzéki örömei – egy letűnt aranykor ígészetében*. Kiállításkatalógus. Szépművészeti Múzeum, Budapest, 2006. 58–60. o.
- 12 A Lót és lányai téma képzőművészeti ábrázolásairól lásd LOWENTHAL, Anne W. 1988. *Lot and His Daughters as Moral Dilemma*. In: Roland Fleischer – Susan S. Munshower: *The Age of Rembrandt. Studies in Seventeenth-Century Dutch Painting*. The Pennsylvania State University. 12–27. o.; NÉMETH István 2002. *Naakte vrouwen op oudtestamentische voorstellingen*. In: uő – Sneller Ágnes: *Parallellen*. Károli Gáspár Református Egyetem, Budapest. 181–200. o. (Károli-studies II.)
- 13 Jól érzékelteti ezt többek között Jan van Vliet egy 1631-ben Rembrandt után készített rézkarca, vő. *The Mystery of the Young Rembrandt*. Kiállításkatalógus. Museum het Rembrandthuis, Amszterdam, 2001. 246–249. o.
- 14 A budapesti Szépművészeti Múzeum gyűjteményében őrzött képpel kapcsolatban lásd *Nederlandse 17de eeuwse schilderijen uit Boedapest*. Kiállításkatalógus. Wallraf-Richartz-Museum – Centraal Museum, Köln–Utrecht, 1987. 126–127. o.
- 15 Az említett metszetsorozatról lásd VELDMAN, Ilja 1991–92. „Goltzius” Zintuigen, Seizoenen, Elementen, Planeten en Vier tijden van de dag: van allegorie naar genrevoorstelling. *Goltzius Studies. Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek*, 42–43. évf. 307–336. o.
- 16 Erről a témáról lásd NÉMETH István 2004. *Játék a tűzzel, avagy vonzó képek, riasztó feliratok*. In: Bodnár Szilvia et al. (szerk.): *Maradandóság és változás. Művészettörténeti konferencia Ráckeve, 2000*. MTA Művészettörténeti Kutatóintézet Képző- és Iparművészeti Lektorátus, Budapest. 127–139. o.
- 17 Jordaens szóban forgó képeről és egyéb pikáns (őszövségi) jele- netekről lásd NÉMETH István 2015. *A meztelen igazság: őszövségi alakok kompromittáló helyzetben*. *Magyar Művészet*, III. évf. 3. sz. 129–136. o.
- 18 Lásd MATSIER, Nicolaas 2011. *3D a festészetben. Trompe-l’oeil régen és most*. Typotex Kiadó, Budapest.

Kapszulakápolna

→ TÓTH KINGA

öntőhelye a lányoknak a boldogoknak
nyakpántderékpántbokapántöv
 gipszanyja a tökéleteseknek a törékenyeknek
nyakpántderékpántbokapántöv
 hermetikus vákuum csendesen nyikorgó
 békésen nyikorgó tasak karácsonyi táska
nyakpántderékpántbokapántöv
 csendesen nyikorgó húsvéti bontás
nyakpántderékpántbokapántöv
 akciós nyuszifülmasni deréköv
nyakpántderékpántbokapántöv
 lábujjhegyünk nyújtózik bennetek
 meleg műanyagunk adja a frisset
 visszaváltunk hozzatok többet
 a világra és a szívnek kedvesebbet

nyakpántderékpántbokapántöv
nyakpántderékpántbokapántöv

fekete babák gyöngyös gyöngyös babák
 fehér tarkabarna virágok hajtják le fejük
 hozzatok többet a szívnek kedvesebbet
nyakpántderékpántbokapántöv

→ **Tóth Kinga** (1983): intermedialis alkotó-performer, a Debreceni Egyetem doktoranduszhallgatója. Nemzetközi irodalmi és művészeti munkásságáért 2020-ban Hugo Ball Támogatói Díjban és Bernard Heidsieck-díjban részesült, jelenleg a Villa Waldberta alkotói ösztöndíjasa, munkái Tallinban és a Centre Pompidou-ban láthatók, legutóbbi kötetei: *Írماغ* (irodalmi-művészeti album, Yama, 2020) és *Maislieder* (versek, Thanhäuser Verlag, 2019); előkészületben: *Maria-machina* (Kalligram Kiadó, 2022).

▲ Sandro Botticelli: Vénusz születése, részlet, 1485 körül (tempera, vászon, 172,5 x 278,5 cm, Uffizi, Firenze)

▶ Sandro Botticelli: Vénusz születése, részlet, 1485 körül (tempera, vászon, 172,5 x 278,5 cm, Uffizi, Firenze)

Ima Annának

Mária szent anyja szent Mária szent Anyja

→ TÓTH KINGA

templomszolga gyermeked angyal vigasztalja
 bányászok világítják méhed ártatlan vagy
 ártatlan a mi katlanunk csákányok vájnak
 aknádba kérésed imád bányarigó
 kivezetik lombikodat maradj a kapuban
 maradj magad is kapu 3 leányod tiszta kehely
 a tisztákat jószág éri beléjük nem törölnek

te vagy a példakép a gyám ringatód
 elfedi a szerszámcsattogást feléd száll
 az anyák kérése áldj meg kérj kegyelmet
 akik nem akarnak többet akik egyet sem
 ősteknő – konténer – vaskapu – főkehely
 ringass álomba minket éberen világítson
 köldökünk legyen gyermek is legyen elég is

Manipulált világunk, avagy visszaélés az átláthatósággal

→ ÁRVAY ANETT

A befolyásolás fokozatai

Életünk során sokszor érezhetjük azt, hogy valaki rá akar bírni minket valamire – szóval, képpel, jutalmazással vagy éppen fenyegetéssel. Tedd meg! Vedd meg! Tiltakozz! Fogadd el! Írd alá! Engedünk-e az efféle üzeneteknek, ellen tudunk-e állni, vagy éppen használjuk-e magunk is a befolyásolás eszköztárát?

Napjaink feszítő kihívása, hogy megtanuljunk átlátni a ránk zúduló információáradatot, elkülöníteni az álhíreket a valódiaktól, a megtévesztő, félrevezető, kényszerítő üzeneteket az őszinte, jó szándékú kommunikációtól. De valójában szemlélve: mennyire lehetséges ez a feladat egy gyerek vagy akár az adott témában nem járatos felnőtt számára?

A jó hír az, hogy a nyílt befolyásolással, propagandával, rábeszéléssel szemben hosszabb-rövidebb ideig tartó gyakorlással kialakítható a kritikus gondolkodás, amely felvértezhet minket, hogy átlássuk a kommunikációt, azonosítsuk a beszélő szándékát, kiszűrjük a félrevezető tartalmat, és így helyes következtetésekre jussunk, amelyek alapján megfelelő döntéseket hozhatunk saját érdekünket szem előtt tartva. A rejtett befolyásolás, azaz a manipuláció azonban összetettebb hatásmechanizmuson alapuló stratégia, amelynek leleplezése korántsem egyszerű. Ebben a cikkben először körüljárjuk a *meggyőzés* és a *manipuláció* fogalmát és stratégiáit a hétköznapi kommunikációban, majd megnézzük a működésüket a reklámokban. A nyelvészet és a szociálpszichológia szakirodalmára támaszkodva közelebb juthatunk annak megértéséhez is, hogy végül miért kattintunk mégis a *Megrendelem* gombra.

A manipuláció mint a befolyásolás egyik fajtája

A meggyőzés és a manipuláció egyaránt a befolyásolás kategóriájába tartozik. Mindkettő célorientált cselekvés: segítségével a kommunikátor arra törekszik, hogy egy neki tetsző álláspontot, véleményt alakítson ki bennünk, vagy megváltoztassa, esetleg fenntartsa a véleményünket egy adott témában. Reklámszövegek esetében például a cél az, hogy az olvasó vagy a néző pozitív képet alakítson ki a termékről vagy szolgáltatásról, ezáltal potenciális vásárlóvá váljék. A propagandában pedig a kommunikátor célja, hogy higgyünk neki, támogassuk az adott ügyet, vagy épp valamely pártra adjuk a voksunkat.

Az átlátható meggyőzés esetében beszélőpartnerünk vagy az előadó érvek segítségével beállítjuk velünk egy tényállás vagy ügy igazságát. Munkahelyi vitában lehetőségünk van az érvek cáfolatára, rámutathatunk az érvelési hibákra, és végül az egyenlő tárgyalófelek között megszülethet a kompromisszum. A tudományos vitákban elméletek és cáfolatok sorjáznak, és amennyiben a kutatók mérhető adatokkal dolgoznak, a vizsgálati eredmények egyértelműen igazolják vagy cáfolják az eredeti feltevést.

A manipuláció azonban alapjaiban más. Jelen cikk írója a manipulációt sok éves kutatás után is tudatos félrevezetésnek tartja, olyan szándékolt cselekedetnek, amelyben a kommunikátor gyakran elrejtje befolyásoló szándékát, és megtéveszti a befogadót elsősorban a saját érdekében. A nyelv eszközeivel vagy képekkel, esetleg zenével hibás

→ *Árvay Anett* (1972): nyelvész, hungarológus, a Szegeci Tudományegyetem hungarológia programjának vezetője. Magyar és nemzetközi hallgatóknak tervez és tanít nyelvészeti és kulturális tárgyakat. Kutatási területe az interkulturális pragmatika és a köztéri emlékezet.

következtetés levonására készleti és egy adott cselekvésre ösztönzi hallgatóságát. És mielőtt kizárólag gonosz diktátorok jelennének meg lelki szemeink előtt, hadd világítsak rá arra is, hogy a mindennapi élet során valójában szinte mindenki él a manipulációval. Emlékszem, sok évvel ezelőtt az egészséges táplálkozás szellemében hároméves kisgyerekemnek azt az ártatlannak tűnő kérdést tettem fel: „Borsófőzeléket vagy lecsót kérsz ebédre?” Hogy mi ebben a manipuláció? Mivel az emberi gondolkodás alapesetben (főként a gyermeki megértés) az őszinte és úgynevezett együttműködő kommunikációra van felkészülve, a *vagy* szócska a gyermek számára két lehetőséget jelentett, így elkezdett rajta dilemmáznia. A valóság azonban úgy festett, hogy én tudtam, hogy lapul még egy szelet vargabéles is a hűtőben, de nem szerettem volna, ha azt eszi meg, ezért fel sem kínáltam. Az efféle manipuláció az információelhallgatás stratégiájával éri el hatását, és a *vagy* kötőszó által kiváltott előfeltevés valószínűsíti meg. Itt etikailag talán védhető a manipuláció használata, mivel az a gyermek érdekében történt, azonban a legtöbb esetben nem ez a helyzet. 2016-ban a *New York Times* tényfeltáró cikke összefoglalta, hogyan hallgatta el több évtizeden keresztül a DuPont cég azt, hogy a teflonyártásuk során használt PFOA anyag milyen súlyos egészségügyi károkat, többek között rákos megbetegedéseket okozott (RICH 2016). Így tehát a DuPont az elhallgatás stratégiájával manipulálta a közvéleményt és tett szert milliós haszonra ilyen – rendkívül súlyos – áron.

A manipulációról szóló elméleti elgondolásainkat szociálpszichológiai tanulmányok sora igazolta. A manipulatív szándékkal megfogalmazott üzenetek tehát sikeresen félrevezethetik a hallgatóságot úgy, hogy még csak a gyanú sem merül fel a befogadóban, hogy manipulálják. Meglepő módon nem feltétlenül kell komplikált stratégiára gondolnunk, egy olyan egyszerű nyelvi eszköz, mint az *a* határozott névelő is lehet manipuláló, ha megtévesztően használjuk. Elizabeth Loftus neves amerikai kognitív pszichológus, emlékezetkutató egyik első kísérletében egy autós koccanásról szóló rövidfilmet vetített le egyetemistáknak, majd a csoport

egyik felének azt a kérdést tette fel, hogy „láttak-e törött fényszórókat?”, a másiknak pedig azt, hogy „látták-e a törött fényszórókat?”. Az eredmények azt igazolták, hogy akiktől határozott névelővel kérdezték, azok kétszer gyakrabban vélték úgy, hogy láttak reflektort, még akkor is, ha valójában semmilyen törött szilánk nem volt a filmben. Loftus ezzel azt bizonyította, hogy a kérdések megfogalmazása hatással van a válaszokra és az emlékezetre is. Nyelvészként hozzátehetjük, hogy ennek oka a nyelvi előfeltevések rendszerének létezése, amely a kommunikáció során automatikus következtetési műveleteket generál az emberi elmében. Azaz, ha bárki határozott névelővel mond ki egy szót, azzal azt is állítja, hogy az adott dolog létezik.

Hasonló a helyzet az úgynevezett faktív (tényállító) igékkel, amelyek összetett mondatban fejtik ki hatásukat oly módon, hogy automatikusan igaznak fogadjuk el az alárendelt tagmondatot. A „Tudtad, hogy Gedeon húszszer eurót sikkasztott?” kérdésre hallgatóként leggyakrabban az „Igen/Nem/Tényleg?” stb. válaszokat adjuk. Azonban ezek a mi tudásunkról adnak számot, és semmiképpen sem kérdőjelezik meg Gedeon tettét. Abban az esetben, ha a kérdező tudta, hogy Gedeon nem sikkasztott, ám mégis feltett egy ilyen kérdést, azzal manipulálta a megértésünket, és rossz következtetés levonására kényszerített minket. Egy tényállító ige hamis előfeltevéssel kimondva tehát hatásos manipulatív stratégia, mivel tényként közli a hamis információt. Természetesen ez az eszköz kiválóan működik kijelentéseknél is. Például a „Sajnálom, hogy Giziék lekésték a vonatot” mondatban tényként szerepel, hogy lekésték a vonatot.

Az eddigiek alapján elmondhatjuk, hogy a legtöbb manipulatív stratégia féligazságot vagy hazugságot akar elhithetni a befogadóval, és a manipulációt megvalósító nyelvi eszköz lehet akár egyetlen szó is. A manipuláció árnyalt megítéléséhez végül feltennék egy kellemetlen kérdést, amelyre mindannyiunknak egyénileg kell válaszolnia, mégpedig azt, hogy igazolható-e ezeknek a manipulatív technikáknak az alkalmazása egy jó ügy, például a társadalmi célú hirdetések esetében.

Végül pedig ne feledjük, természetesen olyan is lehetséges, hogy valaki manipulatív szándék nélkül vezeti félre a hallgatóságát, például őszintén ajánlgat egy csodakapszulát a szomszédjának, mert olvasott róla, hisz a hatásosságában, de valójában nem tudja, hogy éppenséggel átverés.

Miért és hogyan hat a reklám?

Mára alapjaiban átalakult a reklámpiar. A széles közönséget megcélzó szórólapok, tévé- és rádió-reklámok mellett egyre több, személyre szabott reklámot kapunk kérés nélkül az interneten, csupán mert rákerestünk egy adott termékre vagy – és ez kezd ijesztő lenni – beszéltünk róla, miközben a közelünkben volt a telefonunk. Alig körvonalazódó vágyaink beteljesítésére – legyen az utazás vagy egy adott tárgy – máris konkrét ajánlatok érkeznek, és sodornak a vásárlás, illetve megrendelés felé, amely immár pillanatok alatt otthonról is, erőfeszítés nélkül kivitelezhető.

A hagyományos reklámoknak nehezebb a dolguk: először meg kell győzni a befogadót, hogy szüksége van az adott termékre vagy szolgáltatásra. Pratkanis és Aronson tudományos ígérennyel megírt, szórakoztató könyvében, *A rábeszélőgépb* bemutatja azokat a pszichológiai hatásmechanizmusokat, amelyek megvalósítják a sikeres befolyásolást.

De térjünk vissza az eredeti kérdésünkre: mégis hogyan és miért tud befolyásolni minket a reklám, miért nehéz ellenállni neki? Hiszen a legtöbb esetben azonnal felismerjük, ha reklámot látunk, az óriásplakátok mérete, az internetes külön ablakok mind speciális, jól elkülönülő felületek. A magyar tévécsatornákon pedig 2021 júniusa óta kötelezően bevezették a reklámblokkok előtti korhatárjelzést, a 18-as karikát. Így hát azt mondhatjuk, hogy a reklámokban a kommunikátor nem fedi el befolyásoló szándékát, az teljesen nyilvánvaló, pontosan tudjuk, mire megy ki a játék. Ezért egyes szakértők a reklámokat nem tartják szűk értelemben vett manipulációnak, inkább a *rábeszélés* szót használják. Akárhogy is címkézzük, a reklámozó a fentebb említett példák nyelvi eszközeivel közvetíthet félrevezető információkat, féligazságokat. Nekünk, befogadóknak viszont elméletileg lehetőségünk van fenntartással kezelni a reklámszövegeket, kivédhetnénk a félrevezetést, ez azonban sokszor nem sikerül, több okból sem. Egyrészt gyakran felületesen olvassuk vagy hallgatjuk a reklámokat, nem mérlegeljük a tartalmukat, másrészt pedig a reklámok jelentős része az érzelmeinket, vágyainkat veszi célba, azaz a szavakkal, a képi világgal, a zenével olyan elragadó és csábító hangulatot teremt, amely megnehezíti a racionális, kritikai ítélőképességünk aktiválását és

▲ Merészebb, mint a festészet, kiállítási enteriőr (2014. április 25. – augusztus 31., Iparművészeti Múzeum, Budapest)

annak a zavaró kérdésnek a feltevését, hogy szükségünk van-e valójában arra a termékre. Épp, amikor ennek a szakasznak a megírásánál tartottam, láttam meg az egyik boltban ezt a kiírást: „Az ing, amire szükséged van!” A „rábeszélőgép” remekül működik, valaki más megmondja, mire is van szükségem. De valljuk be, ezt a stratégiát évszázadok óta használják a kereskedők a bazároknak, egyes kultúrákban kifejezetten intenzíven. A különbség abban áll, hogy ma naponta több tucat reklámmal találkozunk, bazárba, vásárba viszont legfeljebb hetente látogattak el az emberek. A sokszor látott, hallott reklámok ismerősként csengenek, és a szociálpszichológusoktól tudjuk, hogy a rábeszélés sikerességének egyik kritériuma az ismétlés, mivel az ismerőség érzete miatt hajlamosabbak vagyunk az adott terméket választani.

Meglepően nyílt rábeszélő stratégiával állt elő pár évvel ezelőtt az egyik divatüzletlánc, amely még csak nem is rejtette véka alá azt a szándékát, hogy felelőtlen fogyasztásra buzdítson. Egyszerűen és könnyedén azt hirdette: „Először vásárolj, utána

dönts!” Értjük, hogy az efféle szlogen védhető az-za, hogy az üzlet csupán megnyugtatja a vásárlót, hogy rugalmasan visszaveszi vagy kicseréli az árut, de valójában a tárgyak felhalmozásának kultuszát támogatja, és a tudatos vásárlás ellen hat.

Célkeresztben a vágyaink

Sok száz reklámot elemezve egyértelműen látszik, hogy a reklámszövegek elsősorban a vágyainkat és a félelmeinket veszik célba, megnehezítve a racionális mérlegelést. A reklámfogyasztás közben tehát gyakran elcsábulunk, a reklámozó partnereivé válunk, és működésbe lép az önmeggyőzés: elhisszük, hogy szükségünk van az adott termékre, és meg is szerezzük.

A reklámok a *hiúságra*, a *kiválasztottságra*, a *ritkaságra* és a *különlegességre* apellálnak. Elhisszük-e, hogy a termék vagy szolgáltatás „csak önmagának” szól, vagy a könyv valójában *kis példányszámban* jelent meg, vagy hogy ami drágább, az biztos jobb? A kérdés megint az, hogy csúsztatás-e mindez. Mert egy csak nekem készített fotóalbum tényleg értékes, személyre szóló ajándék, de azt nem a tömegtermelés fogja előállítani. Ha egy terméket különlegesként állítanak be, azzal azt is állítják, hogy más, mint a konkurens termék, és birtoklásával mi is különlegesek leszünk.

Meglepő felismerésekre juthatunk, ha a reklámok mögötti értékeket kezdjük kutatni.

Egy a patikák kirakatában és az interneten keringő plakát egyszerre több ígérettel is kecsegtet: „3 × kevesebb ránc, 3 × feszesebb bőr, már 2 hónap alatt”. Belegondolva azonban ebben is a jól ismert csúsztatással találkozhatunk, hiszen a nem létező, potenciális ráncok száma valójában nem is mérhető, ahogy a feszesség sem számszerűsíthető. De ennél van egy messzebbre mutató befolyásoló hatása is, amely talán fel sem tűnik elsőre. Mégpedig az, hogy a reklám szerzője és valójában az egész nyugati kultúra – a keletivel ellentétben – ellenségnek tekinti az öregedést, amely ellen harcolni kell, mert nem érték. A képen látható modell szavait olvasva („A bőröm felkészült az öregedéssel szembeni harcra”) azonnal bevonódunk az öregedés elleni harc világába, és

amint ezt elfogadjuk, örömmel vesszük a felkínált fegyvereket, jelen esetben épp ezt a krémet.

A reklámok értékközvetítő hatása egyáltalán nem elhanyagolható téma. Indiai reklámokat elemezve megfigyeltem, hogy mennyire erős az ottani női magazinokban a nyugati világ felsőbbrendűségének jelenléte, a bőrvilágosító krémek és egyes nyugati ételek népszerűsítése. Egy csokoládés reggelizőpohelyről például azt állítják, hogy „minden reggelre ideális reggeli”. Ez a magyar olvasónak valószínűleg nem furcsa, de az ottani étkezési kultúrát ismerve, a reklám egy alapjaiban más, a hagyományaitól teljesen idegen táplálkozást hirdet és állít be értékékként.

Gyakori marketingfogás a hirdetésekben az *árukapcsolás*, amely során egy tetszőleges képpel párosítanak egy terméket, és így a kép vagy a zene által kiváltott hatás hozzákapcsolódik az agyunkban a kínált árucikkhez. Mennyivel hangulatosabb a paradicsomi pálmafás táj, a felhőtlen nyaralás képét felidézünk egy tusfürdő kapcsán, mint megvenni a „sodium laureth sulfate, cocamidopropyl betaine, PEG-7 glyceryl cocoate, PEG-40 hydrogenated castor oil” stb. elegyét!

Régóta ismert reklámstratégia a *félelemkeltés*, és a kutatásokból azt is tudjuk, hogy megvan az optimális mértéke. A túl nagy félelem lebénítja a vásárlót, a túl kicsit figyelmen kívül hagyja, de ha úgy tálaljuk a történetet, hogy az adott termék megvéd veszély esetén, akkor nyert ügyünk van. Például a szőrnyecskeknek beállított fürdőszobai kórokozók ellen bevethetjük a fertőtlenítőszeret, a rossz lehelet ellen a szájvizet. De félelmet kelthet bennünk az az üzenet is, amely azt állítja, hogy „már csak öt darab maradt!”, „még ma telefonáljon!”, vagy hogy a rendkívüli ajánlat három órán belül elévül. Pedig ha másnap rákattintunk az oldalra, megint ezt a visszazámlálást látjuk. Ez a *sürgetés* jól ismert technikája, amely gyors döntésre sarkall, így akadályozva az átgondolt, racionális mérlegelést.

Az ókor óta ismert, hogy a *beszélő hitelessége*, népszerűsége nagyban megnöveli a meggyőzés erejét. Ezért tűnik fel fehér köpenyben, orvosként a fogkrém reklámozója. Amennyiben a szakértő

valódi, és így ténylegesen jártas a témában (például Karikó Katalin nyilatkozik az oltás hatékonyságáról), megnyugodhatunk. Ha azonban a reklámozó híres, hatalommal rendelkező ember, vagy épp egy másik szakterület képviselője, de nem ért a szóban forgó termékhez vagy ügyhöz, nem kell készpénznek vennünk a szavait. A termék iránti bizalmat növeli, ha nem a reklámozó, hanem egy vásárló dicséri a terméket, aki látszólag egy közülünk, és a saját tapasztalatait osztja meg mintegy tanúságtevőként. Ezt a stratégiát használta a „Mert hülye azért nem vagyok!” szlogen az óriásplakátokon.

A szavak ereje

Ha górcső alá vesszük a reklámszövegek, szlogenek nyelvezetét, számos gyakran alkalmazott stratégiát fedezhetünk fel bennük. Érdemes megvizsgálnunk, miben áll a hatásuk, észrevevesszük-e a csúsztatásokat. A kifejezések sokszor *homályosak*, pontatlanok. A „Haja még ragyogóbb és egészségesebb, mint valaha!”, „A hatása akár hat órán át tart”, illetve a „meghosszabbított élettartam” utalásokkal az a probléma, hogy valójában nem tudjuk, mi az összehasonlítás alapja. Mihez képest ragyogóbb a hajam, és mekkora lenne amúgy az élettartam vagy a hatás?

A reklám gyakran meghökkenti a befogadót leleményességével, kreativitásával, amelynek egyik eszköze a nem létező kifejezések, nyelvi újítások használata. Mert mit is takar valójában a „hazai íz”, a „gyöngyprotein”, az „aquaplaning ellenálló-képesség”, a „forrócsoki-hangulat” és a „refinált női tusfürdő”? A reklámokból nem derül ki, de ez nem is cél, mert ezek a homályos kifejezések valójában csak egyfajta misztikumot, művészi hatást akarnak kölcsönözni a szövegeknek. Találkozunk azonban olyan esetekkel is, amikor az újszerűen egymás mellé illesztett szavak szlogenek módján hatnak, és erőltetett bölcselkedésbe mennek át, mint ahogy az egy kozmetikai márka hirdetésének a végén olvasható: „A szépség szeret. A szépség ragyogás. A szépség gondoskodás.”

A reklámok nyelvezetére általában jellemző, hogy jelentősen több túlzó kifejezést (pl. *soha*, il-

letve *mindig*), felsőfokú melléknevet tartalmaznak, a szavak hossza általában rövidebb, és gyakoribb bennük a kihagyás.

A klasszikus retorikából ismert érvelési hiba, a hamis ok-okozat mint manipulatív stratégia használatára is számtalan példát találunk a reklámokban. A reklámozó az egymás után következő állítások között ok-okozati összefüggést sugall, mintha például a kipihentség az előző napi papucsviseléstől függne: „Az otthoni viseletre tervezett divatos papucsok biztosan támasztják, ugyanakkor gyengéden kényeztetik a lábat, hogy a következő reggelen újra frissen és pihenten induljon neki a napnak.”

Tudatossá válni

Mivel a reklámokat profi csapatok tervezik, javítják, majd fókuszcsoportokon tesztelik a hatékonyságukat, mielőtt nyilvánosságra kerülnek, nap mint nap találkozni fogunk a fent említett befolyásolási technikákkal. A kérdés az: mennyire hagyjuk magunkat befolyásolni? A felmérések elég lelemozó eredményeket mutatnak a vásárlási szokásainkat és a választásaink tudatosságát illetően. A bevásárlóközpontokban minden második cikk váratlan impulzusok hatására, nem megfontoltan kerül a kosárba. A hipermarketekben a

szemmagasságban található polcokon elhelyezett árukból fogy a legtöbb, míg a csípő magasságában találhatóékból már csak 74%, a padló közelében lévőékből pedig 57%. Amit legelőször meglátunk, azt nagyobb eséllyel emeljük le, és sokszor már nem is keresünk tovább. Az sem véletlen, hogy a gyermekeknek szánt élelmiszereket, játékokat, amelyeket a gyerekszatornák reklámblokkjaiból ismernek a lurkók, gyakran az ő szemmagasságuknak megfelelően helyezik el, így ők fogják a szülőt rábeszélni a vásárlásra. Mit tehetünk tehát mindezek ismeretében?

Manipulált világunkban – ahogy a cikk elején is elmondtuk – odafigyeléssel és kritikus gondolkodással tudatos vásárlókká, tudatos médiafogyasztókká válhatunk, és megtanulhatjuk felismerni a csúsztatásokat, kritikusán szemlélni a közösségi média felületeiről ömlő tartalmakat. Ezt szerencsére társadalmi szervezetek, oktatási programok is támogatják. De van még egy másik fontos feladatunk is eközben: annak beláttatása gyermekeinkkel, tanítványainkkal, hogy magánemberként és a közvéleményt alakító közszereplőként is érdemesebb a manipuláció helyett hosszú távon az őszinte és átlátható kommunikációra törekedni, hiszen az vezet lelki békéhez és harmonikus kapcsolatokhoz. ■

BIBLIOGRÁFIA

- ÁRVAY Anett 2007. Manipulatív érvelés írott reklámokban. In: Várad Tamás (szerk.): *I. Alkalmazott Nyelvészeti Doktorandusz Konferencia*. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest. 1–12. o.
- LOFTUS, Elizabeth F. – ZANNI, Guido 1975. Eyewitness testimony: The influence of the wording of a question. *Bulletin of the Psychonomic Society*, 5. sz. 86–88. o.
- PETTY, Richard E. – CACIOPPO, John T. 1986. *Communication and Persuasion: Central and Peripheral Routes to Attitude Change*. Springer Verlag, New York.
- PRATKANIS, Anthony R. – ARONSON, Elliot 2012. *A rábeszélőgépj. Ford. Vámos Miklós*. Ab Ovo Kiadó, Budapest.
- RICH, Nathaniel 2016. The Lawyer Who Became DuPont's Worst Nightmare. *The New York Times Magazine*, január 6. <https://www.nytimes.com/2016/01/10/magazine/the-lawyer-who-became-duponts-worst-nightmare.html>. (Megtekintés: 2021. szeptember 17.)
- SAS István 2018. *Reklám és pszichológia a webkorszakban*. Kommunikációs Akadémia Kft., Budapest.
- SCHIRM Anita 2013. A televízióreklámok nyelvhasználatáról. In: Gecső Tamás – Sárdi Csilla (szerk.): *Nyelvhasználat a médiában*. Kodolányi János Főiskola – Tinta Könyvkiadó, Székesfehérvár–Budapest. 176–182. o.
- SÍKLAKI István 1994. *A meggyőzés pszichológiája*. Scientia Humana, Budapest.
- HAYNES, Todd 2019. *Dark Waters. Sötét vizeken*. Mozifilm.

Média és spiritualitás

→ LABORCZI DÓRA

A tömegmédiá korában az újságírásra sokszor szinte kizárólag a manipuláció terepeként és eszközeként tekintünk. Valóban rengeteg lehetőséget kínál erre ez a terület, sok példát sorolhatnánk a közelmúltból. Tanulmányomban mégis inkább az újságírásban rejlő, új kezdet lehetőségét kínáló teológiai dimenziókra szeretnék koncentrálni a botrány fogalmának újragondolásán keresztül.

„Oly korban élünk, amikor minden megengedett, és semmi sincsen megbocsátva” – írja Forde a keresztteológusáról szóló kötet előszavában.¹ A média-manipulációk és karaktergyilkosságok éppen ezt támasztják alá, ugyanakkor a botrányok egyben eszközök is: általuk válik láthatóvá, mi az, ami még ebben a mai korban sem megengedett; hogy vannak a társadalomnak sajtó sebei, amelyekre rátapintani fájdalmakkal jár; és amelyek gyógyításában éppen a mindenkori hatalom- és átpolitizáltságmentes kereszténység és benne az egyes keresztény emberek tudnának tevékenyen és hitelesen szerepet vállalni.

A másik legfontosabb kérdés a nyilvánosság szempontjából a hitelesség. De mit értünk hitelesség alatt? A botrányok nélküli, feddhetetlen életet? Megúszhatjuk-e a botrányokat, ha feddhetetlenül élünk? Jézus példája szerint nem, sőt. A feddhetetlen élettel értetlenkedés, feszültség, megütközések, botrányok sorozata jár.

A botrányval kapcsolatban szintén kérdések sora merülhet fel: vajon mikortól botrány a botrány? Amikor szélesebb tömegek számára válik

nyilvánvalóvá? Ameddig nem derül ki, addig nem is botrány? Ha pedig kiderül, akkor a nyilvánosságra hozó vagy az elkövető „csinálja-e” a botrányt? Korunk nyilvánosságában vajon hogy működik a feloldozás és a megbocsátás? Ki bocsáthat meg a megbotrántoztatóknak? Van-e felelőssége a megbotrántozó tömegnek és benne az egyénnek? Szeretnék vázolni néhány szempontot, amely elvezethet a válaszhoz.

Mikortól botrány a botrány?

Ha a populáris média szempontjából közelítjük meg a kérdést, azt a felszínes megállapítást tehetjük, hogy két ember egymáshoz, illetve egy ember másokhoz fűződő (elnyomó, kizsákmányoló, megalázó) viszonyából akkor lesz botrány, ha mások is megtudják, tehát ha valaki *tudósít* róla. Idáig tart az újságíró feladata, a többi a jelenlegi társadalmi-politikai környezettől függ: egészséges társadalmakban egy-egy botrány után vezetők mondanak le, máshol csak legyintenek a feltárt korrupciós ügyekre: „Minden politikus ilyen.” „A szenzációhajhász újságírók azt írják, amit akarnak.” „Ez csak karaktergyilkosság.” „Túl bonyolult, én nem politizálok.” Általában ehhez hasonló az elkerülő reakciók. A botrányos eseteket tehát a botrány híret befogadó közösség minősíti annak, ebből a szempontból is elfogadható kitétel, hogy tömeg nélkül nincs botrány.

Ha biblikusan szeretnénk megvizsgálni ezt a kérdést, azt láthatjuk, hogy Jézus is akkor keltett

→ **Laborczi Dóra** (1986): újságíró, evangélikus teológus, közösségszervező, szerkesztő. Az ELTE film-, média-, kultúraelmélet doktori programjának hallgatója, a Magyarországi Evangélikus Egyház Sajtóbizottságának tagja.

megütközést, vagy akkor fenyegette a megütközés (megbotránkoztatás) veszélye, amikor a szűk tanítványi körén túl sokak szemtanúi voltak az általa megfogalmazott tanításnak vagy véghez vitt tetteknek.

Ugyanakkor a kérdésben Jézus mégis világosan fogalmaz: „*Aki megbotránkoztat egyet e kicsinyek közül, akik hisznek bennem, jobb annak, ha malomkövet kötnek a nyakába, és a tenger mélyébe vetik.*” (Mt 18,7) A „kicsinyek”, a hatalom szemében láthatatlanok megbotránkozása vélhetőleg nem az, amiről mindenki tudomást szerez, hiszen ők a mindenkori nyilvánosság számára leginkább láthatatlanok. Az előttük vagy az ő sérelmükre elkövetett botrányok titokban zajlanak, Jézus szerint mégis „jaj” annak, aki megbotránkoztatja őket. Jézus vállalja, hogy szélesebb körben botránykő legyen azért, hogy mindezeket világossá tegye, hiszen más nem szólna a „kicsinyekért”. Jézus

A botrányok a közmorál jelenlétéről tanúskodnak, és amíg léteznek, bízhatunk abban, hogy még van lelke a társadalomnak.

másutt azt is világossá teszi, hogy Isten szemében nem az a botrány, ami az emberek számára az (Jézus Péternek: „...*botránkoztatasz engem, mert nem az Isten szerint gondolkozol, hanem az emberek szerint*” – Mt 16,23), hanem az, amit a legkisebbek sérelmére követünk el, így tehát akkor is elbukhatunk, ha a bukásunkat senki sem veszi észre.

A Biblia korának nyilvánossága talán nem volt annyira sokrétű, mint a mai, mégis feltételezhetjük, hogy Jézus korának emberei is inkább az apró botlásokat nagyították fel, és a rejtett, strukturális bűnökről, hatalmi visszaélésekről kevésbé értesültek, még ha érezték is azok következményeit. Jézus nem riadt vissza attól, hogy ezekre rámutasson, adott esetben úgy, hogy szétfeszítette és megkérdőjelezte a meglévő strukturákat, az egyéni botlásokat pedig kizárólag a hit mérlegén és nem a közösség (feltételezett) véleményének mentén mérte meg. (Pl. Mt 15: farizeusok és a kánaáni asszony; Lk 7: a bűnös nő megkeni Jézus lábát; Jn 8,1–7: a házasságtörő asszony stb.)

Miért van szükség botrányra?

Habár az elesés, a vakság, a megbotlás, az elidegenedés mind hasonló fogalmak, amelyeket teológiai szempontból a botrány szinonimájaként értelmezhetünk, és amelyeknek nem előfeltételük a nyilvánosság, a média botrányai mindig feltételeznek valamilyen nyilvánosságot. Botrány a bulvár szintjén tetten ért megbotlás, a tényfeltáró-oknyomozó újságírás szintjén pedig a rendszerszintű igazságtalanság és elhallgatás megkérdőjelezhetetlen tényekkel alátámasztott feltárása. Előbbi lehet pusztító, utóbbi lehet felszabadító – még ha fájdalmas is –, de mindkettő valamiféle szelep funkcióját látja el, amelyen keresztül távozhatnak a társadalomban felgyűlt feszültségek.

Császi Lajos médiakutató szerint: „A populáris médiában a mindennapi élet szokásainak, tapasztalatainak, értékeinek, vágyainak, félelmeinek, hiedelmeinek, reményeinek a szimbolikus kifejezé-

sét láthatjuk, amelyeken a társadalom normatív rendjéről alkotott kollektív képünk, a közmorál is alapul. Eszerint a populáris média mindannyiunk morális kultúrájának – eszményeinek, elvárásainak és tiltásainak – a megtestesítője, amely egyszerre konformista, de lázadó is, konzervatív, ám újító is. A kérdés ezért nem az, hogy vajon ugyanolyan abszolút kényszerítő erővel rendelkezőnek kell-e lennie a média által közvetített és megtestesített szimbolikus rendnek és az ezen alapuló közmorálnak, mint a vallásos morálnak. [...] A kérdés sokkal inkább az, hogy a transzcendens erkölcsi szabályok lehetetlensége ellenére miért van szüksége mégis a poszttradicionális társadalmaknak is valamilyen közmorálra, és vajon hogyan lehetséges szekuláris körülmények között a közösség értékeinek és normáinak a társadalmi és kulturális konstrukciója.”⁷²

A média műfajai, a reklámok és különösképpen a bulvár, valamint a tabloid műsorok tehát átvesznek és közvetítenek is valamiféle spiritualitást, legalábbis élnek alapvetően spirituális fogalmak-

kal és eszközökkel, leegyszerűsített, kétpólusú megosztottságot erősítő sémákkal (boldogság, beteljesülés, konfliktus, feloldozás, megbocsátás, jó és rossz küzdelme, bűnös és áldozat kettőse stb.). Az igény és a „rés” a mai populáris médiában is adott arra, hogy a szentség valamilyen módon megjelenjen. A mai ember „szorongása” viszont nem kerülhette el a keresztény embereket sem, pedig éppen nekik lehetne tudásuk arról, hogyan oldhatóak a szorongások és a félelmek, és – mivel tágasabb perspektívából szemlélik az életet – képesek lehetnek mérlegelni közbeavatkozásuk hosszabb távú hatásait akkor is, ha ez olykor pillanatnyi megbotránkozással jár.

A média spiritualitása

Mindenesetre az, hogy a média transzcendens kitekintéssel rendelkező struktúra, a társadalomtudomány számára sem újdonság. A *média rítusai* című könyvében Császi Lajos ezt írja: „A média történeteiben a transzcendencia igénye fogalmazódik meg egy vallásos transzcendencia nélküli világban, amely azonban most már a szorongáson és bizonytalanságon alapul, mert a szekuláris ember elvesztette a vallással való egykori kapcsolatát.”³

A populáris média morális jellegét Császi így írja le:⁴

- A média morális szerepe nem választható el a kereskedelmi, szórakoztató vagy egyéb, „mélységet nélkülöző” tevékenységektől, sőt éppen azokon keresztül valósul meg.
- A filozófiai etika analitikusan kidolgozott rendszereivel szemben a populáris média a közmorál leegyszerűsített sémáit használja, és hatékonyan formálja a mindennapi élet normatív elvárásait.
- A „szent” és a „profán” (társadalmilag „a Jó és a Rossz”, szimbolikusan „a Tiszta és a Tisztátalan”, kozmológiailag „a Rend és a Káosz”) közötti rituális küzdelmen keresztül mutatja be azt a szimbolikus tevékenységet, amelynek középpontjában az értelemadás, a morális megújulás és megtisztulás, valamint a közösséggel való érzelmi azonosulás áll.

- Amikor a populáris médiáról mint „elektronikus folklórról” beszél, nem egyszerűen mesélést ért alatta, hanem az emberről és a társadalomról szóló *mítoszok és rítusok* összességét. A rítusok a forгатókönyveiket eszközül használják ahhoz, hogy *értelmet kölcsönözzenek és morális rendet teremtsenek*, és ezeken keresztül *közösséggé integrálják* a társadalom tagjait.
- Társadalmi szerepét tekintve a populáris média nem egyszerűen történetek, legendák, mesék, példabeszédek kifogyhatatlan tárháza, hanem rítus, más szóval alapfunkcióra leegyszerűsített dráma, azaz cselekvés. Nem mesélés, hanem kommunikáció, nem elbeszélés, hanem morális dráma, nem az események utólagos elmondása, hanem azok aktív rekonstrukciója.

A populáris média Császi által tárgyalt jellemzői – amennyiben azok szimbolikus, morális, értelemadó és integráló funkcióit tekintjük – a bibliai történetekről is elmondhatók.

Tények és igazság a médiában

Amíg a populáris média az elkápráztatás, a hanglejtés vagy a hatás kedvéért használ egyfajta spirituális eszköztárat, a média másik szegmensében, a hír- és tényközlő felületeken a tények fetiszálása zajlik. A tények kiválogatásának és közlésének szempontjait az újságírói és szerkesztői etikai kódex rögzíti, és bár az lehet a benyomásunk, hogy Magyarországon többnyire a tények elferdítésének és szelektálásának művészete zajlik (ez maga a médiamanipuláció), mégis elhihetjük, hogy létezik olyan szakmai mérce és etika, amely magas fokon úzi a tényközlést és -feltárást, éppen az igazság keresése és a bűn-bűnös viszony helyreállítása érdekében.

Az oknyomozó újságíró mint az igazság elszánt bajnoka egyre több sikerfilm (például a 2016-ban Oscar-díjat nyert *Spotlight*) főszereplője. Ez érthető, hiszen egy olyan társadalomban, ahol a morális, nagy narratívák elvesztették érvényességüket és jelentőségüket, ugyanakkor megfelelően működnek a hatalomhoz rendelt fékek és ellensúlyok, az Igazság

többé nem valamilyen elvont fogalomban és intenszégben keresendő, hanem a tényekben, emberi történetekben. Ráadásul ha valakinek rálátása van arra is, hogy a ma rendelkezésünkre álló információáradatban mi számít lényegi információnak, és mi nem, az valóban lényeges tudás birtokában van.

Talán nem túlzás azt állítani, hogy a tényfeltáró és oknyomozó újságírók – amennyiben a hatalomtól valóban függetlenül munkálkodva emberi és szakmai tudásuk maximumát nyújtják – a teológusokhoz hasonlóan belső vágyból, valamilyen ügybuzgalomból dolgoznak az objektív igazság keresésén és a hazugságok leleplezésén. Közös pont lehet az is, hogy amint valamilyen hatalom kiszolgáltatását tartják előbbre valónak a feltárandó ügynél, vagy amint közelednek a hatalomhoz, sérül a hitelességük. Az az újságíró, aki a tényeket és a szakmai minimumot feláldozza a siker vagy munkájának folytatása érdekében, és a hatalom szűrőjén keresztül – szükségképpen torzítva vagy csak egy bizonyos perspektívából – dolgozza fel és tálalja az információkat és a valóság mindig rendkívül összetett, sok szempontú helyzeteit, jó esetben a szakma kiteszítottjává válik. Ahhoz a teológushoz hasonlóan, aki a hatalom ideológiájához igazítja mondandóját, és nem tesz különbséget politikai nézetei és teológiai látása között.

Az „ügy” feláldozása különböző érdekek miatt mindkét területen akkor történhet meg, amikor nincsenek meg azok a szakmai minimumok és etikai alapok, vagyis a fékek és ellensúlyok az egyházon és a sajtó működését szabályozó testületeken belül, amelyek iránymutatók az ilyen kérdésekben. Ilyenkor egyrészt az egyéni teljesítmények teljesen változó minősége határozza meg az adott orgánus hangját a szakmai profil helyett, másrészt a dolgok néven nevezésének képességére van szükség mindkét területen, hogy felismerjük azokat és elhatárolódjunk azoktól, akik a jót rossznak, a rosszat pedig jónak mondják.

Ha az emberek közötti kommunikációba és a sajtó szabad működésébe drasztikusan beleavatkozik a hatalom (ti. azzal, hogy a jót rossznak, a rosszat pedig jónak mondja), olyankor az elhallgatás,

a cenzúra, az öcenzúra mechanizmusai lépnek életbe, amelyek rövid távon sokszor láthatatlanok, hosszú távon azonban beláthatatlan következményekkel járnak. Ez is a manipuláció része.

A dolgok néven nevezésének problémája tehát nemcsak teológiai vagy hermeneutikai kérdés, hanem kommunikációs konfliktus, amely nemcsak arra hat ki, hogy miként reprezentálunk vagy nem reprezentálunk bizonyos dolgokat, hanem arra is, ahogyan magunkról gondolkodunk és ahogyan egymással beszélünk.

Hallgatás és bűnbakképzés

Bár Császi Lajos és a neodurkheimi kultúrákritika képviselői szerint a kommunikáció rituális, tehát nagyrészt gesztusokra, képekre és rutinkra épül, a botrány fogalmának körüljárásakor a dolgok megnevezésének és értelmezésének problémájával, illetve a titok, az elrejtés természetével is kezdenünk kell valamit.

Ebből egyszerre hermeneutikai és kommunikációs kérdések sora adódik: hogyan mérjük azt, ami nem látszik? Botrány a média világában valamilyen titoknak a napvilágra kerülése – de nem minden titok kerül napvilágra, és nem minden felfedett ügyből lesz valódi botrány. Ráadásul a botrány hatalmi eszközökkel könnyen meg is úszható: manipulációval, relativizálással, figyelemeltereléssel, szemfényvesztéssel vagy úgy, hogy a bűnösből áldozatot, az áldozatból bűnöst kreálnak. Erre is lehetőséget kínál a tömegmédiá, ennek azonban megvan az ára. Egy olyan társadalomban, ahol a bűnösök felelősségvállalása és bocsánatkérése elmarad, a bűnösből áldozat, az áldozatból bűnös lesz, és – mivel a szavak már elvesztették jelentőségüket, és senki nem tudja, ki kivel van – a közösség egész más módokon talál morális megnyugvást.

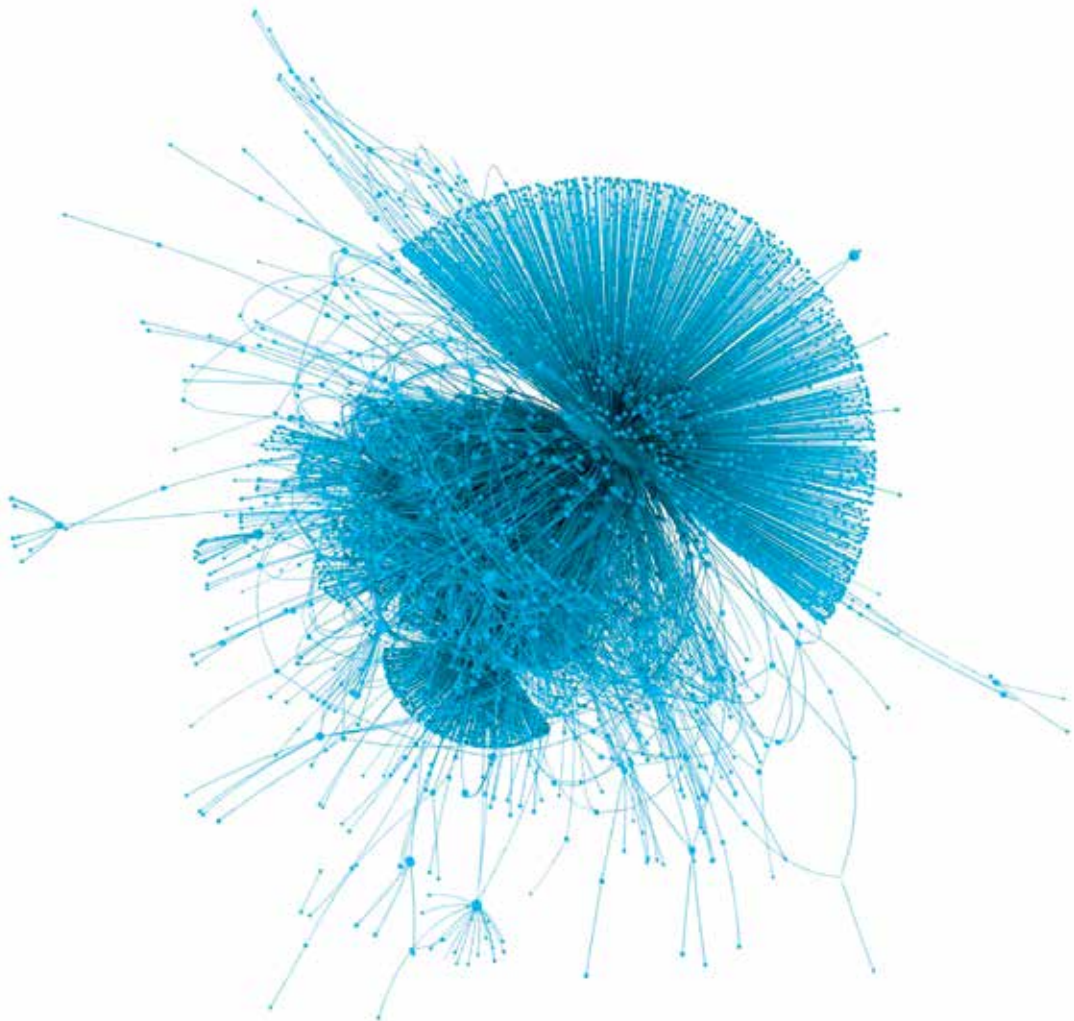
A bűnbakképzés elmélete René Girard francia filozófushoz köthető. Lényege, hogy a vallások történelmi gyökere gyakran valamilyen erőszakos cselekedet, rivalizálásból fakadó gyilkosság, amelyet a vallás mítosszá formál. A mítosz játékonyszerűen elrejt az erőszakot és áldozatát, ugyanakkor olyan világmagyarázatot teremt, amelynek a logikája szerint a

közösségekben felgyülemlett feszültségeket újra és újra irányított erőszakkal, egy bűnbak kijelölésével és feláldozásával kell levezetni. A zsidó és keresztény szent iratok, Jézus szenvedéstörténete leleplezi a mítoszt: újra láthatóvá teszik a gyilkosokat és az áldozatokat, a közösséget pedig érzékenyvé, ellenállóvá tehetik a saját körén belül pusztító erőszakkal szemben.⁵

A leleplezés tehát nemcsak újságírói, hanem – mára ugyan kissé háttérbe szorult – teológiai hagyomány is. A dolgok néven nevezése botrány, a botrány elhallgatása viszont pusztító, mert bűn-

bakképzéshez vezet. Amikor a botrányokkal terhelt jelenben keresztény emberként és felekezatként próbálunk boldogulni, számolnunk kell nyomasztó közelmúltunk máig érezhető, ki nem mondott terheivel és azok következményeivel is.

Ha az itt vázolt szűrőn keresztül tekintünk a botrány fogalmára, feltehetjük a kérdést: nem sokkal inkább az a botrány, ha a legkisebbek közül egy is a mi pillanatnyi kényelmünk, biztonságunk tűnő, a világtól mégis elválasztó templomfalaink miatt nem tud közelebb jutni Istenhez?

Bár az „akadálymentes” jelző miatt kézenfekvő példa a gyülekezet akadálymentesítése, megvizsgálhatjuk ezt a kérdést a kevésbé látványos kisebbséget érintően is: van-e helye bármilyen, a világ szemében megütközést keltő embernek templomi közösségeinkben? Lemondunk róluk azért, mert a világ szerint gondolkodunk, félünk a botránytól, miközben saját, évtizedek, évszázadok óta cipelt bűneinkért nem tudunk bocsánatot kérni Istentől és a „legkisebbektől”, akik sérelmére elkövettük azokat?

Krisztus példája biztos pont lehet számunkra ahhoz, hogyan különböztethetjük meg a valódi botrányt a hangulatkeltéstől, a karaktergyilkosságtól és a manipulációtól. Azt, hogy erre a tudásra mekkora szükség van korunk nyilvánosságában, éppen az elmúlt időszak szomorú eseményei, az egyre erősödő megbélyegző mechanizmusok, az áldozat és bűnös szerepének folyamatos felcserélése, a morális szempontból elviselhetetlen családok és hazugságok miatti felelősségvállalás teljes hiánya, az elforduló tekintetek bizonyítják. Mégis úgy tűnik, hogy az elfogyástól rettegő közép-európai kereszténység nagyobb készséggel áll be a botránkozók sorába, hogy – olykor túlkiabálva a kiabálókat – meghallják végre. Nem világos be-

széddel fordul a tömeghez, hogy „hallják és értsék”, nem békességet hoz, hanem haragot szít, nem a farizeusokat helyezi narratíván kívül, hanem az alulnézetet, a kicsinyek szempontjait.

A körön kívüliek számára ezért úgy tűnhet, mintha Krisztusról csak az ítélkezésre kaptunk volna jogosítványt. Pedig épp ellenkezőleg: arra kaptunk felhatalmazást, hogy ne ítéljünk, mert aki ítélkezik embertársai felett, az nem fél az isteni ítélettől (Lk 6,37); hogy a keresztet válasszuk a hatalom és a dicsőség helyett; hogy tegyünk tanítvánnyá minden népet; hogy a legkisebbekről és a szenvedőkről sose feledkezzünk meg; hogy higgyünk, és ne botránkozzunk meg.

Láthattuk, hogy a populáris média „lenyúlta” és transzformálta a vallási fogalmakat és a rítusok, szimbolikus cselekedetek erejét. Mindez azt jelzi, hogy óriási az igény és a lehetőség a kereszténység számára, hogy megjelenjen ebben a térben, hiszen beszéli ezt a nyelvet, és talán képes lehet arra, hogy a média destruktív rítusaival, a botrányokkal szemben pozitív „botránnyokat”, botlatóköveket helyezzen el, amelyek nem jobbról vagy balról tematizálják a közbeszédet, hanem adott esetben képesek valódi megoldásokat kínálna újrakerezni azt. ■

FELHASZNÁLT IRODALOM

- CSÁSZI Lajos 2002. *A média rítusai*. Osiris Kiadó, Budapest.
- CSEPREGI András 2010. Új közösség felé? Tényfeltárás, emlékezés, személyes felelősségvállalás. In: Mirák Katalin (szerk.): *Háló*. 1. köt. *Dokumentumok és tanulmányok a Magyarországi Evangélikus Egyház és az állambiztonság kapcsolatáról. 1945–1990. Bevezetés*. Luther Kiadó, Budapest. 13–46. o.
- DURKHEIM, Émile 2004. *A vallási élet elemi formái*. Ford. Vargyas Zoltán. L'Harmattan Kiadó, Budapest.
- FORDE, Gerhard 2005. *Ki a kereszt teológusa? Gondolatok Luther Heidelbergi disputációjáról*. Ford. Ifj. Fabiny Tibor – Tóth Sára. Magyarországi Luther Szövetség, Budapest.

- GIRARD, René 1987. *Things Hidden since the Foundation of the World*. Stanford University Press, Stanford.
- GOMES, Peter J. 2007. *The Scandalous Gospel of Jesus. What's so Good about the Good News?* Harper One, New York.
- HABERMAS, Jürgen 1993. *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása*. Ford. Endreffy Zoltán. Századvég Kiadó – Gondolat Kiadó, Budapest. (Századvég könyvtár – Szociológia.)
- KIM, Sebastian C. H. 2011. *Theology in the Public Sphere*. SCM Press, London.

JEGYZETEK

- 1 FORDE 2005, 7. o.
- 2 CSÁSZI 2002, 9–10. o.
- 3 Uo. 16. o.
- 4 Uo. 10–11. o.
- 5 CSEPREGI 2010, 31. o.
- 6 KIM 2011.

Csapdahelyzet

A manipuláció motívuma a magyar filmben

→ GELENCSÉR GÁBOR

Több mint meglepő, hogy a manipuláció motívuma milyen fontos, mondhatni rangos szerepet tölt be a magyar film történetében. A történészek, társadalomkutatók bizonyára messzemenő következtetéseket tudnának levonni ebből; magam csak a motívum vázlatos bemutatására vállalkozom.

Bizonyos előzetes megfontolások szinte automatikusan meghatározzák, melyik korszakban érdemes keresni a manipuláció motívumát. Ha társadalmi-politikai jelenségként gondolunk a fogalomra, filmtörténetünk sajátossága miatt bizonyos időszakok eleve háttérbe szorulnak, míg mások előtérbe kerülnek. A magyar film a második világháború végéig tartó néma-, majd korai hangosfilmkorszakában alapvetően eszképpista jellegű és műfaji karakterű. Ha be is szüremkedik bizonyos társadalmi jelentés a műfajok ideológiájába, illetve ha a második világháború alatt fel is erősödik a politikai elvárás a filmekkel szemben, a manipuláció nem válik a történetek témájává. A baloldali fordulatot követően alapjaiban változik meg filmtörténetünk intézményi és politikai háttere. Az ötvenes években a propagandának rendelődik alá a magyar film, s noha ekkor az ország súlyos politikai manipuláció áldozata, erről filmek – ahogy semmi és senki más sem – egyáltalán nem szólhatnak.

Sztálin halála után azonban megindul a kulturális-politikai olvadás, elindul a magyar filmművészet újjászületése, ami elvezet a hatvanas évek új hullámához, majd a hetvenes-nyolcvanas évek újabb

alkorszakaihoz. 1956 ebben a folyamatban kisebb megtorpanást jelez, de még előtte, éppen a szabadabb légkörnek köszönhetően, elkészül a politikai manipuláció jelenségével foglalkozó első filmünk, amely rögtön klasszikussá válik: Fábri Zoltán *Hannibál tanár úr* (1956) című munkája. Noha a Móra Ferenc *Hannibál feltámasztása* című kisregényéből készült film története szerint címszereplője a két világháború közötti Magyarországon vált a politikai manipuláció áldozatává, könnyű volt ráismerni benne az ötvenes évek igencsak hasonló világára. Sokatmondó, sorsszerű körülmény, hogy az eredeti, október 18-ai bemutatót lényegében elsöpörte a forradalom, így 1957 folyamán újra műsorra tűzték a filmet.

Ez azonban már a hosszú Kádár-korszak kezdete, amikor – ha alapvetően nem is változik meg a filmgyártás struktúrája – a konszolidációs kultúrpolitika fokozatosan oldja a korábbi kontrollt. Ahogy az országban, úgy a kultúrában sincs szabadság, működik a cenzúra, a középutas kádári politika mégis különféle mértékű engedményeket tesz a fennálló kereteken belül. Lényegében a Kádár-korszak filmtörténetének belső korszakhatárait ezek az engedmények, illetve megszorítások jelölik ki: '56 véres megtorlása után a reformszellemű konszolidáció teremti meg az új hullám lehetőségét 1963 és 1968 között; a prágai ősz megakasztja ezt a folyamatot, amely a '68 utáni visszarendeződéshez vezet; majd ezt követően, egészen a rendszerváltásig filmtörténetünket már kevésbé alakítják társadalmi vagy politikai események.

→ *Gelencsér Gábor* (1961): filmesztéta, az ELTE Filmtudomány Tanszékének docense. Kutatási területe az 1945 utáni magyar film. Legutóbbi kötete: *Magyar film 1.0* (Holnap Kiadó, 2017).

Az ötvenes évek diktatúrája után a Kádár-korszak paternalista elnyomása következik, amelyet akár a manipuláció kifinomultabb, rejtettebb alkalmazásaként is értelmezhetünk. Elérkeztünk tehát ahhoz az időszakhoz, amely játékba hozza a manipuláció motívumát a magyar filmekben: egyrészt van miről beszélni, másrészt, ha nem is közvetlen módon, hanem különféle poétikai alakzatokban, de lehetőség nyílik rá. S talán az utóbbi körülmény alapozza meg azt is, hogy a manipuláció motívuma nem csupán megjelenik a Kádár-korszak filmtörténetében, hanem egyrészt átível annak három évtizedén, másrészt a legrangosabb, nemzetközileg is legelismertebb művészi formákat teremti meg.

*

Ám ennek bemutatása előtt térjünk vissza egy rövid gondolat erejéig az 1945 előtti korszakhoz, hiszen a manipuláció motívuma már ott is megjelenik, csak a populáris filmkultúrából következően mű-

faji köntösben, az eszképzizmusból fakadóan pedig személyközi relációban. A manipuláció fogalmát ugyanakkor ebben az összefüggésben is lehet vizsgálni, hiszen az a közvetlen, egyéni kapcsolatszerkezeteket is átszövi. Ez az aspektus nem vált olyan rangúvá a magyar filmekben, mint a társadalmi, de az említése azért megér egy kitérőt.

A korai hangosfilmkorszak legnépszerűbb műfajának, a vígjátéknak is gyakori motívuma a manipuláció, elsősorban az érdekházasság témakörében. A műfaji szabályoknak megfelelően az ellentétek természetesen elsimulnak, az érdekkülönbségek érzelmi szinten is megoldódnak, miközben egy csodás fordulatnak köszönhetően a társadalmi érdekek szintén érvényesülni tudnak (kiderül, hogy a „rossz parti” mégsem olyan rossz, mivel a konkurens érzelmi kapcsolat „álruhás herceg vagy királykisasszony”, avagy egy váratlan örökség mindent megold). Azok az intrikák és taktikák, amelyek az ilyesfajta manipulációkat övezik, mindenesetre nemcsak szórakoztatók, hanem elgondolkodtatók

is lehetnek, hiszen egy olyan társadalomról szólnak, ahol nem az egyéni teljesítmény, hanem a különféle érdekek találkozása vezethet eredményre, juttathat el a boldogsághoz.

A vígjáték mellett a második világháború kitörésével a melodráma válik a korai hangosfilmkorszak másik meghatározó műfajává. Alapképlete szerint a végzet asszonya dezorientálja, azaz manipulálja a hálójába került férfit, s ezzel tönkreteszi, gyakran kioltja az életét. Ezt látjuk a műfaj alapfilmjében, a *Halálos tavaszban* (1939), ahol a szerelmes férfi végül öngyilkos lesz. A rangos műfaj, amely nem azonosítandó az érzelgősséggel, a sorsról, a végzetről szól, olyasmiről tehát, amellyel szemben tehetetlenek vagyunk. S ennek az állapotnak a megteremtésében alapvető motívum a manipuláció, amely itt lelki-érzelmi síkon zajlik. Mindazonáltal a korai hangosfilmkorszak melodramáit a filmtörténészek összefüggésbe hozzák a második világháború alatti társadalmi lélekállapottal: azzal a tehetetlenségérzettel, amely az embereket a távolban harcoló vagy éppen munkaszolgálatra elhurcolt testvérük, férjük miatt sújtotta, nem beszélve a háború kimenetele, a közelgő front réméről.

Különös módon a melodráma nem hiányzik az elsősorban társadalmi témákat szorgalmazó szocialista korszak filmművészetéből sem. Legintenzívebb jelenléte az 1956 utáni évekre esik, s ez az elbukott forradalom és a megtorlás miatti társadalmi hangulattal hozható összefüggésbe.

A melodramák manipulációja azonban belső, szubjektív konfliktusokat okoz; társadalmi értelmezésükre csak a műfaji gondolkodásba rejtett ideológia kínálhat lehetőséget. A Kádár-korszak direkter társadalmi jelentést elváró kultúrpolitikája ezen a téren is változást hoz, noha nem éppen olyat, amilyenre számítanak, hiszen a manipuláció motívuma a politikai rendszer bátor, annak lényegi elemét megragadó kritikájára lesz alkalmas. Mindez azonban már nem a korai negyvenes és a késő ötvenes évek műfaji, hanem a hatvanas évektől elinduló szerzői film paradigmájában bontakozik ki.

*

Ahogy korábban jeleztem, a legrangosabb esztétikai formákat, a nemzetközileg legelismertebb életműveket termékenyíti meg a manipuláció motívuma a Kádár-korszak filmművészetében: a hatvanas-hetvenes években Jancsó Miklósét, a hetvenes-nyolcvanas években Szabó Istvánét, a nyolcvanas-kilencvenes években Tarr Béláét. Különböző filmtörténeti korszakok emblematikus képviselőiről van szó, s különböző a stílusuk is, ám a manipuláció motívuma mindhármuk esetében jól felismerhető, sőt központi, formateremtő gondolat. Három variációt képviselnek ugyanarra a témára.

Jancsó a hatvanas évek filmművészetének újító szellemű alkotója, aki egy eredeti formával, a parabolával gazdagítja a modernizmust. A jancsó-i parabola legfőbb funkciója a hatalom természetének, a manipuláció mechanizmusának feltárása. Szabó pályafutása is a hatvanas évek új hullámában indul, ám ekkor még inkább a francia Nouvelle Vague alkotói hatnak rá (elsősorban Truffaut), s önéletrajzi jellegű, lírai vallomásokat forgat. A hetvenes évek első felében tovább radikalizálja stílusát (ekkor Fellini szellemében), az évtized végére azonban fordulat következik be művészetében. A személyes, új hullámos hangot hátrahagyva epikusabb elbeszélői pozíciót foglal el, konvencionálisabb formát alkalmaz, s látványos történelmi tablókat forgat. A váltást jelző film az 1979-es *Bizalom*, majd ezt a *Mephistóval* (1981) kezdődő trilógia követi (*Redl ezredes*, 1985; *Hanussen*, 1988), amellyel Szabó a *mid-cult* művészfilm – tehát a szerzői és műfaji jegyeket ötvöző művek – kiemelkedő alkotója lesz. S noha egész életművének alapkérdése az egyén mindenkori hatalomnak való kiszolgáltatottsága, a manipuláció motívuma ebben a három filmben lép elő főszereplővé. Végül szóljunk Tarr Béla filmtörténeti pozíciójáról. Az ő művészete dokumentarista játékfilmekkel indul (*Családi tűzfészek*, 1977; *Szabadszalog*, 1981), s a manipuláció motívuma – főleg a *Családi tűzfészekben* – már ekkor jól felismerhető. Később azonban ő is stílust vált: az új irányok felé tájékozódó filmje, az *Őszi almanach* (1984) szintén az emberi kapcsolatokat átszövő gyilkos manipulá-

cióról szól. Stílusa megújulását viszont a Krasznahorkai Lászlóval való művészi együttműködés alapozza meg. Ezekben a filmekben a manipuláció már rendszerszintre emelkedik, a világvízió (és a forma) fő szervezőelvé lesz. A *Sátántangó* (1994) pedig Tarr számára a világhírt hozza el.

Lássuk részletesebben a három rendező filmművészetének manipulációs karakterét! Milyen formák, témák, szereplők munkálkodnak e motívumon?

*

Jancsó esetében ez a parabolák meghatározó formaelvével, az absztrakciót létrehozó stilizációs eljárással a lehető legközvetlenebb módon függ össze. A rendező stílusának legmarkánsabb kézjegye a hosszú beállításos, bonyolult gépmozgásos képalkotás. A kamera kocsizással követi a szereplőket, akik ki-belépnék a képkeretbe; a horizontális sík mellett a kép mélysége is feltárul, ahogy az alakok távolodnak vagy közelednek, illetve a varió változtatásával a felvevőgép is szűkíteni vagy tágítani tudja a képet. Rendkívül összetett mozgáskombinációk alakulnak ki, számos váratlan képeseménnyel. Valaki a képen kívülre tekint, de nem tudjuk, miért, aztán megjelenik az a karakter (belép a képbe, vagy elindul felé a kamera), aki kiváltotta a reakciót, miközben a reagáló fél esetleg már nincs a képkeretben. S ugyanez egész csoportok mozgásában is tetten érhető. A formának ez a szinte absztrakt, grafikus, a mozgás dinamikájával megragadott szintje már önmagában rendkívüli kifejezőerővel írja körül a manipuláció természetét: a fenyegetettséget, a kiszámíthatatlanságot, az állandóan változó erővonalakat. Jancsó világképe ekkor kétpólusú: elnyomók és elnyomottak, ellenforradalmárok és forradalmárok, fehérek és vörösök, avagy a stílussteremtő *Szegénylegényekben* (1965) a feketeköpenyesek és a betyárok állnak szemben egymással. Ám ez a dichotomikus rendszer éppen a manipuláció miatt válik átláthatatlanná. S minél kifinomultabb az elnyomás, annál inkább, hiszen a nyílt diktatúrában egyértelműek a frontok. Jancsó történelmi parabolái éppen ezzel a vonással értelmezhetők a Kádár-korszak puhadiktatúrájára,

de az absztrakt forma ennél jóval egyetemesebb, örök érvényű értelmezést is megenged.

A parabola e legelvontabb szintje mellett további motívumok is a manipuláció természetének megragadását szolgálják. A *Szegénylegényekben* ilyen a befelé nyitott, kifelé zárt sánc, továbbá a mindig más arcot felvevő feketeköpenyesek mint az elnyomó hatalmi gépezet eszközei. A puszta is összetett jelentést kap: hol a szabadság, hol a kiszolgáltatottság tere, aszerint, hogy milyen manipulációs kontextus övezi a benne játszódó jelenetet. A korai Jancsó-filmek, a *Szegénylegényeket* követő *Csillagosok, katonák* (1967), a *Csend és kiáltás* (1968), a *Fényes szelek* (1968) vagy a *Sirokkó* (1969) elsősorban a (pusztai) tágas tér és az azt körbejáró-bekerítő gépmozgások dialektikájában ragadja meg a manipuláció működési módját. A hetvenes évektől a szikár parabolák egyre stilizáltabbá válnak (*Égi bárány*, 1970; *Még kér a nép*, 1972; *Szerelmem, Elektra*, 1974), s ekkor már a különféle képi szimbólumok, főként azok változó, folyamatosan „újraakerezett” jelentése (kard, galamb, tűz, füst, meztelenség, lovasok) fejezi ki a hatalom egyre átláthatatlanabb manipulációs természetét. Ez vezet el – beleértve a hetvenes évek Olaszországában készült munkáit – *A zsarnok szíve, avagy Boccaccio Magyarországon* (1981) című filmhez, amely újdonságnak számító zárt terével egy immár teljesen kiszámíthatatlan labirintusba visz, amelyben a hamleti egérfogó-jelenet ölt abszurd formát. E film zárlatában a bonyolult gépezet legfőbb manipulátorát is halálos lövés éri, méghozzá ismeretlen helyről, a kamera felől. Ha bonyolult is a hatalmi manipuláció, azért a parabola segítségével megragadható, állította eddig Jancsó. Innentől, profetikusan megjósolva a kétpólusú világrend felbomlását, a káosz következik, s erről a rendező újabb korszakának filmjei tanúskodnak, páratlan szellemi frissességgel. A *Szörnyek évadjával* (1987) kezdődő ciklussal egy, a manipulációval teljesen átszótt, feje tetejére állított világot látunk, a *Nekem lámpást adott kezembe az Úr Pesten* (1998) című alkotással elindult „Kapa-Pepe”-filmekben pedig már egy szétesett világ képével szembesülünk,

▲ Szegénylegények, 1965. Rendező: Jancsó Miklós

amely jórészt éppen az évszázados manipulációs „hagyomány” eredményeképpen vált ilyenné – rendszerváltás ide vagy oda...

Jancsó művészetét tehát teljesen befonja a manipuláció, pontosabban annak ábrázolása, ami századunk történelmét alakította. S ami a lényeg: a rendező mindezt nemcsak témaként ragadta meg, hanem formaszervező elvvé tette, méghozzá legalább három korszakában, három különféle módon. Ennél szerzőibb hozzáállás egy téma kibontásához nehezen képzelhető el.

*

Szabót szintén a század és a térség alapvető sajátossága foglalkoztatja egész életművében, miszerint ebben a korban és ezen a tájékon az egyéni sorsot mindig befolyásolják – ha tetszik, manipulálják – a külső, történelmi, politikai körülmények. Ha akarjuk, ha nem – ez a szabói hősök drámája. A rendező pályafutása során egyre tágította vizsgálatának szemhatárát: egyfelől a 20. század elejéig, pontosabban a hosszú 19. század végéig

(a *Redl ezredesben*), másfelől az Osztrák–Magyar Monarchia történelmi határáig, sőt a *Mephistó*-ban azon is túl, Közép-Európáig. A térbeli és időbeli tágítás a nyolcvanas évek trilógiáját követő újabb nagyszabású nemzetközi koprodukcióban, a sztárok közreműködésével megvalósult *midcult* filmben, *A napfény ízében* (1999) nyert enciklopédikus igényű összefoglalást. A manipuláció vizsgálatához e tágabb témakörön belül legközelebb az Oscar-díjat elnyerő *Mephisto* jut, s ugyanezt a témát variálja a hasonló stílusú következő két film is. A rendező kérdése a hatalmi manipulációval kapcsolatosan a következő: Meddig lehet áltatni magunkat azzal, hogy átlátunk a manipulátorok szitáján, hogy kézben tartjuk a dolgokat? Hogy nem ők manipulálnak minket, hanem mi őket? Meddig mondható, hogy engem nem manipulálnak, én csak teszem a dolgom, ahogy lehet, s ennek érdekében kötök bizonyos kompromisszumokat, vagyis – látszólag – engedem magam manipulálni? Csakhogy van-e olyan, hogy látszólag...? A *Mephisto*, a *Redl*

▼ Teresa Anns Savoy (Katalin) és Gálffi László (Gáspár).
A zsarnok szíve, avagy Boccaccio Magyarországon, 1981.
Rendező: Jancsó Miklós (kíratportál-fotó)

ezredes és a *Hanussen* címszereplői ebben a csapdában vergődnek, ennek a dilemmának az áldozatai. S talán nem kell különösebben bizonygatni, mennyire rímel ez a Kádár-kori konszolidáció hasonló kihívásaira, amelyekkel Szabó alkotóművészként maga is szembesült.

A történelmi trilógia már nem a hatvanas évek új hullámos stílusában készült, ezért a manipuláció motívumát kevésbé a formamegoldások, mint inkább a jóval közvetlenebb jelentésképző eszközök ábrázolják, így a szüzsé és a karakter. Egyszerűen a hatalmi-politikai manipulációt gyakorló ágensok és az annak kitett kisember küzdelmét látjuk a vásznon, a főhős lelki karakterét pedig ennek a konfliktusnak a kezelése határozza meg. Nem jobb vagy rosszabb ez a megközelítési mód, egyszerűen más: az új hullámok lefutása után a szerzőiséget a műfajisággal, az egyéni stílust a konvencionálisabb formával ötvöző *midcult* film paradigmája, amelyben Szabó e három filmjével világszínvonalon teljesített.

*

Tarr már egy másik nemzedék és egy másik film-történelmi korszak alkotója, amelyben az új hullám modern formája, szerzői stílusa egyre radikálisabb módon él tovább, s egyre inkább beszorul a fesztiválfilmek gettójába. Tarr jellegzetesen késő modern alkotó, aki a kortárs film e szűkebb kereszt-

metszetében vált nemzetközileg elismert rendezővé, a művészfilmvilág sztárjává. Az ő stílusa tehát radikális, már-már extrém gesztusokkal dolgozik, amit a *Sátántangó* elhíresült hét és fél órás hossza, illetve a Krasznahorkaihoz fűződő filmek fekete-fehér nyersanyagválasztása is bizonyít.

Tarr művészetét, ha nem is olyan mértékben, mint Jancsóét, de újra és újra előkerülő motívumként kíséri végig a manipuláció. Immár lezártnak tekinthető pályafutása (*A torinói ló* című 2011-es filmje után kijelentette, hogy nem forgat többet, s ezt az ígéretét néhány alkalmi videómű kivételével mindmáig be is tartotta) három stíluskorszakra bontható, s a manipuláció motívuma mindháromban jelen van. Az első, dokumentarista korszakában rögtön a legelső egész estés játékfilmjének történetét szövi át: a *Családi tűzfészek* metaforája lényegében a családi életet tönkretévő manipulációra utal. Látszólag a hetvenes évek borzalmas lakáshelyzetéről szól a film, de már itt szembetűnő, hogy a rendezőt kevésbé a szociális motívumok, mintsem inkább az emberi természet érdekli, s ezt éppen a manipulációs játszmákban képes megragadni. A szűk szoba-konyhás lakásban tengődő három generáció együttélését nem a külső körülmények, hanem jóval inkább a belső áskálódások mérgezik meg. Az após megrágalmazza menyét,

s ezzel manipulálja fiát, hogy álljon a sarkára. Az eredmény a család szétesése: a feleség elköltözik a kislányával, maga sem tudja, hova, egyelőre lakásfoglalóként próbál tető alá kerülni. Az apa akciója sikerült: kettővel kevesebben lakják a „tűzfészket”.

Tarr következő korszaka voltaképpen egyetlen filmből áll. A dokumentarista stílus után más kifejezőmódot keresett, s ennek lett közbülső, átmeneti állomása az *Őszi almanach*, a *Családi tűzfészek* pár darabja, csak épp a dokumentarizmussal szembeállított expresszionista stílusban. A markáns stíluskülönbség mellett a két filmet éppen a manipuláció motívuma rokonítja: az *Őszi almanach*-ban egy lepusztult nagypolgári lakás zárt terében marcangolja szét, uszítja öt ember a másik ellen egymást, mindenféle felállításban. Mint a pók hálója, szövi át a kapcsolatokat a manipuláció, s ebbe csak belegabalyodni lehet. A pók a *Sátántangó*-ban is előkerül (a regény két fejezete is *A pók dolga* címet viseli), de ez már a valódi stílusváltást elhozó korszakhoz tartozik.

Az *Őszi almanach* nem bizonyult folytatható útnak. Tarr tovább kereste a stílusváltás lehetőségét, de úgy, hogy abban apokaliptikus világgépét – amely

kelet-európai, nem utolsósorban a manipuláció „élményét” is felsorakoztató tapasztalatain alapult – továbbra is meg tudja fogalmazni. Ebben lelt segítségre Krasznahorkai írásművészetében, elsőként az 1985-ben megjelent *Sátántangó*-ban, amelyet Balassa Péter tanácsára még kéziratban elolvasott. Ám a regény adaptációjához akkor nem kapott támogatást, így elsőként 1987-ben a *Kárhozat* készült el Krasznahorkai forgatókönyvírói közreműködésével, s csak ennek nemzetközi sikere révén valósulhatott meg a *Sátántangó*, majd *Az ellenállás melankóliája* című regény középső részének megfilmesítéseként a *Werckmeister harmóniák* (2000). A három mű egyfajta manipulációs trilógiának is tekinthető (miközben a fekete szériás stíluskorszak további filmjeiben, a 2007-es *A londoni férfiban* és *A torinói lóban* már nincs jelen ez a motívum). S éppen a főmű, a *Sátántangó* az, amelyben központivá válik e motívum, hiszen a csaló megváltó, Irimiás manipulációja indítja el a telepíket útjukon, amelynek során maradék pénzüket is elveszítik, és még mélyebbre süllyednek. Hasonló mondható el a másik két film manipulációkkal átszőtt spirálmozgásáról: a *Kárhozat* leépült, ám

▲ Klaus Maria Brandauer Hendrik Höfgen szerepében. *Mephisto*, 1981. Rendező: Szabó István

szerelmes főhőséről, aki manipuláció árán távolítja el a nő férjét egy kiábrándító légyott erejéig, hogy aztán végső csalódásában mindenkit feljelentsen; s különösen a *Werckmeister harmóniák* bálnája kapcsán, amely nem más, mint egy szemfényvesztő, ám annál nagyobb hatású tákolmány.

*

A manipuláció tehát a magyar film igen termékeny, nagy hatású formateremtő motívuma. Mindennek ellenére inkább annak örülhetünk, hogy a kortárs alkotásokban nincs jelen ez a hagyomány – s reméljük, nem is lesz. ■

A félelemgyűjtő

→ JANCsó ÁGNES

Szilágyi Vivien gyerekkora óta gyűjtöget. Matricákat, szalvétákat, ceruzákat, könyveket, cipőket, férfiakat, lájkokat és félelmeket. Persze nem a saját félelmeit, hanem másokéit. Addig sem kell a sajátjaival foglalkoznia.

Minden akkor kezdődött, amikor Csonka Petra mindenki előtt kikicizte. Az első nap még csak a használt rózsaszín nadrágján nevettek a többiek, a következő nap már a táskáján is, a rákövetkezőn pedig azon, ahogy beszél. Egy év telt el így. Szilágyi Vivien félelmei egyre csak gyarapodtak. Már nemcsak a szél süvítésétől, a cicák bolháitól, a fagyhiányától, a tűzijáték pukkasásaitól és a szülei veszekedéseitől rettegett, hanem a lelke sebezhetőségétől is. A nyári szünet után matricákat kezdett gyűjteni, amiket Tóth Katával ragasztgathatott, azután szalvétákat, amiket Balog Timivel rendszerezhetett, aztán üveggolyókat, amiket Tari Petivel cserélgethetett. Bármi jobb volt, mint a kirekesztettség. Szilágyi Vivien megtanulta, hogy ha elég kedves és alkalmazkodó, és mindenkinek azt mondja, amit hallani akar, akkor idővel a bizalommal együtt a félelmeiket is átadják neki. Szilágyi Vivien pedig készségesen őrizte a titkokat és a félelmeket. Legtöbbször finoman fogta meg őket, de amikor a szükség megkívánta, picit megrázta őket, mint egy hógömböt, amiben előbb felkavarodnak, azután leülepednek a szemcsék.

Hatalmát eleinte csak otthon próbálgatta: a szülei rendszeres veszekedései ellen a legjobb módszer az ismeretlen eredetű gyomorrontás, a

rossz jegyekre a reggeli gyengeség, kamaszkorában pedig a tomboló hormonok, hülye tanárok, gonosz osztálytársak, erőszakos fiúk, késésben lévő vonatok, csoportnyomásra fogyasztott alkohol, mindig kéznél volt az események áldozatának frappáns magyarázata. Szilágyi Vivien később már a barátokat, tanárokat, főnököket és természetesen a férfiakat is sakkban tartotta megkérdőjelezhetetlen kedvességével, félelemgyűjtő szenvedélyének gyanúját is elkerülve. Életének strukturái olyan alaposan kidolgozottak és tervszerűek voltak, mint egy Mars-expedíció. Végre biztonságban érezte magát, kezében volt minden hógömb, amit bármelyik pillanatban összetörhetett.

2019. április 17-én Szilágyi Vivien 22 óra 10 perckor egy fotót tett közzé a közösségi oldalán. Semmi rendkívüli, rendszeresen posztolt tengerpartról, koktéllal, lemenő nap fényében, lefelé néző kutyában, izzadtan futva, barátokkal ölelkezve, mindenmentes sütit sütve. A következő 24 órában 107 lájkot és 28 szívecskét és 1 üzenetet kapott.

„Szia Vivi! Milyen szép vagy a képeken, jó lenne újra látni személyesen is! Május 18-án osztálytalálkozót tartunk a Zöldfában, meghívlak a csoportba. Ugye eljössz? Puszillak addig is, Petra”

Szilágyi Vivien zavarodottan kezdte böngészni Csonka Petra képeit: Kicsimmel a Balatonnál, Zoé első farsangja, Peti szülinapi tortája, a szép új kertünk. Csonka Petra boldognak látszott. – Még a megereszkedett kétgyerekes anyukatestével is boldogabb, mint én – állapította meg Vivien.

→ Jancsó Ágnes (1990): nemzetközi kapcsolatok elemzéből lett kommunikációs és rendezvényszervező szakember, jelenleg kommunikációs vezetőként dolgozik. Számtalan sajtóközlemény, vállalati hír és építészettörténeti cikk után bátorságát összeszedve novellákat ír. A *félelemgyűjtő* első megjelenő írása.

2019. május 18-án 10 óra 9 perckor Szilágyi Vivien bosszankodva szállt le a vonatról. Ruhája összegyűrődött – tervezői darab –, haját szétfújta a huzat. Pedig mindent gondosan előkészített, ahogy mindig is, még a pár perc késést is belekalkulálta a tökéletes belépőhöz. Nem ismert fel mindenkit elsőre. Tóth Kata, Balog Timi, Tari Peti, Győri Beni, Kovács Ádám, Szalai Anna, pár tanár és Csonka Petra mind mosolyogva fogadta. Körülvették, megölelték, kérdezték, csodálták a ruháját, a cipőjét. Vivien nem értette. Hagyta, hogy Petra maga mellé ültesse. Gin-tonikot rendelt uborkával. Megilletődve hallgatta a jókedvű beszélgetést, folyamatosan kutatva az ellenséges pillantások, gúnyos mondatok után, amiket majd egy-egy frappáns mondattal lekeverhet. De nem talált ilyeneket, pedig kereste őket. Tényleg kereste. A többiek egymásra lícitálva mesélték a közös emlékeket. – És amikor Bandibá beszorult

a szertárba? Amikor Tomi kidobta az énekfüzetét az ablakon? Amikor bombariadó volt, az erdei táborban felbukkant egy sérült sün, közös kertészkedés, kosárlabda-bajnokság, állatkerti farsang, ugrókötel? Emlékszel, Vivi?

Szilágyi Vivien nem emlékezett semmire.

– Biztos éppen hiányoztam.

– Dehogy, hát ott voltál! Te mentél le Tomi füzetéért, te adtad oda a tejet a süninek, te voltál a győztes csapatban. – Vivien mintha egy buborékból hallgatta volna a történeteket. Ő csak a gúnyos nevetésekre, a végében sírásra, az egyedül töltött ebédszünetekre emlékezett. A legapróbb mozdulatok elemzésére, a stratégiák kidolgozására, nehogy felkészületlenül érje a következő támadás.

– Vivi, emlékszel, amikor egyszer kicikiztünk egy nadrágod miatt, és te annyira megsértődöttél, hogy még a bocsánatkérő csokinkat sem voltál hajlandó elfogadni? – vette át a szót Csonka Petra.

Szilágyi Vivien nem emlékezett a csokira. A kezében lévő gin-tonikra nézett: nahát, itt még használnak szívószálat, micsoda felelőtlenség! Felnézett Csonka Petrára. Petra szeme kedvesen csillogott, nyoma sem volt benne gonoszságnak.

– Az tényleg vicces volt – mosolygott vissza Szilágyi Vivien.

Szilágyi Vivien utolsóként ment haza. A szüleinél aludt, legalább letudta a félévente kötelező hétvégi látogatást. A régi ágyából nézte a falon az árnyékokat, nehezen aludt el. Álmában hógömbökbe zárt emberek vették körül, nem féltek, mosolyogva integettek neki. Aztán hirtelen üvegfal vette körbe, a szűk térben megfordulni sem tudott. Távoli érzések, homályos arcok, ijesztő mozdulatlanság, dübörgő hang, zsibbasztó nyomás. Szilágyi Vivien nem tudott kijönni, próbált kiáltani, verte az üveget, toporzékolt, nem tudott kijönni. A saját kacagására, izzadtan riadt fel a plüssfigurák között.

Szilágyi Vivien félelmet gyűjtött, nem másokét, a sajátját. ■

Önmanipuláció: a posztigaz hanta és az építő igazság

→ PAÁR TAMÁS

„Minden útját helyesnek tartja az ember, de az Úr vizsgálja meg a szíveket.” (Péld 21,2)

Ha a tudat manipulációjára gondolunk, könnyen intenzív agymosási technikák juthatnak eszünkbe önkéntelenül is. Kényszerítés, kínzás, megtörés – minden, amit a 101-es szobából ismerünk Orwell jóvoltából. Ezek a technikák csupa olyan hitet és reakciót ültetnek el bennünk, amelyeket önszántunkból sosem tennénk magunkévá, és amelyeket – ha józan eszünknel vagyunk – nemkívánatosnak tartanánk. Könnyen lehet azonban, hogy már ez az asszociáció is a megtévesztés egy formája. Ha csak így tudunk gondolni a manipulációra, azzal abban a kényelmes hitben ringatjuk magunkat, hogy ha egyszer manipulációnak lennénk kitéve, azt egyrészt észrevennénk, másrészt a forrása rajtunk kívül állna. Ami azonban jóval félelmetesebb: a manipuláció akkor is megtörténhet, ha épp a legnagyobb kényelemben van részünk, ha a manipulátor a lehető legkisebb energia-befektetéssel dolgozik, ha épp csak lehetővé teszi, hogy azt gondoljuk, amit szeretnénk.¹ Sőt: a magunk legnagyobb manipulátorai önmagunk is lehetünk.² Az alábbiakban a posztigazság jelensége, a hanta fogalma, valamint szépirodalmi párhuzamok felől járom körbe ezeket a nyugtalanító lehetőségeket.

Posztigazság – szűk és tág értelemben

A „posztigazság” 2016-ban vált felkapott kifejezéssé a Trump- és a Brexit-kampányok kapcsán.

Ennek köszönhetően – mint látni fogjuk – van, aki azokkal a kommunikációs stratégiákkal azonosítja a posztigazság alakváltozatait, amelyeket Donald Trump gyakorol. Ugyanakkor a posztigazság szűkebb, technikai értelemben – az *Oxford English Dictionary* meghatározását alapul véve – állapot; annak az állapota, amikor az objektív igazság már kevésbé meghatározó, mint az érzelmek vagy a személyes vélemények. Amikor a közvélemény inkább a saját érzelmi reakcióival vagy előítéleteivel, mint az igazság kiderítésére szolgáló kritikai vizsgálódással van elfoglalva. Ilyen esetben még ha érdekel is minket, mi az objektív igazság, azt az eleve meglévő preferenciáink és részrehajlásunk alapján fogjuk megállapítani – anélkül, hogy különösebb erőfeszítéseket tennénk az igazság módszeres kiderítésére vagy a torzításaink meghaladására.

A posztigazságot legjellemzőbben olyan szituációk előidézésével lehet megteremteni, amikor szabadságot a kritikus gondolkodásunkat. Ez olyan helyzetekben történhet meg, amelyekben túl nehéznek tűnik az igazság kipuhatólása, vagy amikor a körülmények által mintegy felhatalmazva érezzük magunkat arra, hogy komolyabb kutatómunka, utánanézés vagy egyáltalán bármiféle átgondolás és távolságtartás nélkül azonosuljunk ösztönös reakcióinkkal.³ Valószínűleg esetenként

→ Paár Tamás (1987): filozófus. A Pázmány Péter Katolikus Egyetemen diplomázott kommunikáció és filozófia szakon, majd a CEU filozófia szakán végzett egyéves MA-programot. A PPKE Politikaelméleti Doktori Iskolájában szerzett PhD-fokozatot. Jelenleg posztdoktor a CEU-n, óraadó a Pázmányon, valamint az *Elpis* folyóirat és a *Magyar Filozófiai Enciklopédia* szerkesztője. Kutatási területei elsősorban az etika és az ismeretelmélet.

egészséges elengedni az általános gyanakvást, és kitartani alapvető hiteink mellett a legjelentősebb morális kérdésekben – ám időnként ezeket illetően is szükséges az egyéni vagy társas reflexió. A posztigazság leggyakrabban alkalmazott példánál pedig úgy látom, nem is annyira alapvető világnézeti, illetve morális kérdésekről van szó. Helyettük olyan empirikusan, kutatásokkal ellenőrizhető kérdésekről, mint például egy tömeg mérete (hányan is voltak jelen Trump beiktatási beszédén?), egy statisztikai eredmény (milyen is a közbiztonság?) vagy egyes anyagok (legyen az a nikotin vagy a koronavírus elleni védőoltás) egészségre gyakorolt hatása. Hiába vonatkoznak rájuk aránylag egyértelmű adatok, a vágyvezérelt gondolkodás mégis sokakat megtéveszteni látszik még ilyen esetekben is.

Lee McIntyre *Post-Truth* című könyvében⁴ érzékletes példák mutatják be, hogyan válunk az objektivitás legnagyobb ellenségeivé, amikor előáll egy posztigazsági szituáció. Egyik legmegvilágítóbb példájának az úgynevezett

*„...a közönyt a dolgok valódi természete iránt
[...] tartom a hanta lényegének.”*

dohánystratégiát tartom,⁵ amelyet dohánycégek alakítottak ki a termékeiket övező aggályok hatástalanítására. E stratégia leglényegesebb vonása, hogy arról nem kívánja meggyőzni célpontját, hogy a nikotin ne okozna függőséget, vagy ne lenne egészségtelen. Ehelyett elsődleges célja, hogy kételkedést ültessen el az emberben. Kételkedést azzal kapcsolatban, hogy a nikotin rossz hatásairól értekező tudósok egyértelműen birtokolnák az objektív igazságot, vagy hogy a kérdés objektíve eldönthető lenne. A dohánygyárok nyilván nyilvánvalóan támogatták azokat a tudósokat, akik szerint a nikotin nem okoz függőséget. Ez nem feltétlenül jelenti azt, hogy megvásárolták a véleményüket: ezek a tudósok akár korábban is így gondolkothattak. Ami azonban ennél fontosabb lépés, hogy a kiegyensúlyozottság, az objektivitás érdekében arra ösztönözték a médiát, hogy hallgattassék meg mindkét fél: bármilyen kevesen is voltak a

dohánygyárok érdekeivel egyező üzenetet képviselő orvosok, a különböző műsorokban a nikotin károságát állítókkal azonos arányban szerepeltek. Az, hogy egy ilyen kérdésben mindkét fél ugyanolyan súllyal képviselhetette álláspontját, könnyen ahhoz a benyomáshoz vezetett a laikusok részéről, hogy a kérdésben nincs konszenzus, sem határozott eredmény – és ha van is, ezt kívülállóként aligha lehet megállapítani. Így aztán mindenki úgy érezhette, továbbra is szabadon gondolhat úgy a cigarettázásra, ahogyan szeretne: a láncdohányos, aki nem tartotta magát veszélyeztetettnek, ezután is nyugodtan ringathatta magát ebben a hitben. Ez tehát érdekes esete annak, amikor a szkepticizmus és az objektivitás igénye – rosszul értelmezve – saját maga ellen fordul, és átcsap a posztigazságba.

McIntyre más példái a közösségi médiából származnak, és virálisan terjedő álhírekről szólnak. Napjainkban a Covid19-járvány veszélyességét mértéktelenül eltúlzó és teljességgel negligáló álhírek (és álelemzések) juthatnak eszünkbe, nem is beszélve az oltáselle-

nes összeesküvés-elméletekről. Ebben az esetben is könnyen megtörténhet velünk ugyanaz, mint a dohánystratégia „áldozataival”: ahelyett, hogy megpróbálnánk utánajárni, mi is a valószínűbb, feltesszük a kezünket, és alapbeállítódásunknak megfelelően rettegünk a betegségtől vagy rémhírterjesztőnek minősítjük a médiát.

A legegyszerűbb esetben ez a fajta kiegyenlítetttség mindössze két állítás között jön létre: akár két politikus két ellenkező irányú megszólalása között. Még ha az egyik politikus tényekre igyekezett is alapozni állítását, a másiknak könnyű dolga van: ellenfele mondandójának minden egyes mozzanatával ellenkezőt kell állítania. Az ilyen mértékű ellentmondás esetén egyfajta összemérhetetlenséggel állunk szemben, amikor nem feltétlenül könnyű eldönteni, ki az, aki igyekszik igazat állítani és minket meggyőzni, és ki az, aki narratívájával csak „egyenlíteni” kíván – hogy

ugyanolyan könnyen azonosulhassunk az ő mondanójával, mint az ellenfelével.

Nem csoda, hogy McIntyre bele-beleesik abba a csapdába, hogy a Trump-jelenséggel azonosítja a posztigazságot. Egyik erre utaló megjegyzése a következő: „...szakértők vitatkozhatnak arról, hogy Trump hol helyezkedik el ezen a skálán: megtévesztő, közönyös, cinikus vagy téveszmés. Ám ezek mind egyike ellentétes az igazsággal annyira, hogy posztigaznak számítson.”⁶ Ilyen esetekben McIntyre nem specifikusan szűk, hanem egy Trumpra méretezeten tág értelemben alkalmazza a *posztigaz* kifejezést. Ugyanakkor itt a mérvadó mégsem pusztán az, hogy Trump gyakorolta-e ezt az attitűdöt, vagy sem, hanem az igazsággal való ellentét.

Nézzük, mit is fedhet le ebben a tágabb értelemben a posztigazság. A sorból a „megtévesztés” az egyszerű hazugság esetének feleltethető meg. McIntyre egy általánosan elfogadott vélekedésnek hangot adva azt nevezi hazugságnak, amikor valami „hamisat állítunk a megtévesztés szándékával”, vagyis „amikor szándékunk szerint valakit arra manipulálunk, hogy olyasmit higgyen, amit hamisnak tudunk”.⁷ A másik véglet, a „téveszmesség” ismét csak a tág értelemben vett posztigazság része, ám ennek ellenére McIntyre időnként úgy tekinti, hogy a „legtisztább formája”: ez akkor áll fenn, ha valaki azt hiszi, hogy a közvélemény megváltoztatása a valóságot is megváltoztatja.⁸ McIntyre erre az esetre utalhat akkor is, amikor a posztigazság fogalmát úgy magyarázza glosszáriumában, hogy az az a vélekedés, miszerint „az érzések megfelelőbbek a tényeknél”, legalábbis „a valóság politikai leigázására”.⁹ Illetve amikor Trumpnak azt a fantazmagóriát tulajdonítja, hogy fizikai beavatkozás nélkül, gondolatai által is képes alakítani a valóságot.¹⁰

A hazugság és a téveszmesség közt szerepel McIntyre felsorolásában a közönyösség és a cinikusság. Míg az utóbbit nagyjából köznapi értelemben érthetjük, addig a „közönyösség” itt egy szakkifejezésre utal, amelyet Harry G. Frankfurt vezetett be. Ez nem más, mint a „hantázás”, amely ártalmatlanabbnak tűnik, mint a téveszmesség, miközben nehezebben tetten érhető, mint a ha-

▲ „Hinni akarok”, plakát az X-akták című sorozatból.

zugság. Frankfurt mindenesetre ezt látja korunk egyik komoly metelyének, amely jobban kikezdi az igazság értékelését, mint a hazugság – és ezért a tágabban felfogott posztigazság egyik legfontosabb összetevőjének tarthatjuk, amely ráadásul önmagunk manipulációjának egy sajátos formáját teszi lehetővé.

Hazugok és hantázók

Frankfurt egy helyen a „hantázást” mint szak kifejezést a következőképp igyekszik megvilágítani: „...hantázók azok, akik bár úgy reprezentálják magukat, mint akik pusztán információátadást végeznek, valójában egyáltalán nem ezt teszik. Ehelyett [...] manipulálni szeretnék az embereket azáltal, amit mondanak. Elsősorban tehát azzal törődnek, hogy amit mondanak, hatékony-e ennek a manipulációnak az elérésében. Ennek megfelelően többé-kevésbé közönyösek azt illetően, hogy

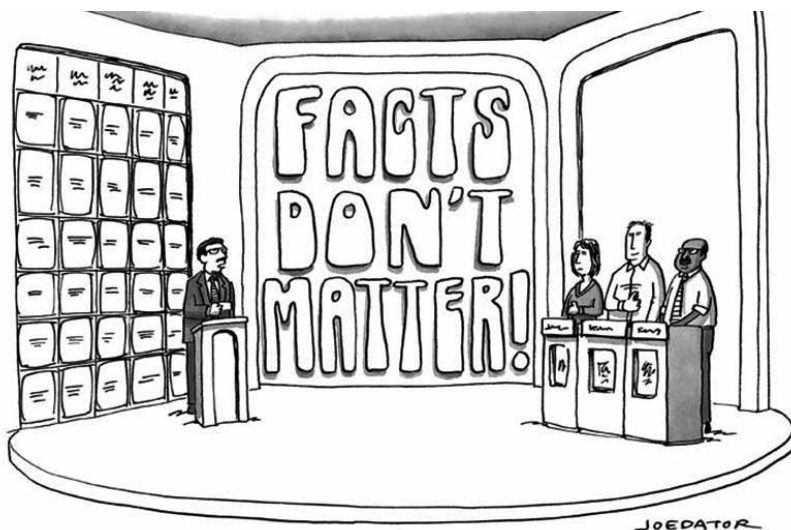
amit mondanak, igaz- vagy hamis-e.”¹¹ A témában klasszikusnak számító művében pedig azt írja Frankfurt: „...a közönyt a dolgok valódi természete iránt [...] tartom a hanta lényegének.”¹² Mint McIntyre-nél is láttuk, a hazugság klasszikus definíciójának része, hogy olyasmit állítunk, amit mi hamisnak gondolunk, és azt szeretnénk, ha ezt a közönségünk igaznak hinné. Ám a hantázáshoz nincs szükségünk ilyen ismeretekre, sőt teljesen hidegen hagyhat minket, hogy mi igaz és mi hamis az adott esetben. A hantázónak elsődlegesen az számít, hogy elérje a hatást, amelyet kíván. Amit tehát mond, akár még igaz is lehet – még önmaga szerint is. Ám a hantázó számára nem játszik lényegi szerepet állításának igazságértéke. A hantázó nem egyszerűen gondatlan vagy hanyag,¹³ hanem egyenesen „fütyül az igazságra”.¹⁴

Frankfurt szerint a hantázással szemben általában megengedőbbek vagyunk, mint a hazugsággal szemben. Ám szerinte a két magatartás közül mégis a hantázás a veszélyesebb. Hogy miért? Aki hazudik, az figyelemmel van az igazra és a hamisra, ezek vezetnek, hiszen az utóbbit kívánja az előbbi helyébe állítani adott kérdésekben. A hantázót azonban nem

kötik ilyen keretek: tökéletesen érzéketlen lehet az igaz és a hamis különbségére. Ez az oka, hogy Frankfurt a hazugságok előállítását „szaktudás-ként” (mesterségként), a hantázást „művészetként” aposztrofálja.¹⁵ Előbbihez szükséges egyfajta technikai felkészültség, bizonyos mérce alkalmazása és bizonyos keretekhez való alkalmazkodás. A hantázó helyzete azonban jóval kényelmesebb, mivel nagyobb kreatív szabadságot élvez – nem korlátozza semmiféle előzetes szabály, miközben attitűdjével kikezdi az igazság és a hamisság dichotómiáját.

Ugyanakkor Frankfurt azt is hangsúlyozza: bár a „gondosan megmunkált hanta fogalma [...] csak bizonyos erőfeszítéssel képzelhető el”, mégis „a reklámpar és az üzleti, illetve sajtónyilvánosság (PR), valamint a manapság velük szorosan kapcsolatban álló politika birodalma” tele van „kiváló mesteremberekkel”, akik „fejlett, igényes technikákkal” dolgoznak¹⁶ – ám mégis a szándékuk része, hogy valamivel egyáltalán ne törődjenek.

Hantázni tehát a fentiek értelmében még az is hantázhat, aki végleg megszűnik hinni az igaz és a hamis metafizikai különbségtételében vagy ismeretelméleti megkülönböztethetőségében.¹⁷

“I’m sorry, Jeannie, your answer was correct, but Kevin shouted his incorrect answer over yours, so he gets the points.”

Egyetlen dologban azonban a hantázó is szükség-szerűen hazug, még ha Frankfurt nem is így fogalmaz. Ugyanis a hantázó – csakúgy, mint a hazug ember – megtéveszt minket a saját szándékát illetően. A hazug ember „el akar téríteni minket a valóság helyes megítélésétől, és igazából ezt a tényt titkolja önmagáról [...]. A hantás viszont azt a tényt titkolja el, hogy számára nem központi fontosságú állításainak igazságértéke; nekünk pedig azt nem szabad megértenünk, hogy ő sem az igazságról beszámolni, sem azt eltitkolni nem szándékozik.”¹⁸

Kollár József vetette fel, hogy a hantázás „sajátossága az, hogy mivel nem törődik az állítás igazságértékével, gyakran az öncsalás eszköze is”, vagyis a hantázó nemcsak a közösségével, de saját magával is „megeteti”, amit kifőzött.¹⁹ Kollár arra utalhat, hogy ha a hantázót ennyire nem érdekli az igaz és a hamis közti különbség, akkor már nem is lesz különösebb indoka nem elhinni a kitalációit, sajátos, szelektív narratíváit. És amennyiben Frankfurt állítását vesszük alapul, miszerint a hantázó elsődlegesen a saját, igazsággal szembeni érdektelenségével kapcsolatban csap be minket, úgy amennyiben hantázása öncsaláshoz vezet, önmagát is annak vonatkozásában csapja be a legkönnyebben, hogy számít-e neki végül is az igazság. Végeredményként a hantázó önmagát is manipulálva áldozatul eshet az imidzsének, amely az igazságot fontosnak tartó személyként – sőt akár az igazság bajnokaként – önmagát a hazugság üldözőjeként állítja be. Vagyis miközben mi magunkról is könnyen elhihetjük, hogy számunkra a tények mindenképp felett állnak, meglehet, hogy már ez is tévhit, és a valóságban a viselkedésünk alig-alig utal arra, hogy bármiféle erőfeszítést tennénk a nem is olyan egyszerű vagy kényelmes igazság megismeréséért.

Építő igazság

Cikkében Frankfurt a hantázást annak nagy ellen-sége, Wittgenstein attitűdjével igyekszik bemutatni. Többek között azt is tudunkra adja, hogy Wittgenstein állítása szerint leginkább az alábbi idézet szolgálhatott volna a mottójául:

„Építői túnt koroknak
Mit faragnak, mind műremek,
Aprót, rejtőzöt, hisz laknak
Minden helyet az istenek.”²⁰

Ez a versszak Longfellow *The Builders* című verséből származik, amely rögtön az első sorában tisztázza, hogy az építők, akikről szó van, az egész emberiséget jelentik: hiszen mind „a Sors építészeti vagyunk”, akik napjainkat téglákként helyezve egymásra építjük életünket. Velünk, a ma emberével összevetve a „túnt korok” építészeti azzal tűnnek ki mégis, hogy nem zavarta őket, ha valamit soha egyetlen ember sem látott: a „láthatatlan és a láthatót” is úgy formálták meg, hogy „szép, teljes és tiszta” legyen. Longfellow azért gondolja, hogy a régi korok akkurátus mestereinek példáját kellene követnünk, mert „máskülönben életünk befejezetlen” marad.

Frankfurt az építők analógiáját a hantázásra, egy adott kommunikációs formára viszi át. A hantázó kommunikációja elfedi azt, hogy az bizonyos szempontból nagyon is megformálatlan: hiszen nem az igazságra tekintettel született, hanem az igaz és a hamis közti különbséget teljességgel elhanyagolva. A hantázó jobban élvezi (vagy legalábbis jobbnak találja) ezt a hanyagságot, mint élete teljessé válását.

Frankfurt és Longfellow analógiái által végeredményben megérthetjük a hantázás technikai fogalmának jelentését a kommunikáció összefüggésében, és egyúttal az is felsejlik előttünk, hogy a hantázás a kommunikáción túlmenően sorsunk és életünk egészének vonatkozásában is értelmezhető: a hanyagul leélt, elpazarolt, *horribile dictu* bűnbe sodródó napjaink a példák erre. („Tétlen kéznek ördög a munkaadója” – írta Archibald Joseph Cronin.)

Longfellow költeményének több párhuzamát megtalálhatjuk a világirodalomban.²¹ Egyik párdarabja Babits Mihály *Psychoanalysis Christianája*, amely voltaképp a *Builders* „szép-hűtlen” átdolgozása. Talán Babitsot taszította a vers poli- és panenteista felhangja (a „mindeneket lakó” istenekre

való utalása) vagy panteista végkicsengése (amely a világot mint teljes egészt láttatja), és ezért alkotta meg a keresztény változatot? Ez csupán spekuláció, mindenesetre Babits verziója jóval borúlátóbb és tragikusabb. A fenti Longfellow-részlet megfelelőjében ő is megidézi a múlt mestereit:

„Hallottunk ájtatos, régi faragókat,
kik mindent egyforma türelemmel róttak,
nem törődve, ki mit lát belőle s mit nem:
tudva, hogy mindent lát gazdájuk, az Isten.”

Ám Babits versében mi nem a faragók vagyunk, hanem a faragványok. És nem is az „ájtatos, régi faragók” mesterművei, hanem „bókos szentek”, akiknek a fal felé forduló hátán „csak darabos szikla s durva törés tátog”. A kínzó kérdés mármost az: kifaraghatja-e magát egy faragvány? Vagy örök beteljesületlenség az osztályrésze? A szobor a szobrással szemben elszenvedti az ütéseket, a lehulló forgács valaha saját kedves része volt. Ha ő kényszerül önmagát vénsi-kalapálni, komoly ellenállásba fog ütközni – még hozzá önmaga részéről. Érdemesebb itt ismét Babitsot idézni:

„Ki farag valaha bennünket egészre,
ha nincs kemény vésőnk, hogy magunkat vésné,
ha nincs kalapácsunk, szüntelenül dúló,
legfájdóbb mélyünkbe befűrő fűrő?

Szenvedésre lettünk mi.

Szenvedni annyi, mint diadalt aratni:
Óh hány éles vasnak kell rajtunk faragni,
míg méltók nem leszünk, hogy az Ég királya
beállítson majdan szobros csarnokába.

Krisztus urunk, segíts meg!”

Mit mondhatunk, ha vissza kívánjuk forgatni az analógiát Longfellow közvetítésével Frankfurt hantafelfogására? A vers Frankfurt és Longfellow több utalásával kapcsolatban is megvilágító erejű. Egyrészt a hanta nemcsak a másokhoz fűződő vi-

szonyunkban, hanem magunkkal kapcsolatban, saját gondolataink viszonylatában is előállhat. Longfellow versében az általunk, építők által készített faragványok nyilvános helyekre készültek – így a kommunikációnkat reprezentálhatják ebben az összefüggésben. Kidolgozatlan, eltitkolt oldaluk annak feleltethető meg, hogy a megnyilatkozás hanta voltát és saját hantázói mivoltunkat titokban tartjuk *mások előtt*. Ám ha ez a kidolgozatlan rész, a hanta a saját részünknek tekintendő, mint Babitsnál, úgy saját hantázásunk már nem csupán másokra, hanem magunkra is vonatkozik. És nem csak abban téveszthetjük meg magunkat, hogy hantázunk-e, vagy sem, ennél többről is szó lehet: meggyőződéseink rendszere lehet annyira gondolatlan, ellentmondásos, ellenőrizetlen állapotban, hogy már az is egyfajta blöff, ha komolyan vesszük saját gondolatainkat.

Másrészt: amennyiben – ahogy Babits mondja – „félíg születetlen” mindegyikünk, vagyis ha magunkat fogjuk fel megmunkálatlan szobroknak, úgy eleve részünkként tekintünk a hantázásra. Ez egyfajta eredendő bűn, amely kommunikációnkat és gondolkodásunkat is jellemzi. Eleve hajlamosak vagyunk erre a fajta hanyagságra: született hantázók vagyunk. Ezt párhuzamba állíthatjuk akár McIntyre azon gondolatával is, miszerint az emberi evolúció során úgy alakultak ki kognitív rendszereink, hogy könnyen áldozatul esünk előítéleteknek, részrehajlásoknak. Így fogalmaz: „...inherens kognitív elfogultságaink befogadóvá tesznek minket a manipulációval szemben [...] azok részéről, akik egy bizonyos irányvonalat akarnak érvényesíteni.”²² Amihez a fentiek fényében már hozzátehetjük: ezek a valakik időnként mi magunk vagyunk.

Harmadrészt Babits költeményében önmagunk megalkotása központi motívum. Közrejátszhat ebben a hantázás elhagyása és az igazságra figyelés? Egy ezt kifejtő gondolat megjelenik Frankfurtnál, aki *On Truth* című könyvében amellet igyekszik érveket felsorakoztatni, hogy miért is tekintsük értékesnek az igazságot, és miért törődünk vele komolyan²³ – ellentétben a határozókkal. Végső, központi megfontolása arra támaszkodik, hogy

az igazsággal való szembenézés önmagunk megalkotását jelenti. Felfogása szerint azáltal értjük meg, hogy a világ (kül)önálló lényei vagyunk, hogy akadályokba ütközünk szándékaink megvalósítása során. Magunk megértése mellett ez a valóság fogalmának eredete is, ugyanis ez a fogalom arra vonatkozik, ami „korlátoz bennünket, amit nem változtathatunk meg vagy kontrollálhatunk az akaratumk pusztá megváltoztatása által”.²⁴ Tehát Frankfurt szerint „saját identitásunk felismerésének és megértésének forrása és integráns feltétele egy olyan valóság értékelése, amely határozatlan független tőlünk”. Más szóval ez annak elismerése, hogy „vannak tények és igazságok, amelyek felett nem remélhetünk direkt vagy közvetlen kontrollt”²⁵ – ami egyet jelent azzal, hogy nem vagyunk a mcintyre-i értelemben téveszmések.

Negyedrészt Babits képei azt is érzékeltetik, hogy ha a kényelmet, az élvezeteket részesítjük előnyben, úgy sosem lépünk a megigazulás fájdalmas útjára. Könnyű a teljesületlenséggel eltelni – a tökéletesség útja azonban szenvedés, amely Babits szerint diadal –, feltehetőleg leginkább saját magunk felett. Mint láttuk, Frankfurt is utal a szán-

dékaink megvalósításának útjában álló akadályokra, amely frusztrációk egy része lehet a – Babits által jóval inkább középpontba állított – szenvedés. De mégis miért lépünk tovább saját magunkon, ha ez biztos szenvedéshez vezet?

Babits versének utolsó mozzanata, amelyet itt ki szeretnék emelni, erre a kérdésre ad választ. Mások segítsége szükséges – sőt Babits nem is akármilyen segítségre, hanem egészen konkrétan az isteni kegyelemre utal. A fejlődéshez, de ahhoz is egyáltalán, hogy szükségét érezzük a fejlődésnek, rajtunk túllépő nézőpontra van szükség. Egy olyan nézőpontra, amely nem feltétlenül azonos azzal, ahogyan számunkra most tűnnek a dolgok, hanem ahogyan Isten szempontjából tűnnének – ez teremti meg a mértéket saját gondolataink és közléseink számára. Ez manifesztálódhat más emberekben vagy önmagunkban is („az Úr lát mindenki szemével”), amikor felfogjuk saját elégtelenségünket. Ez a transzcendens nézőpont – az isteni igazság, avagy Isten igazsága – egyszerre biztosítja számunkra a motivációt, a mércét, az eszközt és a célt is (az Ég királyának „szobros csarnokát”). ■

HIVATKOZOTT MŰVEK

FRANKFURT, Harry G. 2006. *On Truth*. Alfred A. Knopf, New York.
FRANKFURT, Harry G. 2008. A hantáról. Ford. Lukács Laura. *Nagyvilág*, 53. évf. 7. sz. 687–706. o.
KOLLÁR József 2009. A bullshit-ontológia kreatív rombolása. *Médiakutató*, 10. évf. 2. sz. 73–82. o. Web: https://mediakutato.hu/cikk/2009_02_nyar/06_bullshit_ontologia. (Megtekintés: 2021. október 29.)
MCINTYRE, Lee 2018. *Post-Truth*. MIT, Cambridge–London.

PAÁR Tamás 2017. Miért ne legyünk „szofisták”? *Elpis*, 10. évf. 1. sz. 131–145. o.
PAÁR Tamás 2020. Az igazság nyomában. *Műút.hu*, május 15. <https://www.muut.hu/archivum/35116>. (Megtekintés: 2021. október 29.)
PAÁR Tamás 2021. Az igazság értéke, az érték igazsága. In: Hidas Zoltán – Jani Anna (szerk.): *Hít és gondolkodás*. L'Harmattan Kiadó, Budapest. 153–167. o.

JEGYZETEK

- 1 A témához lásd még: PAÁR 2017, 135–144. o.
- 2 Bár önmanipulációról lehet szó pozitív értelemben is, ha önmagunkat a jobb belátásunk szerinti viselkedésre sarkalljuk, itt azonban csakis az ellenkező esetről szólok, amikor *nem* a jobb, racionálisabb belátásunk szerint ítélünk.
- 3 Sajnos arról sem feledkezhetünk meg, hogy még ha végzünk is bizonyos kutatómunkát, ezt is könnyen vezérelhetik előítéleteink.
- 4 MCINTYRE 2018. A könyvről magyarul részletesebben lásd: PAÁR 2020.
- 5 MCINTYRE 2018, 21–27. o.
- 6 Uo. 9. o.
- 7 Uo. 8. o.
- 8 Uo. 9. o.
- 9 Uo. 174. o.
- 10 Uo. 165–169. o.
- 11 FRANKFURT 2006, 4–5. o.

- 12 FRANKFURT 2008, 696. o.
- 13 Uo. 695. o.
- 14 Uo. 698. o.
- 15 Uo. 701–702. o.
- 16 Uo. 693. o.
- 17 Uo. 704. o.
- 18 Uo. 702. o.
- 19 KOLLÁR 2009.
- 20 FRANKFURT 2008, 692. o.
- 21 Érdemes például összevetni Hermann Hesse *A Summa contra Gentiles olvasása után* című versével is.
- 22 MCINTYRE 2018, 61–62. o.
- 23 A témához lásd még: PAÁR 2021.
- 24 FRANKFURT 2006, 99. o.
- 25 Uo. 100. o.

A szobrok élete is számít?

Identitásválságról egy ulmi szoborcsoport kapcsán

→ ISÓ M. EMESE

L. S.-nak

Nagy port kavart tavaly a hír, miszerint az ulmi dóm Háromkirályok szoborcsoportját nem állítják ki a betlehemi jászol részeként adventkor arra hivatkozva, hogy a mór király ábrázolása politikailag inkorrekt – ezzel egy több évtizedes hagyományt negligálva. Az eset több szempontból is izgalmas számunkra: tényleg lehet rasszista egy bibliai király ábrázolása? Hogyan alakult a téma ikonográfiája? Hogyan találkozik benne a népi vallásosság és az uralkodói reprezentáció tudatos toposzválasztása?

A háromkirályokról

Kezdjük ott, hogy mit is tudunk a szoborcsoport ikonográfiájáról. Közismert téma, a háromkirályok vagy napkeleti bölcsek az egyik legnépszerűbb szereplői Jézus gyermekségtörténetének, annak ellenére, hogy a Bibliából valójában igen kevés konkrétum derül ki róluk: a betlehemi csillagot Jeruzsálemig követő napkeleti bölcsek hódolni érkeznek a Gyermekekhez, de nem tudjuk, hogy papok, mágusok vagy éppen csillagászok-e, s ugyan a számukat sem említi Máté (Mt 2,1–16), azonban a három ajándék – arany, tömjén, mirha – miatt a hagyomány három tudósról beszél, akiket már a kora középkor óta Gáspár, Menyhért, Boldizsár néven tartanak számon. Néhány ábrázoláson ugyanakkor négy, hat vagy éppen tizenkét koronás fő is feltűnik, bár király voltukat csupán két – gyönyörű – bibliai passzus indokolja: „Világosságodhoz népek jönnek, és királyok a rád ragyogó fényhez. [...] Mindnyájan Sábából jönnek, aranyat és tömjént hoznak, és az Úr dicső tetteit hirdetik.” (Ézs 60,3.6b) A 72. zsolttárban pedig: „Tarsísanak és a szigeteknek

királyai hozzanak ajándékot, Sába és Szebá királyai fizessenek adót! Boruljon le előtte minden király, őt szolgálja minden nemzet!” (Zsolt 72,10–11)

Hagyományos ábrázolásukhoz fontos mérföldkő Beda Venerabilis (672/673–735) szerzetes munkássága, amelynek alapján Európa, Ázsia és Afrika – az akkor ismert egész világ – képviselőiként aposztrofálták őket, ezért ábrázolják már nagyon korán fekete bőrűként valamelyik királyt: mert-hogy földrajzi régióként változik, hogy melyik névvel illetik a mórt. Előfordul persze, hogy ábrázolásuk a három életkort szimbolizálja, ahogy a hármasság további rejtett tartalmat is hordozhat megjelenítésük kontextusától függően – talán elegendő Giorgione *Három filozófusára* utalnunk.

Útjuk talán egyik leggyakrabban ábrázolt bibliai jelenete, ahogy hódolni járulnak a Gyermekekhez, akit ölében tart Mária. Ezt a szcénát számtalan módon használták tudatos képi propagandaként is, miközben azt szimbolizálja, ahogy a világ hatalmasságai és gazdagsága térdet hajtanak a Megváltó előtt – aki szegényesen, a lehető legpuritánabb módon jelenik meg előttünk. Nem más ez, mint Krisztus inkarnációjának, megtestesülésének elismerése. Számos esetben kiegészül még a kép olyan elemmel, amely közben emlékezteti a mindenkori nézőt a végre, Jézus áldozatára, kereszthalálára is. Nem ritka a középkorban az összetett tartalmakat, sőt funkciókat magában rejtő toposz, ilyen az is, amikor történelmi személyek, uralkodók reprezentatív és teátrális kontextusban örökítetik meg magukat – másvalaki bőrébe bújva. Így rejtett portréval (portrait historié) vannak jelen,

hogy felismerhető módon egy bizonyos (tudatosan megválasztott) szerepben tetszelegjenek előttünk, jelezve, hogy hasonlatosak ahhoz, akinek a helyét éppen elfoglalják. Hazai példánál maradvá: Zsigmond király előszeretettel élt ezzel az eszközzel – amely egyszerre nyilvános fellépés, reprezentáció és legitimáló eszköz is –, s számos esetben valamely bibliai esemény ismert alakjaként jelenítette meg magát. Így gyakorta ő maga a Krisztus elé járuló, eléje térdelő idős király, akit a gyermek Jézus megáld: ilyen Gentile da Fabriano *Háromkirályok imádása* című festménye is (1423, Firenze, Uffizi), ahogy arról Götz Pochat is írt.

De ott van az alakjukhoz kötődő betlehemezés és a karácsonyi ünnepekör színjátékai is, amelyek megannyi különleges elemmel bővültek az adott kornak, a közösség lelki igényének megfelelően. Színjátékot már a 11. századból ismerünk (ilyen a latin nyelven, Esztergomból ránk maradt *Tractus stellae*, a *Csillagjáték*), s a szokás evangélikus iskolákban is fennmaradt. A hagyomány annyira fontosnak tartja, hogy az első betlehemállítás legendáját is ismeri, amelyet Assisi Szent Ferenchez kötnek. Az először 1223-ban, Greccióban berendezett jászolt Giotto is megörökíti freskói közt.

De még izgalmasabb, amikor a helyi közösség aktualizálni és a saját identitásának erősítőjévé tud tenni egy rögzült toposzt, beépítve a hagyományaiba, az eredettörténetébe, szokásai tengerébe.

Az ulmi szoborcsoportról és készítőjéről

Az ulmi szoborcsoport Martin Scheible (1873, Neu-Ulm – 1954, Ulm) német szobrász munkája. Ő először Ulmban tanult, s pályájának elején Münchenben és Berlinben dolgozott (többek között részt vett a Reichstag díszítésében is). Később Münchenben végzett tanulmányokat a képzőművészeti akadémián, ahol mestere Wilhelm von Rümman professor volt. Szobrászhallgató barátjával műhelyt nyitott, s részt vett az éves szecessziós kiállításokon is.

A század elején, 1909-ben költözött Ulmba, ahol megnyitotta saját szobrászműhelyét is. Itt tett eleget az első nagyobb megrendeléseknek (1912-ben készült el a Kaufmannswagen homlokzati díszével), de itt

▲ A szerecsen király egy Háromkirályok hódolata kompozícióból, 1489 előtt (festett-faragott fa, 156,2 x 43,2 x 33,7 cm, Metropolitan Museum, New York)

történt fordulat is művészetében. Alapító tagja volt az ulmi művészek céhének, s ezzel párhuzamosan már nemcsak helyi szinten, de országosan is ismertté vált: az 1920-as évektől egyre inkább a szakrális művészet felé fordult, sőt ő lett a württembergi protestáns tartományi egyház művészeti biztosa. Ennek megfelelően számos műve található Ulmban, többek között a dómban (szószék, 1937), illetve a Luther Márton-templomban – az ő munkája a reformátor homlokzatot díszítő betonszobra, az oltáron álló feszület, a szószék, az evangélisták szentélyben álló szobrai (1926 és 1928) –, Stuttgartban (feszület, 1943), Albstadtban (templombelső dekorációja 1939–42), Blaubeurenben (feszület, 1940) stb.

Míg korai munkáira a szecessziós íz jellemző, számos expresszív, naturalista szobra is ismert, amelyek gyakorta kis méretű alkotások: izgalmas, ahogy életművében a szecesszió, az *art deco* és az expresszionizmus találkozik – sok laikus a művész grafikus durvaságát a naivokéhoz hasonlíthatja, tévesen. Az ulmi *Háromkirályok* szoborcsoport egy 1923-as munkája, amely a Mössner család gyűjteményéből került 1992-ben az ulmi nagytemplom tulajdonába. Mai állapota is jelzi, hogy a fából fa-

ragott alakoknak ragyogó koloritja lehetett: élénk piros és kék színek kísérik az aranypalástokat, koronákat. A legidősebb király méltóságteljesen áll, ezt koronájának kiképzése és az oldalán függő kard vertikálisa is hangsúlyozza. A középső kissé meghajlik, hogy átadhassa ajándékát; palástját szolgálja tartja mögötte. Viselete, koronája egyszerűbb kivitelű, alakja kedveskedő. A kompozíció legkülönösebb alakja a fiatal szerezsen király. Beállítása kissé szokatlan, egyszerre fejez ki meglepődést és azt az állapotot, amikor valami meghökkentő élményt mesélünk eltúlzott gesztusokkal. A figura egyik kezével magához öleli az ajándékot, míg bal kezét magyarázón, kissé teátrálisan kitarja – benne peracet tartva! Koronáját tollas fejdísz egészíti ki, ezzel is erősítve egzotikus mivoltát: messziről jött, egy másik világ képviselője. A legnagyobb eltérés az arcon kidolgozottságán érhető tetten. A viszonylag kis méret és az erőteljes vésőmozdulatokkal való megmunkálás nem tesz lehetővé részletező finomságú arckidolgozást. A durva felületkezelés azonban különleges dinamikát ad a figuráknak, s a népi fafaragásokat idézi fel, ezzel is növelve a szobrocskák expresszivitását.

Mi a baj mégis a kritika szerint a szerezsen királlyal? A háromkirályok-ábrázolásokon általában nem tűnik ki a másik két szereplő mellett eltulzott mozdulatokkal vagy elnagyolt, karikatúrisztikus arcvonásokkal. Talán azt sem túlzás állítani, hogy gyakorta ő a csoport legimpozánsabb alakja: míg a legidősebb király Mária és a Gyermekek előtt térdel, s a következő éppen közelebb hajol, addig a mór egyenesen áll, tartása fenséges, öltözéke és a kincs, amellyel a Gyermekekhez járul, szemkápráztató. Elegendő egy pillantást vetni Brueghel vagy Gerard David festményére. Mintha a festők az ő megformálásakor élték volna ki igazán fantáziájuk határtalanságát. Itt viszont széles, duzzadt ajkú, felpuffedt arcú figurát látunk, hatalmas aranykarika fülbevalókkal – a királyok kíséretéhez tartozó, szamarat vezető szolgálóhoz (aki mögött a számár hátán egy majom ül) és a második király palástját tartó alakhoz hasonlóan. A beállításán túl tehát a viselete, a szobor színezése – a tollas fejdísz intenzív kékje és pirosa, a korona világító aranyárgája, a nyaklánc csillogó ezüstje, a bőr sötétje (lába meztelen, nincs rajta cipő, viszont a lábszárát is hatalmas aranyperc övezi) – is őt emeli ki. Mindezt egybevetve az ulmi gyülekezet problémásnak találta az ábrázolás módját, rasszistának minősítették. Mielőtt döntenek a szobor sorsáról, vitára kívánják bocsátani, de ilyen körülmények között 2020 adventjében nem tették ki nyilvánosan, a betlehem részeként a szobrokat.

És akkor végre a perecről és arról, mi történik, ha idő előtt elfogy

A helyi legenda szerint a királyok, amikor Betlehembe tartottak, elhaladtak Ulm mellett, de az úton megéreztek a városból áradó csodálatos illatot, amelyet a frissen sült peregcsék árasztottak magukból. Menyhért király nem tudott ellenállni az illat csábításának, ezért úgy döntött, vizsgálja a hármat is ajándékba a gyermek Krisztusnak. Azonban a peregcsék illata megkísértette őket, nem bírták ki, hogy időről időre le ne csípijenek egy-egy darabot, végül alig maradt a finomságból. Ezzel szembesülve Menyhért megdühödött, és mérgében

megfeketedett – visszament hát Ulmba, vett egy újabbat, amelyet átadhatott Jézusnak.

A helyi közösség tehát jelenleg saját hagyományát bélyegzi rasszistának, pedig a szobor több tartalom találkozásának tanúja: a távoli, ismeretlen világot megtestesítő mór király és a helyi identitást képviselő perectörténet találkozik az ábrázolásban. Így egyszerre hordozza annak gondolatát, hogy a bölcső mellett egyesül az emberiség a Krisztusnak járó hódolatban, Jézus pedig az egész világ Megváltója, és képes a bibliai történethez saját narratívát, saját hagyományt teremteni, egy adott gyülekezethez kapcsolódva szimbólummá válni – reflektálva lokális sajátosságokra. A mű (és stílusa) egy bizonyos „csoporté”, közösségé, amelynek meghatározott történelmi korszakához tartozik, annak leghitelesebb „szemtanúja”, hordozója.

Ennek tagadása akár történelemhamisításba is csúszhat. Egyrészt, ha nem mórként ábrázolnánk valamely királyt, azzal elvonnának egy fontos tartalmat a kiforrott, rögzült ábrázolási mód ikonográfiájából. Másrészt a száz évvel ezelőtti Ulmban semmiképpen sem vádolható a szobrász rasszista megjelenítési szándékkal: olyan ítéletet vetítünk rá, amely a saját korunkból fakad, de nem a szobor sajátja. Amikor a rasszizmus mint társadalmi probléma kerül elénk – és hajlamosak vagyunk ezt tenni más esetekben is –, jellemzően tematizáljuk a problémát, szimbolizáljuk egy tárgy segítségével, majd ennek eredményeképpen a műtárgy/szimbólum kerül a vita középpontjába, nem maga a probléma, így kisiklik a diskurzus. Van ebben valami mélyen atavisztikus – ahogy a könyvégetések „működése”, pszichológiája is ezzel írható le: a könyv egyetlen nyilvánosan elégetett példánya az egész megsemmisítendő szellemiséget szimbolizálja, miközben nem annyira az új nézetek terjedését akadályozza meg, semmint az adott közösség identitását erősíti és juttatja egyértelmű kifejezésre a gesztus erejével. Ezzel egy időben egyébként nyilvánosságot ad az elítélt alkotásnak. A könyvek mellett gyakran az ideológiához kapcsolt ellenség képmását is – helyettesítő kivégzés keretében – elpusztították (sőt elpusztítják, manap-

ság is látunk erre példát). Ennek eredményeképpen betiltani igyekszünk bizonyos ábrázolási formákat, szavakat, öcenzúrát hajtunk végre.

Mindez alapvetően történelemhamisítás, és nem valós válasz a kisebbségekkel szembeni előítéletek felszámolására. Az egyes nemzetek múltjában hordozott traumák és tragédiák feloldása, gyógyítása gyakran kapcsolódik szimbolikus aktusokhoz. A közösség számára ezt gyakran egy szimbolikus épület, identitást meghatározó köztéri szobor tematizálja, s ebben a németek – ha lehet így fogalmazni – bizony ügyesek. Elég megnéznünk a drezdai Frauenkirchét és a berlini Neues Museumot. Az 1945-ös bombázás után beomlott Frauenkirche – amely Drezda városképének nemcsak egy meghatározó épülete, de az egyik szimbóluma is, így identitásának fontos jelképe – újjáépítése során a megmaradt, koromtól feketéllő romtöglákat is felhasználták, így téve láthatóvá a „sebeket” a fal szövetében, mementóul hagyva az utókornak. Az emlékezetpolitikai diskurzus számára tette aktív szereplővé a berlini Neues Museumot is a háború utáni elhúzóódó rekonstrukció (2009-ben nyílt meg újra): egymás mellé helyezi a 19. század közepi épületből megmaradt falakat és a 20. századi, modern

kiegészítéseket, hiszen mindkettő az intézmény történetéhez tartozik. A megoldás nem palástolja, de nem is monumentalizálja a sérüléseket.

Ezzel szemben a mór király „elrejtése” és vele együtt az adventi hagyomány megszakítása elgyökértelenedést jelent: jellemző, hogy előregedő generáció jár a templomba, akiknek elmaradnak gyermekeik és unokáik, s a fogyatkozás mellett a lakosság változása hoz új tagokat a gyülekezetbe. A közösség így nem kontinuum, korábbi hagyományai pedig már nem a sajátjai, mert azokat nem ismeri, illetve nem ismeri el őket. Ezzel újra- és újraírják történelmüket, kiszakadva saját földrajzi és kulturális meghatározottságukból, szövetükből. Az ilyen jellegű folyamatos változás pedig nem gyarapítja szokásokkal a gyülekezetet, mert azok ezek után mindig eltörölhetők lesznek. Ezáltal a közösség saját magát fosztja meg a múltjától és annak ismeretétől. Ezzel szemben a gyülekezet csak akkor lehet élő, ha hagyományait nem tagadja el, s így – biztos öntudattal – gazdagszik újabbakkal is.

Az ulmi gyülekezet szándéka szerint ez év elején tárgyalt a szobor sorsáról (erről azonban nincsenek hírek). A szobor segítségével tematizált probléma azonban csupán (importált) identitáspolitika, amely a létező (és a helyiek számára élő) szociális kérdések helyét foglalja (és takarja) el, megspórolva ezzel a valós, érvelő vitát, amelynek során a saját történelmükkel és tragédiáik feldolgozásával foglalkozhatnának, érzelmi szinten hagyva a diskurzust (és megadva ezzel önmaguknak a látszólagos feloldozást és feloldódást). Pedig a műalkotásoknak és így természetesen a művészet-történetnek, a történettudománynak a feladata, hogy az adott közösség éber lelkiismerete legyen. Talán elegendő itt Falusi Mártont idézni: „Látjuk, hogy mivé válik az a világ, amelyből a művészet visszavonul: személyiségőrző felelősségét a tudományokra és a szórakoztatóiparra, közösségformáló hatalmát a bürokratikus szakpolitikákra, világmagyarázó erejét, holizmusát az ideológiák opportunizmusára ruházza át. Filozófiai megközelítések is inaskodnak ahhoz, hogy mindez

▶ Martin Scheible: Melchior a Háromkirályok kompozíciójából, 1923 (festett-faragott fa, Ulm, nagytemplom)

így maradjon, mindenki végezze a maga dolgát anélkül, hogy a másikéra rálátna. A művészeté itt a puszta dekoráció.”

Mit tehet a gyülekezet?

E szobor legfőképp annak iskolapéldája, hogy mi történik akkor, amikor a tartalom és az annak keretét adó forma elválik egymástól. A közösség rosszabb esetben megszünteti a szoborcsoport eddigi funkcióját, és kiállítási tárgyat csinál belőle, ellátva magyarázó táblával. Ezzel egy addig ismeretlen távolságba helyezi a művet, amely így új kontextust kap: ahelyett, hogy a betlehem részeként Krisztus dicséretére volna, esztétikai élménnyé szelődül.

Felismerheti és beszélgetéssorozat témájává teheti a gyülekezet, hogy az egyik probléma, amellyel időről időre szemben találja magát, annak kérdése, hogy a vélemény- és szólás- vagy a vallásszabadság van-e előrébb. S szembesülniük kell azzal a kérdéssel is, hogy a keresztény alapokon nyugvó hagyomány

eltörlésével vajon nem saját maguktól veszik-e el a kultúrához való jogot. Még inkább feladata – s ebben van a történészek és művészettörténészek felelőssége is –, hogy (újra és újra) igyekezzen értelmezni és legfőképpen megőrizni a jövő számára a lehető leghitelesebb módon a háromkirályok alakját: formájában és tartalmában egyaránt.

Mindenképpen látnunk kell, hogy olyasmit kérnek számon Scheiblen és szobrán, ami nem a sajátja, csak mi projektáljuk bele, veszélybe sodorva a közösségi identitást. A véleménynyilvánítás ilyen formája valójában cenzúra, amely elsősorban szimbolikus aktus, magában az eredeti műben nem tesz kárt (fizikailag), de az elkövető azáltal, hogy kitörölné a jelenből, saját történelmét hamisítja meg – letagadja korának összetettségét –, rontva a mindenkori társadalom mentális egészségén. Pedig a helyi közösségek önrendelkezéséhez öntudat kell.

Vajon idén hol tölti az adventet a szoborcsoport? ■

AJÁNLOTT IRODALOM

- ARASSE, Daniel 2014. Egy fekete szem. In: uő: *Festménytálcák*. Ford. Seláf Levente. Typotex Kiadó, Budapest. 53–90. o.
- BEER, Manuela et al. (szerk.) 2014. *Die Heiligen Drei Könige. Mythos, Kunst und Kult*. Hirmer Verlag, München.
- FABINY Tamás 2020. Boldizsár, a száműzött szerezcsen király. *Evangelikus Élet*, 85. évf. 45–46. sz. 16–17. o. Web: <https://www.evangelikus.hu/hireink/evangelikus-elet/boldizsar-a-szam-zott-szerecszen-kiraly>. (Megtekintés: 2021. augusztus 27.)
- FALUSI Márton 2012. *Virágvasárnapi zsákbanfutás. Esszék, tanulmányok, kritikák*. Hittel Könyvműhely – Nemzeti Kultúráért Alapítvány, Budapest.

- MAROSI Ernő 2002. *Művészettörténet. Az emlékezés tudománya*. Előadás. Mindentudás Egyeteme, I. szemeszter, 2002. október 14. <https://mindentudas.videorium.hu/hu/recordings/8177/muveszettortenet-az-emlekezés-tudománya>. (Megtekintés: 2021. augusztus 27.)
- SCHÜHL, Verena 2013. Wie Melchior zur Brezel kam. Krippe mit Ulmer Lokalkolorit im Münster. Zwei Versionen der Entstehungsgeschichte. *Ulm und Neu-Ulm*, december 24. 19. o. Web: <http://www.muensterbauamt-ulm.de/userfiles/files/zeitung-wie-melchior-zur-brezel-kam.pdf>. (Letöltés: 2021. augusztus 27.)
- TEVELY ARATÓ György 2019. Szabadon szolgál... Kultúráról és hatalomról (nem csak) középiskolásoknak. *Hittel*, 32. évf. 2. sz. 145–155. o.

Emlékezet a performatív térben

A kijevi Babij Jar-i zsinagóga emlékezetprojektje¹

→ SZABÓ LEVENTE

A tér alakítása, folytonos újrendezése és belakása – ha tetszik: manipulációja – kiváltképp alkalmas eszköze és tükrö mindannak, amit a jelen felől gondolunk a múlttól, az arra vonatkozó, szükségképp a jövőről való elgondolásunkat is kijelölő reflexióinkról. Idén tavasszal egy szokatlan pop-up zsinagóga épült Kijevben, amely egyszerre tesz kísérletet a helyi zsidó közösség nyilvános térben történő újrapozicionálására és emlékeztet egy nyolcvan évvel ezelőtti tömegmészárlás felfoghatatlan traumájára. A kis, fából készült pavilon átalakíthatósága, a vallási szertartásokhoz szükséges nyitása-zárása mintha a nem traumatikus emlékezzettel járó, annak folytonos újrakonstruálásához elvégzendő kollektív munkára is ráirányítaná figyelmünket.

A kijevi Babij Jar-i zsinagóga emlékhelye sok tekintetben ismerős emlékezzetalakítási toposzokból építkezik, valamiben mégis radikálisan újszerű irányt jelöl ki: szakít a youngi ellenemlékmű-fogalommal (counter-monument)² körülírható, a 20. század végére, a 21. század elejére jellemző emlékműnyelvezettel, azaz a nem ábrázoló, sokszor minimalista, az emlékműnkének absztrakt vagy éppen érzéki téri keretet biztosító, antimonumentális alapvetésű hagyományával. Itt valami egészen újjal, szívet melegítő kísérlettel van dolgunk. A 2021 tavaszán, a pandémia kellős közepén átadott, alapvetően a performativitásra épülő térhasználatú épülettárgy úgy jelez és akképp von be, hogy közben ábrázol; nagyon is valóságos és kifejező, közérthető refe-

renciákat megidéző mű, amely már-már zavarba ejtő módon szakít a több évtizedes hagyománnyal, és új fejezetet látszik nyitni az emlékezzetalakításban.

Babij Jar egy Kijev nyugati részén elterülő fás, parkos rész, amely eredetileg a város határán helyezkedett el. A terület erős, árkokkal szabdaltságot topográfiája is erre a hajdani funkcióra utalt, mára viszont a kép alig emlékeztet az egykorira: az ukrán főváros körbenötte a területet, és maga a terepalakulat is jelentős módosulásokon esett át a háború utáni évtizedekben. 1941 júniusában Németország megtámadta a Szovjetuniót, 19-én elfoglalták Kijevet. Erre válaszul ellenálló csoportok szeptemberben felrobbantották a németek főbb katonai épületeit a városban. A németek megtorlása a keleti front legnagyobb náci tömegmészárlásában öltött testet. 1941 szeptemberének végén ugyanis két nap alatt harmincötezer zsidó származású polgárt lőtték bele Babin Jar árokrendszerébe, míg a rákövetkező hetekben további százezer ellenségnek tekintett (kommunista, ukrán nacionalista, roma és pszichiátriai gondozott) személy lelte erőszakos halálát e területen. A visszavonuló németek bulldózerekkel tüntették el a nyomokat, és a közeli koncentrációs tábor lakóival égettették el a holttesteket. Az egykori tömegsírok helyén ma városi park terül el, alig árulkodva arról az erős táji képletről, amely egykor sajátja volt e helynek. A szovjet érában a közeli koncentrációs tábor és zsidó temető nyomait is felszámolták; a helyszín folyamatosan átalakult: az árkok egy részét feltöltötték, a területet körbe- és részben beépítették. Egy

→ Szabó Levente (1975): Ybl-díjas építész, tanszékvezető egyetemi tanár (BME Középület-tervezési Tanszék). Kutatási területe az építészet és emlékezzet kapcsolata, több hazai és nemzetközi díjjal elismert középület, műemlék-rekonstrukció és emlékhely tervezője. A Széchenyi Irodalmi és Művészeti Akadémia rendes tagja.

obeliszkek emlékeztetett csak a tömeggyilkosságokra, elkerülve az emlékezésnek a holokausztra, a zsidó származású áldozatokra vonatkozó kontextusának megjelenítését. A ma is látogatható, nagy kiterjedésű városi parkban egészen a közelmúltig csak egy 1991-ben felállított menórát ábrázoló emlékmű jelezte a helyszín traumatikus múltját.

A Babij Jar Holokauszt-émlékközpont³ példászerű folyamatot indított el néhány éve, amelynek legalább annyira lényeges eleme a dokumentáció, a kutatás, mint e munka eredményeinek a nagyközönséggel való megismertetése, azaz a terület történetével kapcsolatos emlékezet újrakonstruálása, kontextualizálása és az azzal kapcsolatos edukáció. Ennek a szisztematikus folyamatnak, az archívumépítésnek – lévén a Jan Assmann-féle kommunikatív emlékezet nagyjából nyolcvan esztendejét a kulturális emlékezet archívumokban, emlékhelyekben, rítusokban továbbélő időszakát követi⁴ – a logikus téri leképeződése, hogy nemcsak egy központi, hanem több kisebb beavatkozást is

terveznek fokozatosan, hosszú évtizedeken keresztül fejlesztve az emlékezeti és muzeológiai tájat.⁵ Ennek első építészeti karakterű eleme a zürichi székhelyű Manuel Herz Architects által tervezett pop-up zsinagóga⁶ projektje, írásom tárgya.

A Babij Jar-i zsinagóga nemrég átadott, könnyed faépítménye nem csupán egyetlen időbeli pontra, a tömegmészárlás tényére emlékeztet. Igaz, emlékezni is segít az évtizedekkel ezelőtti traumára, mégis elsősorban a jelent alakítja: szimbolikusan éppúgy, mint ténylegesen újratemeti a zsidó vallási jelenlétet a területen. A tervező koncepciója a közismert, kihajtogatható pop-up gyerekkönyvek analógiája alapján született, amelyek esetében a könyv kinyitása által háromdimenziós terek születnek, majd a behajtásával az imént még tételhatároló elemek újra a könyv lapjai közé simulnak. Az emlékhely tehát dinamikus, használatbavétele munkát, erőfeszítést igényel csakúgy, mint a közösségi emlékezet maga. Ez a fajta időbeliség, az átalakítás, a nyitás-zárás ceremóniája nem hagyomány nélküli

▲ A kijevi Babij Jar-i zsinagóga nyitott állapotban, a mennyezetet az 1941. szeptember 29-ei csillagállással, 2021 © Manuel Herz Architects

az emlékmű-építészetben. Egyik legszebb példája a Jochen Gerz és Esther Shalev-Gerz által tervezett, 1986-ban megvalósult harburgi emlékmű,⁷ amelynek tizenkét méter magas, vékony ólomréteggel bevont pilonja fokozatosan, évről évre lejjebb és lejjebb süllyedt, hogy aztán hét év alatt eltűnjön a padlószint alatt a járókelők által belekarcolt feliratokkal, jelekkel vagy éppen a jelentés nélküli, spontán graffittikkal együtt. Kijevben azonban a folyamat nem egyirányú, mivel az építményt minden ceremónia előtt hosszú percekig tartó fizikai munka árán lehet kinyitni és a végén ugyanazokkal a csörlőkkel bezárni – erről az interneten elérhető videók is tanúskodnak.

A nyitás-zárás folyamatai – amelyeket a zsidó közösség szervez rituálisan – az épített térnek és jelentésének egyszerre történő manipulációi és annak térbeli manifesztációi: teljesen mást jelent a csukott állapotú „könyv” és a nyitott tér, amely padlójával, két falával és tetejével kifordítja, nyitottá teszi a látogatók vagy éppen a szertartáson részt vevők számára az intim, belső szakrális teret. A tervező, Manuel Herz úgy fogalmazott, hogy a könyv tökéletes metaforája a zsinagógának, hiszen „új szavak és azok jelentései akkor keletkeznek, amikor a sík tárgy háromdimenzióssá nyílik”.⁸

„Hiszek abban, hogy fontos az épület dinamikus minősége” – írja ugyanott, és ez a minőség nemcsak az alakítható, mozgatható karakterre igaz. A pop-up jelleg éppen azt nem hagyja, ami idővel „láthatatlanná” tenné az emlékművet:⁹ hogy belekényelmesedjünk egy statikus kép ábrázoló valóságába. Kétségkívül performatív emlékműről van szó, amelyben a performativitást egyszerre testesíti meg a tér átalakíthatósága és átlényegülése és a térben folyó szertartás színpadszerű megjelenítése. A kézi csörlökkel nyitható és csukható térnek ugyanis nem csupán a nyitott vagy zárt állapota hordozza a jelentést, de a folyton változó átmeneti stádiumok is: a tetőt tartó oszlop fokozatos ferdesége, a tető sátoryszerű összecsuklása vagy éppen kinyílása szinte egy élő organizmus átalakulását, metamorfózisát tárja a szemlélő elé. Az átlényegülés folyamata mintegy fontosabbá válhat, mint a zárt vagy nyitott végállapotok. Mint amikor felépítik, lebontják és átalakítják a színpadi díszletet. A tér nyitottsága amúgy is színpadszerű helyzetet teremt, amelyben a szertartásban részt nem vevők, de a parkban sétálók számára is maga a szertartás válik színházszerűvé és az emlékezetprojekt jelentésének szerves hordozójává. Így az ember saját döntése, hogy távoli vagy közeli szemlélője, netán résztvevője kíván-e lenni az eseményeknek.

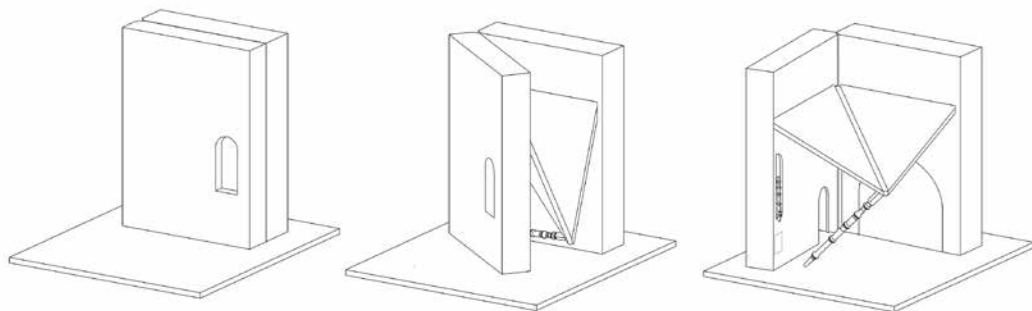
A konstrukciót látva szinte eldönthetetlen, hogy tartós vagy efemer koncepcióról van-e szó. Az acélvázás épülettárgy faplatformon áll a földtől ellebegve annak érdekében, hogy alapozása fizikailag minél kevésbé sértse az egykori tömegsírok helyszínét, és szellemi értelemben is ugyanezt fejezi ki, azaz a hely fizikai valóságának a tiszteletben tartását. Nem kapaszkodik bele, nem gyökerezik az alatta lévő talajba, s ekképp nem is a terület egy pontját jelöli meg, hanem általában vonatkozik a helyre, annak traumatikus múltját testesíti meg. Összecsukva lapos, tizenegy méter magas és nyolc méter széles tárgy, kinyitva nyolcszor nyolc méteres fedett, de két oldalról nyitott teret alkot. A nyitott tér tekinthető egy belső tér kifordításának is, amely jelentős absztrakció, ugyanakkor a valóságot igen pontosan ábrázoló részletekkel, jelképekkel felszerelt. A nyitott tér fókuszában folyik a zsidó szertartás során a szent könyv, azaz a Tóra olvasása. A szimbólumok, feliratok – a falakon többek között imádságok, fohászok (*Sema Jisraél, Kádís*) – és építészeti részletek mindenféle elvontságtól mentesen ábrázolják azt, amire a nyitott állapotban a koncepció utal: egy elképzelt zsinagóga terében állunk. Olyanban, amely nagyon is jellemző volt a térségre, a 17–18. század során fából épült, később elpusztított zsidó szakrális épületek építészeti hagyományára. A mennyezet az egyedüli, amely képi ábrázoláson keresztül hordoz ismét szimbolikus, a traumára utaló üzenetet. Olyan csillagképet formáz, amely az 1941. szeptember 29-ei napon volt látható ezen a helyen az ég felett. A csillagok pontos állása mindig egyszeri, az adott napra jellemző pillanatnyi és mulandó, helyspecifikus konstrukció, amelynek megidézése nem más, mint egy kozmikus távlaton belüli időpont kijelölésének téri ábrázolása. Ez a fajta gesztus sem előzmény nélküli: Nagy Tamás építész 2016-ban átadott, 1956-os New York-i emlékműve egy közterre felállított kőkorong, amelynek felületébe az 1956. október 23-án Budapesten látható csillagképet vésték be.¹⁰ Aligha direkt hatásról van szó, mégis szép a két munka érzékenysége közötti hasonlóság, de a különbözőségük éppúgy: a kozmikus dimenziójú időpillanat ábrázolása New Yorkban egy másik

kontinens városában egykor zajló forradalom napját idézi meg egy kis méretű térplasztikán, amely felülről nézhető, míg Kijevben a mennyezeten jelenik meg az azonos helyről nyolcvanegy évvel ezelőtt látható csillagkép.

A tény, hogy a zsinagóga-emlékmű burkolata Ukrajna különböző részeiből összegyűjtött, százéves vagy annál idősebb tölgyfákból származik, nyilvánvalóan jelképerejű, noha áttételes jelentéstartalommal bír. Rejtett üzenetként építi be saját magába, fejezi ki minden narrációtól mentesen, az anyag valóságában bízva az idő múlását, visszanyúlva a területen történt tragikus események előtti időkre: anyagi és téri értelemben is újrakonstruál, miközben félreérthetetlenül töredékesen is hagy. Herz elgondolása éppen az volt, hogy nem valami monumentálisat vagy elidegenítőt kívánt létrehozni: „Erősen hiszem, hogy a monumentális és statikus megközelítés téves. Sosem fogjuk tudni megragadni egy tömegmészárlás elképzelhetetlen szenvedését monumentális építészeten keresztül.”¹¹

Az épületek általában – ritka kivételektől eltekintve – nem mozognak, nem mozgathatók. Manuel Herz azonban korábban is kísérletezett mozgatható épületelemekkel, 2018-ban Zürichben nagy méretű homlokzati elemek nyitásával zárásával egy építészeti megjelenését alapvetően változtatható lakóházat tervezett.¹² A mozgatható, mozgathatóság kétségtelenül kölcsönöz egyfajta díszletszerűséget az emlékhelynek. Ahogy a steril színpadi térből a díszlet felépítése vagy az előadás közbeni mozgatása képes a tér átlényegítésére, úgy képesek radikális jelentésváltoztatásra Herz mozgatható falai, az építmény kihajtogatható teteje vagy tóraolvasó emelvénye. Egyfajta intermediális megközelítésnek vagyunk tanúi, amelyben az építészeti eszközök, a színházi viselkedés, a képzőművészeti indíttatású fal- és mennyezetfestmények, de éppúgy a csörlők működése közben hallható zajok, recsegések-ropogások és természetesen az alkalmi vallási szertartások hangjai is mind az újszerű emlékezetalkítási felfogást segítő, egymást erősítő, élményszerű aktusok. Időben „lejátsszódó” térről van tehát szó, amelyben a nyitás-zárás hosszú

▼ A kijevi Babji Jar-i zsinagóga kinyitásának folyamatábrája, 2021 © Manuel Herz Architects

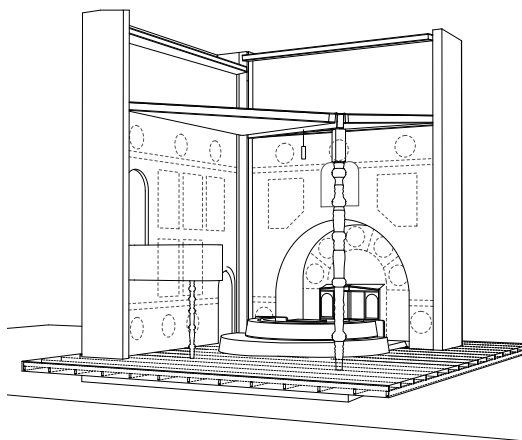
percei, az időszakos tóraolvasás órái éppolyan fontos kiterjesztései e szokatlan emlékműprojektnek, mint a csukott állapot különös fatestének körüljárásához szükséges idődimenzió.

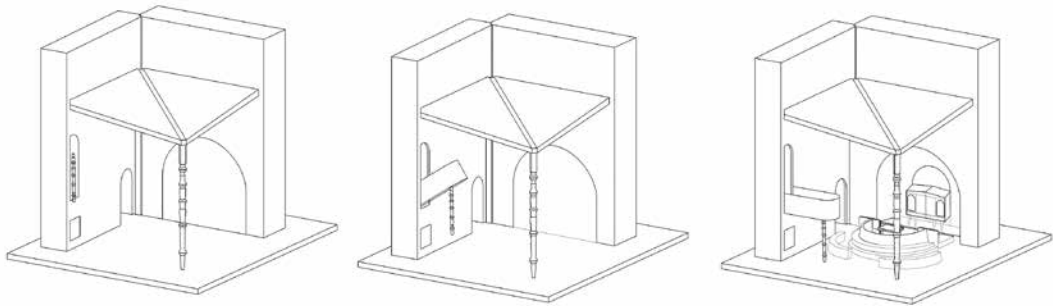
A könyvikonográfiájának alkalmazása nem példa nélküli a holokauszt-emlékhelyek történetében. A bécsi Judenplatzon 2000-ben megvalósult, Rachel Whiteread által tervezett *Névtelen könyvtár* kifordított könyvtárat imitál, amelyben a csukott könyvek gerincükkel befelé helyezkedve el, számosságukkal emlékeztetnek hatvanötezer kivégzett áldozatra, az ő elmondhatatlan történetükre. Míg azonban Whiteread könyvtára statikus, megközelíthetetlen, és az immár elérhetetlent fejezi ki, addig Manuel Herz nagy méretű fa könyvteste önmagában a metafora megjelenítésének illusztratív műalkotása. A könyvmetafora és a kinyitással megvalósuló tér

létrejötté, metamorfózisa a kíváncsiságunkra apelál, amely az emlékmű-építészet újszerű eszközének tekinthető. Az a tény, hogy a nyitott állapot szorosan kötődik ahhoz a használati módhoz, amikor vallási szertartásnak ad otthont (más szóval a nyitott állapot mindig az étellel, a tényleges használattal rokon), erősíti a koncepció térátformáló alapvetését. A közösség legintimebb pillanatai a vallásgyakorlás során paradox módon válnak minden arra járó számára is láthatóvá, és a nyilvános, kitett helyzet emeli a szertartást univerzális, az elpusztított egykori közösségre emlékező aktussá.

De emlékműről van-e szó egyáltalán? A kis fa-épület a helyi közösség számára elsősorban időszakosan használt zsinagóga, azonban a helyszín megjelölésén, a zsidó szakrális funkción, valamint a mennyezet csillagképeinek rejtett jelentésén túl még legalább egy tulajdonsága megkísérli kifejezni a kifejezhetetlent. A kinyitott állapot ugyanis, amennyire képes egy egykori, fából épült történeti zsinagóga belső terének tökéletes illúzióját adni, legalább annyira hordozza a töredékesség illúzióját is. Azt sugallja, hogy a közösség nyilvános térben történő élete semmiképp sem folyhat úgy tovább, mintha nem történt volna meg évtizedekkel ezelőtt mindaz, ami megtörtént: a nyitott állapotban hiányzó falakkal álló épülettárgy téri-építészeti eszközökkel fejezi ki és tolmácsolja a látogató számára a jóvátehetetlen veszteséget és annak a közösség védtelenségéhez vezető következményeit. Ezért a hiányzó falakkal, csonkán, mégis minden porcikájában élethűen előttünk álló épülettárgy para-

▼ A kijevi Babji Jar-i zsinagóga axonometrikus rajza © Manuel Herz Architects

dox módon válik – díszletszerűsége ellenére – erős építészeti állítássá.

A második világháború utáni évtizedek és a holokauszt emlékmű-építészete története nem más, mint monumentális és antimonumentális, ábrázoló, majd minimalista, bevonó és elidegenítő emlékművek létrejöttének története. A Young-féle ellenemlékművek kánonja megannyi megrendítően szép, ám elsősorban intellektuálisan befogadható, elvont építészeti és művészeti koncepciót ír körül. Herz kijevi projektje merőben más utat kínál. Antimonumentális, nagyon is ábrázoló és kifejező,

érzéki valóságot teremt. És e törekvés eredménye mégsem az, hogy egyolvastató, ezért zárt és hatástalan narratíva született volna. „Az elképzelésem az volt, hogy egy olyan építészet szülessen, amely performatív és transzformatív minőséggel rendelkezik, képes arra, hogy olyan új közösségi rituálét teremtsen, amely egyaránt alkalmas a csodálat és az áhítat megteremtésére” – fogalmazott Herz,¹³ és valóban, koncepciója olyan lehetőséget kínál, amelyben a bevonódás mértéke és minősége nyitott kapcsolódási lehetőségek tágas dimenzióját jeleníti meg az emlékező számára. ■

JEGYZETEK

- 1 A cikk az MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.
- 2 YOUNG, James E. 1992. The Counter-Monument: Memory against Itself in Germany Today. *Critical Inquiry*, 18. évf. 2. szám. 267–296. o. Web: <https://www.jstor.org/stable/1343784>. (Megtekintés: 2021. szeptember 16.); MÉLYI József 2011. „A nézők ellen vagyok”. Jochen Gerz képzőművész. Interjú. *Magyar Narancs*, november 30. http://magyarnarancs.hu/kepzo_muveszet/a-nezok-ellen-vagyok-77568. (Megtekintés: 2021. szeptember 16.)
- 3 A szervezet honlapja igencsak informatívan tárja a látogató elé a hely történetét, az alapítvány tevékenységét, az egykori áldozatok adatait, gazdag forrásgyűjteménnyel kiegészítve: <https://babynyar.org/en>. (Megtekintés: 2021. szeptember 16.)
- 4 ASSMANN, Jan 1992. *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. Ford. Hidas Zoltán. Atlantisz Könyvkiadó, Budapest.
- 5 „Babij Jar az emlékezet helye. A történelem a szó szoros értelmében átította itt a földet. Azt akartuk, hogy olyan tér jöjjön létre, amely képes közelebb hozni Babij Jar történetét mindenkihez nemzetiségtől, nemtől, kortól és vallástól függetlenül. Az emberek, akik meglátogatják ezt a helyet, vitathatatlanul kitérté válnak, és jobban megértik Babij Jar tragédiáját” – fogalmazott Ilja Krzsanovszkij, a Babij Jar Holokauszt-emlékközpont művészeti vezetője. (ROSENBAUM, Alan 2021. New symbolic synagogue at Babyn Yar massacre site unveiled on Yom HaShoah. *The Jerusalem Post*, április 10. [https://www.jpost.com/diaspora/new-symbolic-synagogue-at-babyn-](https://www.jpost.com/diaspora/new-symbolic-synagogue-at-babyn-yar-massacre-site-unveiled-on-yom-hashoah-664661)
- 6 Manuel Herznek nem ez az első zsinagógaprojektje: 2010-ben adtak át Mainzban egy a gyarapodó helyi zsidó közösségi számára tervezett, különös formájú, expresszív épületet. Lásd bővebben: <http://www.manuelherz.com/synagogue-mainz>. (Megtekintés: 2021. szeptember 16.)
- 7 <https://jochengerz.eu/works/monument-against-fascism>. (Megtekintés: 2021. szeptember 16.)
- 8 <http://www.manuelherz.com/babyn-yar-synagogue>. (Megtekintés: 2021. szeptember 16.)
- 9 „Nincs a világban még egy dolog, ami olyannyira láthatatlan lenne, mint egy emlékmű.” (MUSIL, Robert 2000. *Emlékművek*. In: uő: *Válogatott művei. Próza, dráma*. Ford. Bán Zoltán András. Kalligram Könyvkiadó, Pozsony. 335. o.)
- 10 NAGY Tamás 2017. 1956-os emlékmű, New York, 2016. In: uő: *Munkák és inspirációk. Works and Inspiration*. TERC Kft., Budapest. 214–219. o.
- 11 RAVENSCROFT, Tom 2021. Manuel Herz Architects creates synagogue that opens like a pop-up book. 2021. *De zeen*, ápr. 23. <https://www.dezeen.com/2021/04/23/pop-up-synagogue-babyn-yar-manuel-herz-architects-pop-up-book/>. (Megtekintés: 2021. szeptember 16.)
- 12 <https://www.dezeen.com/2018/09/03/ballet-mecanique-moving-walls-manuel-herz-architects-balconies/>. (Megtekintés: 2021. szeptember 16.)
- 13 RAVENSCROFT 2021.

Játszhatunk Istent?

Avagy átlépi-e a high-tech kutatások az emberi határt?

→ BÉRES TAMÁS

Bár minden időszakban van példa arra, hogy az ember a nehézségből erényt kovácsolva az erkölcs hátán igyekszik elmenekülni a nehéz etikai kérdések elől, ember és erkölcs kapcsolatára mégis kevés talá-lóbb kép van annál, amelyet Goethe Torquato Tasso című drámájában a főszereplő az őt kizsákmányoló mecénására használ: olyan vagy nekem, mint hajós-kapitánynak a szikla. Te okoztad vesztet, de nélkülöd nem maradhatnék életben.¹

Homo non ethicus

Az ember természeténél fogva *nem* erkölcsi lény, vagy másképp fogalmazva: *nem* természetétől fogva erkölcsi lény. Legalábbis nem abban a kettős érte-lemben, miszerint minden gondolatát és tettét szük-ségszerűen jellemezné az erkölcsi tájékozódás vagy annak legalább az igénye, vagy hogy az erkölcsiséget elsősorban ő maga vinné bele abba a világba, amely-ben él. Számára ez inkább kényszer és tananyag, a környező világ körülményeinek megfelelő megoldás-keresés, amely részben a társadalom játékszabályai, részben egyéni érvényesülési és túlélési stratégiák hatására születik meg. Az emberiség legnagyobb erkölcsi vívmányai valóban vívmányok, azaz önerő-ből elért eredmények, amelyek mögött vagy egy-egy nagy léptékű – példának okáért vallási vagy kozmi-kus magyarázatra vonatkozó – összefüggés áll, vagy

„Hol voltál, amikor a földnek alapot vetettem?
Mondd el, ha tudsz valami okosat!” (Jób 38,4)

valamilyen bosszantóan apró, személyes indok. Erre nem csupán kultúránk kezdeteinek híradásaiból ismerünk példákat, például a *Gilgames-eposz* vagy a homéroszi irodalom forrásaiból, hanem a nyugati kultúra filozófiai és vallási hagyományaiból is. Meg-előző történelmi korokra visszatekintve az erkölcs kezdetéről nem is beszélhetünk egyes, hanem csak többes számban. Minden jelentős korszak ugyanis újabb erkölcsi megalapozást ad világszemléletének, vagy „ünnepélyesen” megerősít valamely korábbi hagyományt. Tanulságos e szempontból összevetni a görög mítoszok egymást követő korszakait, ahol az erkölcsiségért felelős istenek a homályba vesző, kezdetben egyszerű természeti változásokat jelenít-ettek meg (pl. a Hórák), vagy mielőtt az emberek javát keresték volna, ügyességükről voltak híresek az istenek körében (mint Prométheusz). Ugyanilyen tanulságos, hogy az erkölcs görög szava nemcsak egy (lakó)közösség vagy nép általános együttélési szempontjait fejezte ki, hanem a *zene* érzelmeket, magatartást, sőt magát az erkölcsöt is befolyásolni képes hatását, ahogy ezt Orpheusz esetében látjuk. Hasonló a helyzet a filozófia kezdeteinél. A hét híres görög bölcs delphoi jósdában feljegyzett bölcses-ségeinek erkölcsi ambivalenciáját új korszakként a milétozsi és eleai gondolkodók erkölcsi kérdésektől való tartózkodásának kora követte. Amikor pedig

→ **Béres Tamás** (1965): az Evangélikus Hittudományi Egyetem rektorhelyettese, az EHE Rendszeres Teológia Tanszékének tanszékvezető egye-temi tanára. Kutatási területe Paul Tillich teológiája, az ökoteológia és a környezetetika. Legutóbbi kötete *A hálás élet művészete* (L'Harmattan Kiadó, 2017) címmel jelent meg.

– későbbi gondolkodók munkája nyomán – lassan visszaszüremkednek az erkölcsi kérdések a szabályszerű gondolkodás területére, ott ezeket e filozófusok rendre a világegyetem „működési” szabályaiból vezetik le.

Homo coram Deo

Mindezt összefoglalhatjuk azzal a bibliai szemlélettel, hogy az erkölcsiség nem előzi meg az embert, nem jelent előzetesen meghatározott keretet számára. Kezdetben Isten nem teremt erkölcsi világrendet, és az ember megteremtése előtt sem gondoskodik annak édeni tartózkodását megalapozó erkölcsi szabályokról. Az erkölcsiség fája mint csábító lehetőség ott áll ugyan a kertben, de tiltott fa, amelynek gyümölcsénél Isten többet, nagyobb örömet és szabadságot szán az embernek a közvetlen jelenléti kapcsolat formájában. Mielőtt az ember úgy döntött volna, hogy élni fog az önállóság ígértét kínáló lehetőséggel, Isten már felépítette köré a közvetlen jelenlét és szabadság teljes világát. Az ember azonban, akinek ki kell nyújtania a kezét ahhoz, hogy a külső világból saját belső viszonyai közé húzza be az erkölcsiséget (mert birtokolni édes, főleg, ha isteni kiváltságról van szó), e tettétől fogva

egész életében az erkölcsiség ambivalenciájában él. Ez teszi őt alkalmatlanná arra, hogy Isten közvetlen látásának egységében maradjon. Onnan elkerülve pedig nem nagyon van más lehetősége, mint saját nyomorából erényt kovácsolni, azaz visszasírni az eredeti egyértelműség elvesztett közvetlenségét az őt attól megfosztó eszköz, az erkölcsiség piederesztálra emelésével. Így az erkölcs nemcsak az emberi tetteket, szándékokat és kapcsolatokat meghatározó kulturális szabályrendszerként újul meg koronként, hanem előbb-utóbb az elvesztett istenközelség pótlékává is válik. Aki rendelkezik az erkölcs kinyilvánítási vagy számonkérési lehetőséggel vagy szabad értelmezésével, az mozgósíthatja az istenpótlék erejét. Az Isten és az istenpótlék közötti különbség felismerésére azonban nem képes önmagától az ember, csupán Isten önmagáról adott útmutatása fényében. Kevesen óvtak ettől a félreértéstől szebben Dietrich Bonhoeffernél, aki jól ismerte az embernek azt a vágyát, hogy a világban betöltött helyére és az élete értelmére vonatkozó magyarázatokat a lehetőségein túl eső területekre kiterjesztve, a kezdet és a vég vidékén keresse:

„Az emberiség már nem kezdetben él, ehelyett elvesztette a kezdetét. Most időközben találja ma-

▲ Tom Gauld: A tudósok Istenet játszanak („Mire gondolt, amikor azt mondta, hogy a kutatócsoportja »Istent játszik«?», „En vagyok a következő! En!”) 2018

gát, sem a véget, sem a kezdetet nem ismerve, és mégis tudva, hogy időközben van. Ezért tudja, hogy a kezdetből jön, és a vég felé kell tartania. Életét e két tényezőtől meghatározottnak látja, amelyekről csak annyit tud, hogy nem ismeri őket. [...] Ki képes a kezdetről beszélni? Két lehetőség van. Beszélhet a kezdettől fogva hazug, a gonosz, akinél hazugság a kezdet, mert kezdetben is hazug, és aki így szól [...] az emberhez: [...] Higgy nekem, kezdettől hazugnak! Hazudj, és ott leszel a kezdetnél, és az igazság ura leszel! Fedezd fel magadnak önnön kezdeted! [...] Vagy az tud beszélni a kezdetről, aki ott volt, a valóságos Isten, Krisztus és a Szentlélek. Senki más nem tud a kezdetről beszélni, csak aki kezdetben volt.”²

Homo Deus?

Amikor a technika jelenlegi vívmányainak létrehozására és felhasználására vonatkozó etikai kérdések kapcsán határaink átlépésének lehetősége iránt érdeklődünk, tudatában kell lennünk az erkölcs természetéről eddig elmondottaknak. A bioetika, a nanoetika, a mesterségesintelligencia-kutatás és az ökoetika területén lépten-nyomon felmerül a kérdés, hogy az alkalmazott eljárásokkal, az eddig hagyományosnak ismert eszközeink fejlesztésével és az alkalmazás közbeni szándékkal átlépjük-e, átléphetjük-e a természet és ember, az ember és Isten közötti határokat. *Szabad-e az embernek Istent játszania?* E kérdés az 1970-es évektől kezdődően gyakorlatilag minden biotechnológiai fejlesztéssel és új technikával kapcsolatban fel-

vetődött. Átfogó tanulmány is született róla, ahol a szerző összegyűjtötte a „playing God” érvek felhasználási területét,³ és arra az eredményre jutott, hogy a szerteágazó alkalmazások két jellemző területen jelennek meg, és egyik sem csupán a vallási értelmezésre nyitott emberek körében. Az első terület a döntéshozók emlékeztetése arra, hogy nem tévedhetetlenek, és nincsenek olyan *mindenható* „magasabb nézőpont” birtokában, amelyből „letekintve” feltétlenül helyesen ítélnék meg egy másik ember életminőségét. A másik terület az emberi határok átlépésével kapcsolatos félelmek megfogalmazása, amikor a korlátai közé szorított ember kilép biztonságos „üzemmódja” zónájából. Mivel pedig ismereteinek határa egybeesik az ismeretlen határával, ez a lépés a többlet tudás, végső soron a *mindentudás* isteni kiváltsága felé történik. A szerző végül azt állítja, hogy a „Ne játszsz Istent!” felszólítás több a retorikánál, de kevesebb az érvelésnél, ezért *tanácsadásnak* nevezi. A tanács lényege az egyik esetben a cselekvés ki nem zárható negatív hatásaira való emlékeztetés, a másik esetben az ismeretlennek kijáró, lehető leggondosabb előzetes mérlegelésre való felhívás.

Homo intellectus?

Chadwick gondolatmenetéből nem csupán az szűrhető le, hogy az „Istent játszani” kifejezés nem kimondottan vallási jellegű megnyilvánulás, hanem a gondolat az esetleges vallási tartalom tisztázására is ösztönöz. Másként értik-e a vallásos vagy hívő emberek, érthetik-e ők másképp, illetve ha igen, jellemzően mikor értik másképp ezt a tanácsot, mint azok, akik számára az *Isten* szó nem hordoz lényeges tartalmat? Az e kérdésre adható, erkölcsről szóló teológiai válasz az eddig elmondottak útján vezet el az etikai érvelés jellegzetességétől az Isten és ember közötti különbség teológiai szempontjaiig. Az etikai érvelések jelenleg mind a teológiai etikák, mind az azon kívül esők esetében két nagy csoportra oszthatók fel: a következményelvű etikákra és a kötelességetikákra. Klasszikus formáikban ezek természetesen viszonylag jól megkülönböztethetők egymástól az alapján, hogy

elsősorban az erkölcsi cselekvés kimenetelét vagy külső szabályait tekintik-e döntő szempontnak. A két felfogás közötti legismertebb különbség az amerikai közvélemény abortuszra adott válaszában *pro-choice* (az abortusz mérlegelési lehetősége az anya oldaláról vagy más szempontból) és *pro-life* (az abortusz feltétlen elutasítása az élet védelmében) típusában ragadható meg. A két tábor gyakran kerül egymással szembe utcai tüntetések során is, és bár csábító lehetőség lenne az előbbieket például „humanistáknak”, az utóbbiakat „vallásosaknak” tekinteni, ez a felosztás nem állja meg a helyét. A *pro-choice* és *pro-life* frakciók azért maradhatnak meg az állóháború állapotában, mert annak ellenére húzódnak be az etikai döntéshozatali minták mint az emberiség történelmének egyik szellemi csúcsteljesítménye mögé, hogy azok az eredeti rendeltetésükkel járó eszközszerűséget elvesztve saját jogú kulturális intézményekké lettek. Ott, ahol az ezzel kapcsolatos kérdések eldöntésére a keresztény gondolkodás hagyományos elemeit alkalmazzák, azért van elvileg nagyobb esély a meddő viták elkerülésére, mert az etikai döntéshozatal keresztény normái transzparens módon mutatnak Isten mögöttes valóságára. Az érvelési szabályok ebben az esetben is nélkülözhetetlenek, de természetüknek megfelelő alkalmazásuk során szükségszerűen megőrzik eszközjellegüket, ezzel folyamatosan nyitva hagyják a lehető legjobb válasz megtalálása felé vezető utat. Amíg a *pro-life* és *pro-choice* utcai harcosainak identitáskérdés is az elfogadott etikai minta képviselője, addig a kereszténység által felhasznált etikai irányzatok mindegyike definíció szerint nyitott az állandó továbbgondolásra. Ennek kiváló példája az, amit a „Ne ölj!” parancsolat magyarázataként ír Luther a *Nagy káté*-ben. Eszerint az életért Isten útmutatásának megfelelően mindenki proaktív felelősséggel tartozik, azaz mindenkinek mindig, minden körülmények között, még távolabbi és jelentéktelennek látszó formáiban is segítenie kell az élet fennmaradását. Mivel azonban ez ebben a szigorúságában senkinek sem sikerülhet maradéktalanul, az embernek életforma szerint kell életpártinak

lennie, miközben elrontott és elmulasztott döntései – a folyamat teológiai beágyazottsága révén – megújuló erőt adnak számára a teljesíthetetlen feladat végzéséhez. Luther ezzel az etikai szemléletével egyrészt elejét veszi annak a félreértésnek, hogy létezhet önmagában, Isten jelenvalóságának tekintetbevétele nélkül keresztény etikai rendszer, másrészt megmutatja a különféle etikai érvelésmódok egymásraultaltságát. Mondanivalóján tájékozódva nem feltételezhetjük, hogy az ember képes lenne Istent játszani, mert mind az etikai cselekvés normái, mind a teljesítésükre vonatkozó felszólítás Istentől származik.

„Homo fabricator”?

Amikor vallási értelemben komolyan vennénk a lehetőséget, hogy technikai eszközeinkkel valóban be tudunk avatkozni Isten életadó munkájába, egy új és saját hatalmi igényeinknek megfelelő eredetmitoszt kezdenénk el építeni. Ha létrejön ilyen mítosz a kezdetet Istennek fenntartó bibliai szemlélettel szemben, az Bonhoeffer korábban idézett szavainak megfelelően csupán a hazugság szellemiségéből származhat. Mivel sem a kezdettel, sem a véggel nem rendelkezve *időközben* vagyunk, lehetőségeinket hajlamosak vagyunk úgy túlértékelni, mintha tetteink a teremtés mérlegének nyelvét jelentenék. A mérlegnyelv képe bizonyos szempontból megállja a helyét, de nem Isten teremtésének vagyunk a mérlegnyelve, hanem a múltra vonatkozó mindentudás és a jövő alakítására vonatkozó mindenthatóság vágya között egyensúlyozunk, mohón azt latolgatva, melyikkel járnánk jobban. S mivel ez a döntés meghaladja erőnket, szívesen hazudunk magunknak *időközbeni* lehetőségeinket jócskán meghaladó hangzatos és nagy volumenű színpadot arról, hogy akár bele is piszkálhatnánk a nagyszerű teremtésbe. Ezzel igyekszünk elterelni saját figyelmünket (és Istenét is?) arról, hogy a teremtmények „gyönyörű egyetemes közösségét”²⁴ isteni hatalom és lehetőségek nélkül is kietlen sivataggá és siralmas romhalmazzá változtathatjuk csupán azzal, hogy nem értjük meg vagy nem fogadjuk el a teremtésben ránk rótt felelősség nagyságát és jelentőségét.

Mintha az édeni „történet” elevenedne meg újra és újra, ahol az ember a neki fenntartott, életet szolgáló válasz egyszerű kimondása helyett zavaros magyarázkodásba kezd kíváncsiságból és hatalomvágyból kovácsolt céljai elérése érdekében. Ahogy a Genezis is rámutat, e vágy felkeltéséhez nem volna elég a teremtésről szóló tapasztalatainkból eredő saját magyarázat, hanem mindig szükséges hozzá egy olyan hazugság is, amely akár igaz is lehetne, de ehelyett a szavak feláldozása árán vezet el a nagyobb, fényesebb, teljesebb, általunk irányított jövőről alkotott, csábító illúzióhoz.

Homo creans?

Az „Istent játszani” problémája mögött a technikai eredményekkel kapcsolatban gyakran nem közvetlenül az Isten és ember közötti határ átlépése iránti érdeklődés áll, hanem az ember és a természet határának átlépéséé. Az erre vonatkozó leggyakoribb kérdések közt találjuk, hogy meddig avatkozhat be az ember büntetlenül a természetbe, hol húzódik az élet határa a szent és a profán, az érinthetetlen és a megváltoztatható között, mire kell az embernek tekintettel lennie természettudományos ismereteinek megszerzésekor és felhasználásakor, mennyiben korlátozza az etika a megismerés szabadságát. E kérdések megválaszolásakor sem hagyhatjuk figyelmen kívül a tudományos ismeretek frazeológiáját. Mivel egy-egy új tudományos felismerésben az egész korszak szellemisége tükröződhet, nem meglepő az ismeretek és a nyelv szoros egymásrataltsága.

Annak felismerésére, hogy mennyire szeretjük megszerzett ismereteinket a legújabb divatnak megfelelő retorikával jellemezni s ezzel a közérdeklődés középpontjába helyezni, érdemes megnézni a genetika 20. századi története során felhasznált kifejezéseket. A genetika alapvető összefüggéseit

leíró Thomas Hunt Morgan az 1920-as években az építkezés metaforájának megfelelően az élet téglájának nevezte a gént. Ezt a dinamizmus jegyében a mozgalmas *génaktus* szó követte, majd Watson, Crick és Franklin bevezették az információs metaforának megfelelő beszédmodot a biológia tudományos nyelvén keresztül a közbeszédbe. Az 1970-es években a génmanipuláció mérnöki képe terjedt el, majd az 1990–2006 közötti Humán Genom Projekt eredményeit az „Élet könyve” metaforával ismerhettük meg. Napjainkban már nem egyszerűen olvassuk, nem is manipuláljuk a géneket, hanem „génszerkesztésként” ismerjük a genetikai állomány megváltoztatásának ismeretét és gyakorlatát (pl. a CRISPR/Cas9 eljárás esetében), amely a csaknem mindenki által ismert számítógépes szövegszerkesztésnek megfelelő művelet, ahol a szövegkivágás-beillesztésnek éppúgy megvan a

jelentése, mint a törlésnek, az átírásnak vagy a javításnak. A jól eltalált tudományos frazeológia amellet, hogy a korszakra jellemző metaforák használatával nagyobb esélyt ad az ismeretközlésre és a kutatások interdiszciplináris jelentőségének felismerésére, sok tekintetben mellérendeltté is teszi az egyes tudományos felfedezések értékét.

Ezt látjuk az életre és a természetre vonatkozó megállapítások esetében is. Előzetes gyanúnk vagy várakozásunk ellenére ezért például a szintetikus biológia eredményeinek hallatán sem fog azonnal felvetődni bennünk a kérdés, hogy a kutatások eredményei átlélik-e, és ha igen, melyik ponton a „természet” vagy az „élet”, esetleg a „természetes élet” vagy az „élet természetének” határait.

Ezt látjuk az életre és a természetre vonatkozó megállapítások esetében is. Előzetes gyanúnk vagy várakozásunk ellenére ezért például a szintetikus biológia eredményeinek hallatán sem fog azonnal felvetődni bennünk a kérdés, hogy a kutatások eredményei átlélik-e, és ha igen, melyik ponton a „természet” vagy az „élet”, esetleg a „természetes élet” vagy az „élet természetének” határait. Az életről ugyanis az elmúlt évtizedekben több olyan definíció született, amely azt a „hagyományos, rögzített” keretek helyett önszerveződő, saját világát, az élővilágot megszervező jelenségeként írja le az *autopoiesis* kifejezésével.⁵ Hasonló ne-

A Genezis sem az életet, sem a természetet nem saját elvű adottságként mutatja be, hanem teremtményként, amelynek középpontjában a Teremtőt önmaga felé visszatükröző imago Dei teremtmény, az ember szabadsága áll.

hézséggel találjuk szemben magunkat a „természet” határainak keresésénél. Amíg a mindennapi nyelvhasználatban gyakorló karteziánusokként, gondtalanul választjuk el önmagunkat a természettől például a „kimegyek a természetbe”, „érintetlen természet”, „vigyázzunk a természetre!” vagy a „természetvédelem” kifejezések tanúsága szerint, az e kérdésre nyitott filozófusok legjobbjai bevallják, hogy nem rendelkezünk sem a határok felismerését garantáló, sem a természet „lényegének” megértéséhez hozzásegítő definícióval a bennünket eltartó természetről.⁶

Homo creatus

Az eddigiekből fény derülhetett azoknak az erőfeszítéseknek a reménytelen voltára, amelyek zárt, például a szaktudomány vagy a felhasználói-fogyasztói rendszeren belül tájékozódva keresik a választ a tudományos ismeretszerzés és a technikai alkalmazás során megvalósuló határátlépések veszélyeire. Amíg e kérdések fölött elvileg az etikának kellene őrködni, jelenleg nagyon kevés olyan átfogó etika létezik, amelyet ne törtek volna derékba a szponzorok, lobbisták, patrónusok és mecénások megrendelt tudományos kutatásokhoz igazodó elvárásai. Az etika ezekkel szemben nem tudta egységesen megőrizni önállóságát, hanem apró részekre szakadva, alkalmazott etikaként képviseli az etikátörténet megfelelőnek látszó vívmányait. Ezzel azonban nemcsak az általános érvényét veszítette el, hanem az orientálóképességét is.⁷ Pótolhatatlanul nagy jelentősége van ezért a nyugati szellemi teljesítmények alapját jelentő bibliai szemléletnek, amely

egységes és közös lehetőséget kínál a kutatói és fejlesztői felelősség értelmezésére a határok átlépésével kapcsolatos számos veszélyforrás ismeretében. A Genézis sem az életet, sem a természetet nem saját elvű adottságként mutatja be, hanem teremtményként, amelynek középpontjában a Teremtőt önmaga felé visszatükröző *imago Dei* teremtmény, az ember szabadsága áll. Hogy ismét Bonhoeffert hívjuk segítségül: „A szabadság nem olyan tulajdonság, amely felfedezhetetlen lenne; nem birtoklás, nem kéznél levő valami, mint egy tárgy, és nem is valaminek a formája. Ehelyett viszony, és semmi más. Pontosabban: a szabadság két személy közötti viszony. Szabadnak lenni annyi, mint »szabadnak lenni a másik számára«, mert összeköttetésben állok a másikkal. Csak ebben, a másik teremtménnyel való viszonyban vagyok szabad.”⁸

Mit (ne) tanuljunk meg Chidi Anagonyétól?

T. N. Scanlon *Mivel tartozunk egymásnak?* című etikakönyvének utolsó mondata értelmében „a morális érvelés eszközeinek kidolgozása végtelen feladat”.⁹ A mondat elhangzik a *The Good Place* című tévésorozatban, amelynek etikatanár szereplője, Chidi Anagonye azért nem kerülhetett élete végén a mennyországba, mert bár Scanlon mondatának megfelelően élt, sok szenvedést okozott az embereknek a „nagyobb összefüggések” iránti érzéketlenségével. Ez a feldolgozás jól érzékelteti a szakterületi etikák nélkülözhetetlen szerepét és egyben a nagyobb összefüggések felismerésére való ráutaltságát a jelenlegi tudományos és technikai vívmányok helyes megítélése szempontjából. ■

JEGYZETEK

- 1 „Két karral fogózom immár beléd! / Igy kapaszkodik végül a hajós a / szirtbe, amelyen zátonyra futott.” (GOETHE, Johann Wolfgang 1982. Torquato Tasso. Ford. Szabó Ede. In: uő: *Drámák*. Európa Kiadó, Budapest. 558. o.)
- 2 BONHOEFFER, Dietrich 2004. *Creation and Fall. A Theological Exposition of Genesis 1–3*. Fortress Press, Minneapolis, 2004. 28–29. o.
- 3 CHADWICK, Ruth 1989. *Playing God. Cogito*, 3. évf. 3. sz. 186–193. o.
- 4 *Ferenc pápa Laudato si’ kezdetű enciklikája közös otthonunk gondozásáról*. Ford. Tózsér Endre. Szent István Társulat, Budapest, 2015. Web: https://regi.katolikus.hu/konyvtar/ferenc_papa_laudo_si_enciklika.pdf. (Letöltés: 2021. szeptember 2.) 220.
- 5 VÖ. MATURANA, Humberto – VARELA, Francisco 1972. *Autopoiesis and Cognition. The Realization of the Living*. D. Reidel, Dordrecht.

6 Vö. Charles Taylor munkásságával.

7 Ezeket nevezi Mark Hunyadi „kis etikáknak”, amelyek ma a kutatás- és felhasználásszabályozás minden szintjén jelen vannak ugyan, de az érvényességük rendkívül behatárolt. A genetika metaforáiról is beszél a fenti értelemben. (HUNYADI, Mark 2018. *Which Ethics for Bioethics? The Example of CRISPR-Cas9*. Konferencia-előadás. *Playing God?* Institut Protestant de Théologie, Párizs, február 27–28. *Dial.pr*, https://dial.uclouvain.be/pr/boreal/object/boreal%3A196134/datastream/PDF_01/view;letöltés:2021.szeptember29.)

8 BONHOEFFER 2004, 63. o.

9 SCANLON, T. N. 2000. *What We Owe to Each Other*. 3. kiad. Harvard University Press, Cambridge, MA.

Újraszerkesztett Biblia

Csúsztatások és elmulasztott feladatok

→ NAGY SZABOLCS

Hogyan segítheti, segíthetné traumák feldolgozását egy kiállítás? Egy 2018-as tárlat kapcsán – amely az identitáspolitika hangzatos szólamainak megfelelően elkeni a valós problémákat – átírt történelemről és egy elmulasztott párbeszédéről is szólnunk kell. Jelentés Amerikából.

A Museum of the Bible (a Biblia múzeuma, Washington) „globális, innovatív oktatási intézmény. Célja, hogy minden embert meghívjon a Biblia transzformatív erejének megismerésére.”¹ A múzeum 2018 novemberében került több újság címlapjára, amikor megnyitotta *The Slave Bible: Let The Story Be Told* (A rabszolgabiblia – Legyen a történet elmesélve) című kiállítását.² A bemutató egyetlen tárgy, az úgynevezett rabszolgabiblia³ köré volt felépítve, amelyet 1807-ben adott ki a Society for the Conversion of Negro Slaves (egy a néger rabszolgák megtérítéséért küzdő társaság) azzal a céllal, hogy segédanyagot szolgáltasson a britek uralta karibi gyarmatok afrikai rabszolgáinak nevelésére. A rabszolgabiblia különlegessége, hogy a Szentírás egy olyan szerkesztett verzióját tartalmazza, amelyből hiányoznak a rabszolgákat lázadásra vagy felszabadításra ösztönző igeszakaszok. A kiállítás szerint ebből a szerkesztett Bibliából az Ószövetség kilencven százaléka, az Újszövetségnek pedig a fele hiányzik. Olyan igeszakaszok maradtak ki belőle, mint például:

„Jaj annak, aki nem igaz úton építi a házát, és törvénytelen módon a felső szobáit, felebarátját

ingyen dolgoztatja, és a bérét nem adja meg neki...”
(Jer 22,13)

„Krisztusban tehát nincs zsidó, sem görög, nincs szolga, sem szabad, nincs férfi, sem nő, mert ti mindnyájan egyek vagytok Krisztus Jézusban.”
(Gal 3,28)

És olyan szakaszok maradtak benne, és kerültek vélhetően a misszionáriusok és rabszolgatartók tanításainak középpontjába, mint például:

„Ekkor azt mondta Júda a testvéreinek: Mi haszna, ha megöljük testvérünket, és elföldeljük a véréit? Gyertek, adjuk el az izmaelieknek, de ne emeljünk rá kezet, hiszen a mi testünk és véruink ő! A testvérei pedig hallgattak rá. Közben azonban midjáni kereskedők mentek arra, fölhúzták Józsefet a kútból, és eladták Józsefet az izmaelieknek húszezüstért. Azok pedig elvitték Józsefet Egyiptomba.”
(1Móz 37,26–28)

„Szolgák! Félelemmel és rettegéssel engedelmeskedjetek földi uraitoknak, olyan tiszta szívvel, mint Krisztusnak.” (Ef 6,5)

A múzeum sajtóanyagai és a látogatók beszámolóai alapján olyan képet kapunk a rabszolgabibliáról, mintha annak készítői a teljes Bibliát kézbe véve álnok módon, aljas szándékkal kiválasztották és eltüntették volna belőle azokat az igeszakaszokat,

→ Nagy Szabolcs (1994): evangélikus lelkész, teológus, az Evangélikus Hittudományi Egyetem doktorandusza. Kutatási területe az Amerikai Egyesült Államok civil vallása, a politikai és teológiai tér összefonódása.

kat, amelyek potenciális veszélyt jelentettek a rabszolgaság intézményére nézve, megfosztva ezáltal az embereket Isten szavától és a felszabadítás evangéliumától. Jill-Hicks Keaton, az Oklahomai Egyetem vallástudományi tanszékének professzora szerint ez azonban hamis interpretációja annak, mi is valójában a rabszolgabiblia.⁴

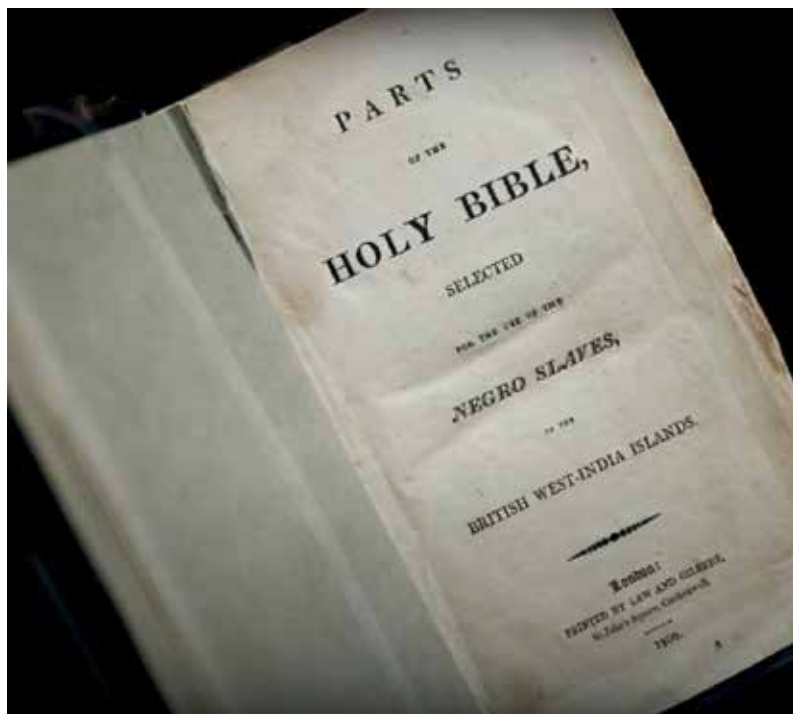
A következőkben azt mutatom be, hogy mi Keaton kritikája a rabszolgabiblia és a kiállítás kapcsán, továbbá milyen szerepet játszott a Szentírás a rabszolgaság körüli politikai és teológiai vitákban a 19. századi Egyesült Államokban.

Mi a rabszolgabiblia?

1808-ban Beilby Porteus tiszteletes, London püspöke, a Society for the Conversion and Religious Instruction and Education of Negro Slaves (társaság a néger rabszolgák megtérítéséért, vallási oktatásáért és neveléséért) alapítója a következő szavakkal buzdította a misszionáriusokat a könyv elkészítésére: „Készítsék el nekik a közösségi imádságok rö-

vid változatát [...] a Szentírás kiválasztott részeivel együtt [...], különösen azokkal, amelyek a rabszolgák gazdáikkal szembeni kötelességeire vonatkoznak.”⁵

A kiállítás ezzel az idézettel vezeti be a rabszolgabiblia megszületését. Beilby Porteus tiszteletes az anglikán egyház egyik első olyan vezetője volt, aki támogatta azt az abolitionista⁶ pozíciót, amely szerint fel kell számolni a rabszolga-kereskedelmet és a rabszogatartást.⁷ A korábbi idézet egy olyan levélből származik, amelyet a nyugat-indiai kormányzókhöz, törvényhozókhöz és ültetvénytulajdonsokhoz írt azzal a céllal, hogy enyhítsen az ott élő rabszolgák terhein.⁸ A levél olyan javaslatokat tartalmaz, hogy a rabszogatartók törődjenek rabszolgáikkal, adjanak nekik időt és segédanyagot ahhoz, hogy megismerkedjenek a kereszténységgel, és nyilvánítsák a vasárnapot pihenőnappá, hogy a közös istentisztelet legyen a középpontban. Ebben a kontextusban jelenik meg a korábbi idézet azzal a felszólítással, hogy a helyben szolgáló papok és misszionáriusok készítsenek olyan kiskönyveket,

▲ Az úgynevezett rabszolgabiblia, Law and Gilbert, London, 1808

amelyek a Szentírásból válogatott szakaszok mellett tartalmazzák a Miatyánkot, az Apostoli hitvallást, a Tízparancsolatot és különböző liturgikus rendeket. S bár valóban több olyan igeszakaszt mellőztek a könyv készítői, amelyek a felszabadítás örömhírére hívták fel a figyelmet, mégis benne maradt több olyan vers is – javarészt Mózes ötödik könyvéből, a Deuteronomiumból –, amely hivatkozik az egyiptomi szabadulásra, és megerősíti annak élményét.

Jól láthatjuk ebből, hogy Porteus szándéka más volt, mint amit a múzeum által kreált kontextus feltételez. Nem a Biblia megcsonkítására és manipulálására bátorította a készítőket, hanem egy olyan lelkeségi kiadvány elkészítésére, amely segítheti a hitéletet, és amelynek gyűjteményes formátuma korántsem ördögtől való. Itt érdemes leszögezni, hogy nem Porteus áll a rabszolgabiblia koncepciója mögött, bármennyire is ezt sugallja a kiállítás.

További izgalmas kérdés, hogy a kiállítás miért a *rabszolgabiblia* elnevezést használja és hangúlyozza (elterjesztve ezzel a közéletben), miközben nem a Bibliáról van szó, s ezt a könyv címe is egyértelműsíti. Keaton szerint ennek hátterében az a motiváció húzódik meg, hogy a kiállítás és a múzeum egésze

„megmentse” a Bibliát.⁹ A 21. század embere elítéli a rabszolgaság intézményét. Egy másik emberi lényt tulajdonolni a legsúlyosabb bűnök közé tartozik a mai közgondolkodás szerint. Amikor a tárlat bemutatja a részekre szaggatott, elnyomásra használt rabszolgabibliát, azt a rossz megtestesülésének látjuk. Ennek ellentétéként pedig a teljes Szentírás áll előttünk, amely eredendően jó, morálisan kikezdhetetlen, és a kiállítás keretezése által mentesül minden olyan vád alól, amely azt a feltételezést erősíti, hogy a Biblia aktív szerepet játszott a rabszolgaság kiépítésében, fenntartásában. Ezzel a lépéssel a bemutató meghátrál a feladat elől, hogy komolyabban vizsgálja a Biblia és a rabszolgaság kapcsolatát.

Biblia és rabszolgaság az Egyesült Államokban

Az Amerikai Egyesült Államok történetében a kezdetektől fogva jelentős szerepet tölt be a Szentírás.¹⁰ Az első könyv, amely az Államokban megjelent, éppen a Zsoltárok könyve volt (1640). George Washington, az első amerikai elnök beiktatása óta az elnökök folyamatosan bibliai szakaszok, történetek vagy szereplők idézésével adnak hitelt szavuknak. Bibliai történetek és szimbólumok kísérik a nemzet diadalait és tragédiáit. Például a puritán telepesek hegyen épült városként tekintenek az újonnan épülő kolóniákra,¹¹ Abraham Lincoln a polgárháború veszteségeit a keresztény mártíriummal köti össze, de az egyiptomi szabadulás élménye erősíti meg a hatvanas évek polgárjogi mozgalmát is. Alexis de Tocqueville francia politikai gondolkodó amerikai látogatása során leírja azt, hogy „az amerikaiak elméjében olyannyira összekeveredik a kereszténység és a szabadság, hogy szinte lehetetlen az egyiket a másik nélkül megértetni velük”.¹²

A Biblia központi szerepe megmutatkozott a 19. század amerikai társadalmának legnagyobb kérdésében, a rabszolgaság intézményének fel fogásában is.¹³ A társadalmi feszültség abból fakadt, hogy a függetlenséget követően az északi ország-rész igyekezett egyre inkább eltávolítani magát a rabszolgaságtól és törvényi erővel tiltani azt. A déli államok gazdasága viszont nagymértékben a rabszolgaságra épült, így a rohamosan fejlődő ipart

fenntartva és védelmezve a rabszolgaság érdekében emeltek szót. A század elején Északon életbe lépő intézkedések ellenére is folyamatosan nőtt a rabszolgák száma az országban.¹⁴ 1860-ra – az amerikai polgárháború derekán – a rabszolgasorban élő emberek száma elérte a 3,9 milliót. (A teljes amerikai lakosság ekkor 31,5 millió fő.) Ebben az időszakban egyre intenzívebbek és hevesebbek a viták a rabszolgaságról, és Noll megállapítása alapján egyre vallásosabbak is.¹⁵ Így amikor a viták zajlanak, nemcsak az ország jövőjéről, az amerikai unió egységéről, az államok jogainak korlátairól vagy a rabszolgaság intézménye legitimálásának kérdéseiről van szó, hanem arról is, hogyan értelmezzük a Bibliát magát, és milyen társadalmi relevanciájuk van a bibliai tanításoknak.

A kérdés így már csak az, hogy mit mond a Biblia a rabszolgaságról: támogatja vagy elítéli?

A rabszolgaságot megengedő, illetve amellett felszólaló biblikus érvek a 18. század végén jelentek meg az Egyesült Államokban annak hatására, hogy kvéker és anglikán igehirdetők, illetve közösségek emeltek szót a gyakorlat ellen.¹⁶ Az érvelések ereje az egyszerűségükben rejlett: az ember nyissa ki a Bibliáját, olvassa, különösen is a kiemelt igeszakaszokat, és higgye őket.¹⁷ Melyik igeszakaszok ezek? Például:

A teremtés könyvében Hám felfedi apjának, Nóénak szemérmét. Büntetése az, hogy leszármazottai szolgáljanak másikat két testvérének. A kor közkeletű gondolata volt az, hogy Hám mai leszármazottai a sötét bőrű, afrikai emberek. (1Móz 9,25–27)¹⁸

Mózes harmadik könyvének 25. fejezetében Isten nemhogy ellenzi, hanem maga magyarázza azt, hogyan történjen a rabszolgatartás és a rabszolgakereskedelem. (3Móz 25,44–46) A Deuteronomiumban Isten arról rendelkezik, hogy ha Izrael ostromlott ellenségei békésen megadják magukat, akkor legyenek „adófizető szolgáivá”. Ha viszont fegyverrel válaszolnak, akkor – miután Isten népe kezére adja a várost – a férfiakat hányja kardéle, a nőket és a gyer-

mekeket vegye birtokába Izrael, és élvezze „az ellenségtől szerzett zsákmányt, amit nek[i] adott Istene, az Úr” (5Móz 20,10–15).

Jézus több esetben felülírta az ószövetségi törvényeket és szabályokat, azonban a rabszolgaság ellen egy szót sem mondott.

Az érvelések lényege a következő: ha Isten az igei kinyilatkoztatásban egyértelműen, többször beszél a rabszolgaságról és annak rendjéről, és egyszer sem utasítja el azt, akkor hogyan mondhatja egy keresztény ember, aki hiszi, hogy a Biblia Isten szava, hogy a rabszolgaság rossz?

Ez az a kérdés, amely a legtöbb mérsékelt, középére húzódoó teológust nyugtalanította a vita során, ugyanis látták, hogy a rabszolgaság intézménye rossz és elítélendő, sokakban azonban erősebb volt a Biblia tekintélye iránti hűség.¹⁹ Ők aggodalommal tekintettek azokra a radikális hangokra, amelyek a rabszolgaság azonnali felszámolását követelték bibliai alapon, ugyanis úgy érezték, hogy ez a fajta bibliaértelmezés sok esetben ferdítés, csúsztatás. Leonard Bacon kongregacionalista lelkész rabszolgaságról szóló esszéiben arról ír, hogy ezek a radikális hangok, még ha jó szándékkal is hangoznak, többet ártanak a Szentírás tekintélyének, mert a bibliai igazság helyett „azt mondják, amit a rabszolgaság-ellenes elmélet megkövetel tőlük”.²⁰

Utóbbi gondolat annyira erőssé vált, hogy akik erőteljesen harcoltak a rabszolgaság megőrzéséért, az „északi elhajlás” vagy „északi fanatizmus” követőiként tekintettek mindazokra, akik a rabszolgaság eltörlését szorgalmazták.²¹ James Henley Thornwell presbiteriánus lelkész – aki a rabszolgaságot morálisan helyesnek és az isteni rend beteljesítésének tartotta – egészen odáig ment, hogy a polgárháborúban a következőt mondta: „A konfliktusban részt vevő felek nem csupán az abolicionisták és a rabszolgatartók. Ateisták, szocialisták, kommunisták, vörös republikánusok, jakobinusok az egyik oldalon, a rend és a szabályozott szabadság barátai a másikon. Egyszerűen a világ a csatatér – keresztények és ateisták a harcosok; és az emberiség fejlődése a tét.”²²

A rabszolgaság elleni küzdelem bibliai érvelései gyakran gyengének bizonyultak a vitákban.²³ Az abolicionista teológusok túlságosan általánosan fogalmaztak, és inkább alapvetéseket határoztak meg, mintsem egyértelműen használható igazságszövegekhez nyúltak. Sokat elmond arról, hogy a legmeghatározóbb bibliai érvelés a rabszolgaság intézménye ellen nem a szövegekről vagy a teológusok nyilvános vitáján hangzott el, hanem Harriet Beecher Stowe regényében, amely a *Tamás bátya kunyhója* (*Uncle Tom's Cabin*) címet viseli.²⁴ Stowe regénye azzal emelkedett ki a rabszolgaság körüli vitából, hogy az érzelmek erejével hatott a társadalom egészére. A regényben olvasható történetek mellett megbúvó biblikus érvek nem kioktató jellegűek, hanem rámutatnak arra, hogy az evangélium felszabadító jellege és a szeretet vezérelte jézusi empátia hogyan lehet jelen valóságosan a rabszolgaság kontextusában. Később Abraham Lincoln állítólag úgy köszöntötte Stowe-t, mint a „kis hölgyet, aki megírta azt a könyvet, amely elindította a nagy háborút”, utalva ezzel az akkor éppen zajló polgárháborúra.²⁵ Ennek nyomán a későbbi abolicionista érvelések

is a lelkiismeretre igyekeztek hatni. Henry Ward Beecher – az író testvére, aki híres prédikátor volt – így érvelt egy igehirdetésében a rabszolgaság eltörlése mellett:

„Azért jöttem, hogy a börtönajtókat megnyissam» – mondta Krisztus, és ezzel a textussal igazolják emberek, hogy bezárják azokat. »Azért jöttem, hogy eloldozzam a megkötözötteket« – és ez az a textus, amelyből az emberek köteleket fonnak, hogy férfiakat, nőket és gyermekeket rabul ejtsenek. »Azért jöttem, hogy világosságot vigyek azoknak, akik sötétségben vannak, és szabadulást azoknak, akiket elnyomnak« – és ez az a könyv, amelyből bámulatos leleménnyel szőnek érvekből pokoli hálót és csapdát, amellyel az embereket fogságban tartják. Mindez szárnalmas.”²⁶

A rabszolgaság eltörlését nem a társadalmi akarat vagy a teológiai igazságkeresés döntötte el, hanem véres küzdelem.

Az abolicionista álláspont védőinek további próbálkozásai nem mondhatók sikeresnek. A konkrét bibliai igazságszövegek (2Móz 21,6 vagy Gal 3,27–29) erőtlenné bizonyultak a rabszolgaság fennmaradásáért küzdőkkel szemben, a szövegek bibliai kontextusát vizsgáló kritikai elemzések pedig inkább a rabszolgaságpárti tábort erősítették, mivel így elmondható volt, hogy az abolicionisták a Biblia tekintélyét akarják támadni.

A társadalmi vitát aztán felváltotta a háború. 1861 és 1865 között több mint hatszázezer amerikai vesztette el életét azért, hogy végleg eldőljön a rabszolgaság intézményének sorsa. A rabszolgaság eltörlését nem a társadalmi akarat vagy a teológiai igazságkeresés döntötte el, hanem véres küzdelem.

Konklúzió

A Biblia a késő 18. század és a kora 19. század amerikai társadalmában a legszélesebb körben tisztelt tekintély volt, a morál egyetlen zálogaként tartották számon. De a rabszolgaság intézménye körüli viták és a polgárháború rádöbentette az amerikaiakat, hogy ez korántsem megalapozott. Mark Noll az amerikai polgárháborút úgy mutatja be könyvében, mint teológiai krízisek sorozatát,²⁷ és az egyik legnagyobb krízis a Szentírás tekintélyébe vetett hit átalakulása: vajon a Biblia valóban az a morálisan jó és erkölcsös könyv, amelyre érdemes egy nemzet életét alapozni?

Ahogy a rabszolgabibliát kiállító múzeum körüli diskurzusban látjuk, ennek a krízisnek a feszültsége ma is jelen van. A kiállítás kurátorai görcsösen törekedtek arra, hogy megóvják a Biblia tekintélyét, és minél távolabb tartásák tőle azt a vádat, hogy bármilyen szerepet is játszott volna az amerikai rabszolgaság fenntartásában – mert az nem lehet, hogy a Biblia rossz. Amikor a kiállítás a Szentírás eredendő jóságát helyezi a középpontba, elkendőzi azt a tényt, hogy szinte egy egész évszázadon át az volt a meghatározó biblikus álláspont az Egye-

sült Államokban, hogy a Biblia egyértelműen a rabszolgatartás mellett foglal állást. Keaton szerint azonban nagyobb bűne a kiállításnak az, hogy a Biblia meg- és felmentése érdekében negligálja milliók leírhatatlan szenvedéseit, akiket egy olyan elnyomó magatartás tartott fogságban, amelynek nemhogy eszköze, hanem középpontja volt a Szentírás.²⁸ Ez ellehetetleníti a szembenézés lehetőségét, meggátolja a kereszténység rabszolgaságban betöltött szerepe miatti egyéni és közösségi bűnvallást.

Amikor ebben a folyóiratban a manipuláció természetéről gondolkodunk, látnunk kell, hogy annak működési mechanizmusait – még ha olykor komoly munkát is kell befektetni – nem lehetetlen tetten érni. Ami azonban sokkal nehezebb: hogy megismerjük, megbecsüljük és felemeljük azoknak a történeteket, akik a manipuláció áldozatai. A rabszolgaság intézménye körüli teológiai vitákat is nagyrészt jó módú fehér teológusok folytatták, s a kiállítás elő-

készítésében is elenyésző számú fekete ember vett részt. Amíg nem az elnyomásban élőket helyezük a középpontba, örökké szól az a fájdalommal teli, tragikus hang, amely a rabszolgából az abolitionista mozgalom vezetőjévé vált Frederick Douglass egy beszédéből kihallható a keresztény hit kapcsán:

„Szeretem a vallást. Szeretem Jézus vallását, amely tiszta és békés és könnyen megközelíthető. [...] De gyűlölöm azt a vallást, amely a Megváltó nevében áldott parancsolatait a rabszolgaság aljas céljaira prostituálja, kíméletlenül felrúgja a természet minden kötelékét. Amely elszakítja a feleséget a férjétől; amely elválasztja a gyermeket a szülőitől; amely véres sebekkel borítja be férfiak és nők hátát; amely mindenféle erkölcselenséget elősegít. Gyűlölöm az ilyen vallást, mert ez nem kereszténység. Ez ördögtől való. Arra kérek benneteket, hogy ti is gyűlöljétek, és segítetek nekem, hogy helyére Jézus vallását tegyem.”²⁹ ■

JEGYZETEK

- 1 A múzeum honlapja: <https://www.museumofthebible.org/the-mission>.
- 2 A kiállítás honlapja: <https://www.museumofthebible.org/exhibits/slave-bible>.
- 3 *Select Parts of the Holy Bible for the use of the Negro Slaves in the British West-India Islands*. Law & Gilbert, London, 1807.
- 4 KEATON, Jill-Hicks 2020. The „Slave Bible” is Not What You Think. *The Revealer*, június 3. <https://therevealer.org/the-slave-bible-is-not-what-you-think/>. (Megtekintés: 2021. augusztus 17.)
- 5 Uo.
- 6 Jelen esetben az abolitionizmus a rabszolgaság eltörléséért küzdő mozgalmat jelöli. [A szerk.]
- 7 Bishop Beilby Porteus. *Porteous Research Project*. https://www.porteous.org.uk/beilby_porteous.html. (Megtekintés: 2021. augusztus 17.)
- 8 KEATON 2020.
- 9 Uo.
- 10 NOLL, Mark A. é. n. The Bible And American Culture. *Houston Baptist University*. <https://hbu.edu/museums/dunham-bible-museum/influence-in-history-and-culture/the-bible-and-american-culture-by-mark-noll/>. (Megtekintés: 2021. augusztus 18.)
- 11 NAGY Szabolcs 2019. Így használták más elnökök a „hegyen épült város” metaforát. Politikai toposz vagy keresztény életforma? *Keresztény Kultúra*, szeptember 30. https://keresztenykultura.blog.hu/2019/09/30/hegyen_epult_varos_987. (Megtekintés: 2021. augusztus 18.)
- 12 TOCQUEVILLE, Alexis de 1993. *Az amerikai demokrácia*. Ford. Ádám Péter et al. Európa Kiadó, Budapest. 420. o.
- 13 NOLL, Mark A. 2008. *God and Race in American Politics. A Short History*. Princeton University Press, Princeton. 14. o.
- 14 O’NEIL, Aaron 2021. Black and slave population in the United States 1790–1880. *Statista*, március 19. <https://www.statista.com/statistics/1010169/black-and-slave-population-us-1790-1880/>. (Megtekintés: 2021. augusztus 18.)
- 15 NOLL 2008, 14. o.

- 16 NOLL 2008, 33. o.
- 17 NOLL, Mark A. 2006a. *The Civil War as a Theological Crisis*. The University of North Carolina Press, Chapel Hill. 33. o.
- 18 Lásd még: GOLDENBERG, David M. 2003. *The Curse of Ham. Race and Slavery in Early Judaism, Christianity and Islam*. Princeton University Press, Princeton.
- 19 NOLL 2008, 34. o.
- 20 BACON, Leonard 1846. *Slavery Discussed in Occasional Essays, from 1833 to 1846*. Baker and Scribner, New York. 180. o.
- 21 NOLL 2006a, 39. o.
- 22 RHEA, Gordon 2011. Why Non-Slaveholding Southerners Fought. Address to the Charleston Library Society. *American Battlefield Trust*, január 25. <https://www.battlefields.org/learn/articles/why-non-slaveholding-southerners-fought>. (Megtekintés: 2021. augusztus 19.)
- 23 NOLL 2006a, 40. o.
- 24 A regény előbb folytatásokban jelent meg folyóiratban, majd könyvként 1852-ben. Magyarul már 1853-ban olvashatta a közönség: *Tamács bátya kunyhója, vagy néger élet a rabszolgatartó amerikai államokban*. 1–4. köt. Ford. Irinyi József. Müller Nyomdája, Pest.
- 25 WINSHIP, Michael 2007. Uncle Tom’s Cabin. History of the Book in the 19th-Century United States. *Uncle Tom’s Cabin & American Culture. A Multi-Media Archive*. <http://utc.iath.virginia.edu/interpret/exhibits/winship/winship.html>. (Megtekintés: 2021. augusztus 18.)
- 26 Idézi NOLL, Mark A. 2006b. Battle for the Bible. *Religion Online*, <https://www.religion-online.org/article/battle-for-the-bible/>. (Megtekintés: 2021. augusztus 18.)
- 27 NOLL 2006a.
- 28 KEATON 2020.
- 29 DOUGLASS, Frederick 1979. Irish Christians and Non-Fellowship with Man-Stealers. An Address Delivered in Dublin, Ireland, on October 1, 1845. In: John Blassingame (szerk.): *The Frederick Douglass Papers. Series One: Speeches, Debates, and Interviews*. 1. köt. 1841–46. Yale University Press, New Haven. 34. o.

Időcsapdában

→ ZSILLE ÁKOS

Dóra húgomnak ajánlom

Megbabonáznak az árnyak, amik átkarolnak minket, a lopott boldog pillanatok, és a könnyek dagadó árja, és a rémület, amit nem hagyunk, hogy felfaljon bennünket.

Időcsapdában létezünk, lopakodunk a kegyelem felé, aztán megtorpanunk egy lélegzetvételnyi időre, és átkaroljuk egymást, miközben létezésünk kipárolgása körbefon minket.

→ **Zsille Ákos** (1964): költő, újságíró, a *NoPrint* magazin főszerkesztője volt. Két verseskötete jelent meg eddig magánkiadásban *Posztmodern gésa* (2020) és *Lélekfotográfiák* (2021) címmel.

Apám támpontjai

→ ZSILLE ÁKOS

▼ Somogyi Béla (Pötk-Szilárd) utca 6., balra a Corvin Áruház, 1957
(Fortepan/FSZEK Budapest Gyűjtemény/Sándor György)

Mélyen leszívtad a cigarettád, aztán lassú hosszúsággal kifújtad a füstöt a szádból, majd végigsimítottad az állad,
 aztán kinézve az ablakon halkán csettintettél a nyelveddel,
 majd kihívóan megszólítottad azt az iszonyatosan erős jelenléte, amit teremtettél hajdanán; azt sírom vissza, de azt nagyon.
 Az üveglappal borított dohányzóasztalon az elnyomott csikkek a hamutartóban és a szivarosdoboz, a hol felvett, hol letett szemüveg, már jól tudom, elvarázsolt éveket takar az emlékeimben – visszahozhatatlan támpontok.

„Néznén néztek, de nem láttok”

Interjú Végvári Zsófiával

→ MÁDL JANKA

Végvári Zsófia, a Festményvizsgálati Laboratórium vezetője – aki egyébként a budahegyvidéki evangélikus gyülekezet tevékeny tagja – közel tizenöt éve foglalkozik festmények komplex, természettudományos vizsgálatával, így segítve a gyűjtőket, hogy ne csak annak vélt, hanem valóban eredeti műalkotásokkal vegyék körbe magukat. A gyűjtői szenvedélyről, a festmények életéről, a pigmentek tulajdonságairól, a tehetséges hamisítókról és a műtárgypiac alakulásáról beszélgettünk. Miután kezembe foghattam Édouard Manet és Henri de Toulouse-Lautrec képeit, a Zsófiával töltött délután fő tanulságát így summáztam magamban: stílust lehet hamisítani, az idő azonban nem manipulálható.

M. J.: *Beszélgetésünkre készülve eszembe jutott egy személyes emlék. Úgy tíz évvel ezelőtt az egyik festőművész ismerősöm mesélte, hogy megkereste őt egy kereskedő, és a kezébe nyomva egy olasz tájképet ábrázoló képeslapot, a következő megbízást adta: „Ezt fessd meg Aba-Novák stílusában!” A történet eléggé mellbe vágott, és bár azóta találkoztam különös esetekkel a műkereskedelemben, időnként eszembe jut a kérdés: Vajon mennyire általános napjainkban egy ilyen megrendelés?*

V. Zs.: Szoktam mondani, hogy „kortársunk a hamisító”. Nálunk nincsen több száz éves hagyománya az aukciós piacnak. Bár a századfordulón elképesztő (magán)gyűjtemények voltak – elég csak a legendássá vált Nemes Marcell-féle gyűjteményre gondolnunk –, ezek a második világháborút követően az ismert okok miatt eltűntek, illetve nem épültek tovább. Az 1990-es évektől kezdődően a tőke szabad áramlása azonban egyre szélesebb rétegeket terelt a vásárlás felé. Szinte mindenki gyűjteni kez-

dett, aki tehetett, egyre inkább sznobériává vált a tevékenység. A műtárgyhamisítás ezzel egy időben, a rendszerváltás utáni időszakban lett nagy üzlet Magyarországon. A hamisítók többnyire egyáltalán nem foglalkoznak a festészeti anyaghasználattal, ami minden festészeti korszakban sajátos: így viszonylag jól szűrhetők a (többnyire az 1990-es évek után készült) hamisítványok. Tehát akármennyire szép Aba-Novákot is festett az ismerősöd, még ha bele is tudta vinni a lelkeséget, a gondolatiságot, és kifogástalanul utánozta a stílust (amik igen fontos paraméterek a hamisítványoknál), akkor sem sikerülhetett tökéletes hamisítványt készítenie, mert a festékek egész egyszerűen máshogyan viselkednek a különböző korszakokban. Egy mai festékekkel nem lehet megfesteni egy Aba-Novákot. Nálunk, a Festményvizsgálati Laborban sokkal több hamis festmény fordul meg, mint bárhol máshol Magyarországon. Ha megvizsgálunk egy átlagos gyűjteményt, jó találati aránynak mondható, ha a benne fellelhető művek fele eredeti. Ilyenkor már lehet gratulálni a gyűjtőnek. Sajnos azonban olyan gyűjteményekkel is találkozok az ember, amelyek kilencven százalékát hamis képek teszik ki. A gyűjtői életforma, szenvedély rendkívül érdekes jelenség; van benne valamiféle (el)vágyódás a szép után. Éppen ebből fakadóan a gyűjtők hajlamosak – sokszor öngerjesztő módon – belelátni gondolatokat, eszméket egy-egy képbe, beleszeretni a témába, az ábrázolásba, és nagyvonalúan eltekinteni a művet érintő objektív tényezőktől. Ezekben az esetekben alig sikerül lebeszélni a vevőjelölteket arról, hogy megvegyék a hamis képet. Az általam említett példa is éppen ilyen: az emberben megszületik a vágy, hogy milyen jó is lenne egy mediterrán tájon vagy egy kisváros utcáin bolyongani.

▲ Végvári Zsófia, a Festményvizsgálati Laboratórium vezetője
@ Pete Dóra, poraphoto

M. J.: *Mesélnél egy „nyakon csipett” hamisítványról, ami az elmúlt években fordult meg a kezéd alatt?*

V. Zs.: Épp egy nagyon ismert gyűjtővel történt meg az eset, hogy behozott hozzánk egy már megvásárolt képet, hogy vizsgáljuk meg, mert valaki megkérdőjelezte az eredetiségét. Kiderült, hogy valóban hamis a festmény. Egy gondosan előkészített

eladásról volt szó, az illető pedig százmillió forint felett bukott, holott még féligazságokat közlő anyagvizsgálati papírja is volt hozzá egy elismert szakembertől. A gyűjtő azonban nem fogadta el a vizsgálatunk eredményét, makacsul hinni akarta, hogy a méregdrágán vásárolt festménye eredeti. Többször visszatért, és egyre komolyabb, speciáli-

sabb vizsgálatokat rendelt meg, amelyek már meszsze túlmutattak a labor kapacitásán. Így vittük el a festményt az ELTE Természettudományi Karára, ahol rendelkezésre áll egy nagyon komoly Raman spektroszkópiai laboratórium a szerves vegyületek vizsgálatára és beazonosítására. Sajnos a Ramanlabor igazolta a mi eredményeinket, a vizsgált festmény nemhogy száz, de alig volt húsz-harminc éves. A gyűjtő mindezen vizsgálatok eredménye ellenére továbbra is hinni akarta, hogy ritka, de eredeti képről van szó, amely a hazai piacon elvétve bukkan fel a szerzőjétől. A festmény eredetiségét művészettörténetileg sem lehetett teljesen alátámasztani, bizonyos karakterjegyek ugyanis nem illettek bele az életműbe.

M. J.: *Mit tehet a gyűjtő, ha szembesíted azzal, hogy szeretett képe vagy gyűjteményének nagy része hamis?*

V. Zs.: Attól függ, hol vásárolt. Ha piacon – azt remélve, hogy kincsre bukkant – vagy online, akkor sajnos semmit nem tehet, ha nem vállaltak garanciát az eladásra. Hála Istennek, ma már egyre több garanciát vállaló, online térben működő kereskedő létezik; az elmúlt években a műtárgypiac is kivette a részét az internetes kereskedelemről. A különféle régiségkereskedésekből történő vásárlások esetén viszont elég súlyos kérdéssel szembesültünk az utóbbi időben: attól a pillanattól fogva, hogy kísétálsz a megvásárolt képpel a hónod alatt, lehet-e a festmény azonos önmagával? Vagyis a kép már nem ugyanaz a tárgy, mint amit te kifizettél. Igaz, te eredetiként vetted meg, csak éppen amikor vissza akarod vinni, akkor azt mondja a kereskedő, hogy nem ezt a képet adta el neked... Hihetetlen, ugye? Általánosan elmondható, hogy az aukciósházak korrektek, jól dokumentálják az eladott festményeket, archív tételeik az árverések után is a legtöbb esetben online elérhetőek, ami nagy segítséget ad az összehasonlító vizsgálatok elvégzéséhez.

M. J.: *Gondolom, te magad is gyűjtesz műtárgyakat. Neked mi a motivációd? Szoktál „vaktában”, online vásárolni?*

V. Zs.: Én egész egyszerűen azért gyűjtök, mert szeretem a kihívásokat. A műgyűjtés ingoványos

talaj, nem igazán lehet stabil pontot kitapintani, nehéz megmondani előre, miből lesz a jó befektetés. De én nem befektetésnek vásárolok, engem sokkal jobban érdekel, hogy az online térben teszteljem magam, a „látásom”, az értékítéletem. Ha pedig jól döntök, jutalmam egy jó festmény, amit kutathatok, vizsgálhatok. Több olyan olajképem is van, amit csak azért vettem meg, mert már a monitoron keresztül is láttam, hogy át van festve. Nagy öröm volt találni egy „alsó” festményt, felfedni a titkot, amit elrejtett előlünk a művész. Hogy példát is mondjak, Munkácsy Mihály esetében a festmények negyven százaléka alatt van „láthatatlan” vázlat vagy egy másik kompozíció. Igen, ilyenkor két képet veszek egy áráért. Szakmailag leginkább az okoz örömet, hogy kidolgoztam a festményvizsgálat összetett, egymásra épülő fázisokból álló rendszerét. Ez öntanító folyamat volt. Hatalmas boldogság, amikor egy-egy kép esetében spekulációk után objektív módszerekkel bizonyítható a feltevésem. A gépek és az anyagvizsgálat adatai elfogulatlan eredményeket adnak: a természettudománnyal nem lehet vitatkozni. Az egyik legnagyobb dicséretet egyébként akkor kaptam magamtól, amikor vettem egy festményt ismeretlen szerzőnek tulajdonítva, de éreztem, hogy csak Vaszary János lehet az alkotó. A festménytől, vagyis a szerzőtől elvárható volt, hogy szignálja a képet, amit ultraibolya-megvilágításban meg is találtam. Itt persze már ismernem kellett Vaszary festészeti technikáját, valamint az általa használt festékeket. Tudtam, nála előfordulhat, hogy egy-egy szín kifakul, ez történt e kép aláírásával is, amit szerencsésen sikerült megelnem. Hétköznapi hasonlattal élve, én a szülinapi tortában nemcsak kívülről szeretek gyönyörködni, hanem fel is vágom, hogy lássam, mit rejt a belseje. Mindemellett be kell vallanom, történt már velem is olyan, hogy hinni akartam egy festmény eredetiségében. Engem is elragadott a hév, hogy kincset találok, aztán a kincs helyett szomorú tapasztalattal gazdagodtam. Talán sokan emlékeznek az *X-akták* sorozatra és a mottójára: „hinni akarok”. Nálunk sokszor elhangzik ez a mondat, ahogyan e riportban is. Hát, én már nem akarok hinni! Be

kellett látnom, ha egy olyan fegyvertény van a kezemben, mint a festményvizsgálat, akkor a vágyakat félre kell tenni, nem hinni kell, hanem tudni. És alázatosan állni a festmények vizsgálatához, a szakmát pedig tisztelni.

M. J.: *Kanyarodjunk vissza egy kicsit a kezdetekhez. Ha jól tudom, látványtervező művészként indult a pályafutásod. Honnan jött ezek után az alapítása óta kuriózumnak számító festményvizsgálati labor ötlete? Milyen gyakorlat mentén indítottad el a vállalkozást, ha itthon nem volt előzmény, előkép?*

V. Zs.: Egy ideig szabadúszó látványtervezőként, díszlet- és jelmeztervezőként tevékenykedtem, de dolgoztam az MTV-nek és a TV2-nek is a kétezres évek első évtizedében. Terveztem híradódíszletet, valóságshow-házat, szórakoztató műsor háttérét. Nagyon szerettem csinálni ezeket a felkéréseket, sok

munkámra a mai napig büszke vagyok. Ilyen például a Simon András által vezetett *Este* című közéleti politikai műsor díszlete 2003-ból, amellyel – azt gondolom – a magyar tévés látványvilág mai alapjait teremtettem meg. Aztán egy csapásra megváltozott minden. Művészettörténész édesapámat, dr. Végvári Lajos professzort halála után csúnyán megtámadták, és megkérdőjelezték a szakmaiságát, szaktudását. Elhatároztam hát, hogy tisztára mosom a nevét. Sokat töprengtem akkoriban, mi lehet a megoldás a hamis festmények szűrésére, ha a vizuális megfigyelést ilyen egyszerűen meg lehet kérdőjelezni. Hamarosan eljutottam a következő felismeréshez: ha egy tárgy létezik, akkor azért létezik, mert van fizikai kiterjedése és kémiai összetétele. Akkor viszont miért csak a stílust, az ábrázolást kutatjuk, és miért nem tesztljük a festményt felépítő anyagokat, pigmenteket? Így megvizsgáltam az apám által bírált képeket, amikhez hozzá tudtam férni. Kiderült, hogy visszaéltek a nevével, az eredeti festményekhez íródott,

Ha egy tárgy létezik, akkor azért létezik, mert van fizikai kiterjedése és kémiai összetétele. Akkor viszont miért csak a stílust, az ábrázolást kutatjuk, és miért nem tesztljük a festményt felépítő anyagokat, pigmenteket?

fejléces papírjára készült és pecsétjével ellátott szakvéleményekhez készítettek műveket, vagyis lemásolták az eredeti darabokat. Így került a valódi szakvéleményhez hamis festmény, a csalók és hamisítók zsebébe pedig sok-sok pénz. Ez vezetett el tulajdonképpen a labor megalapításához, ami 2008 második felétől működik. Minden kezdet nehéz, ez is az volt. Akkoriban még Nyugat-Európában is gyerekcipőben járt a festményvizsgálat módszertana és szakirodalma, de igyekeztem jó szakkönyveket beszerezni. A *Pigment Compendium* című angol nyelvű kézikönyv például hatalmas segítséget jelent még ma is a különféle pigmentek

beazonosításában. Sok-sok külföldi kutatóval és szakemberrel konzultáltam, és rengeteg festményen teszteltem a rendszert, mire összeállt, hogy melyik időszakban, évtizedben melyik területen milyen festékeket

használtak. Külön nehézséget jelentett, hogy a restaurátori szakma képviselői közül voltak, akik nyíltan elleneztek az ötletemet arra hivatkozva, hogy a digitális technika felhasználásával manipulálhatók a mérési eredmények. Olyan volt a labor megteremtése és az első pár év, mint amikor a sűrű sötét erdőből lépésről lépésre leled meg a kivezető utat, és egyre tisztul feletted az ég.

M. J.: *A laborban alkalmazott természettudományos festményvizsgálati módszer öt lépésből áll, azaz ha mind az öt „akadályt” sikerrel veszi egy kép, akkor állítható róla teljes bizonyossággal, hogy eredeti. Mesélnél egy kicsit részletesebben a műszerekről, a különféle vizsgálatokról, módszerekről?*

V. Zs.: Számos olyan fizikai tulajdonsága van egy festménynek, illetve festéknek, amit szabad szemmel nem lehet megfigyelni. Ezeket sem a művészettörténész, sem a gyűjtő nem látja. A festményvizsgálat első és legelemibb lépése az, hogy a képet megvizsgáljuk sztereomikroszkóp alatt. Ellenőrizzük a felület keménységét, a repedéshálót, a mű-

vön fellelhető szignót és a pigmentek szemcséit. A nagyobb felbontásban dolgozó kutatómikroszkóp lényege, hogy a festmény színeit alkotó pigmentek mérete, összetétele és formája alapján – XRF-vizsgálattal kombinálva – beazonosíthatóvá váljon a kép kora. A különböző datáló festékek ugyanis megerősíthetik vagy kizárhatják a mű vélt alkotóját. Ezután következhet a különböző fénytartományban készült fotográfiák eredményeinek összehasonlító kiértékelése. Ezek a felvételek a fény normál, infravörös és ultraviola tartományából visszaverődő megvilágításban készülnek, és segítenek felfedni a korábbi restaurálás vagy átfestés, illetve a szignó utólagosságának nyomait, amiket már mikroszkóppal is ellenőriztünk. A röntgenvizsgálattal a festmények feltárásának folyamatát percekre lehet redukálni. A digitálisan kapott röntgenképek összeilleszthetők, így teljes méretben is megnézhetjük a vizsgált műtárgy szemnek láthatatlan területeit. Egy vizsgált képen többféle átfestett réteget is találhatunk; ilyen átfestés lehet egy művészi variáns, egy teljesen eltérő téma megjelenítése vagy akár egy restaurálási réteg felfedése is. Egyébként én voltam az első itthon, aki hordozható digitális röntgent használt festményekhez. Kezdetben egy háromdimenziós szkennelés is a folyamat része volt, amit idővel elhagytunk, mert itthon még nincs meg erre a műgyűjtők részéről az igény. A 3D-s eljárás lényege, hogy háromdimenziós modellként rögzítjük a műtárgy felületi kiterjedését. Az így készült digitális modell az eredeti tárgy tökéletes, torzításmentes leképezése. Ezzel a módszerrel ellenőrizhető a restaurálási folyamat, sőt egy eltűnt műtárgy újraazonosítása is elvégezhető. Végül a festményvizsgálat egyik legfontosabb készüléke a hordozható XRF (teljes nevén X-ray fluorescence) készülék. Ez a roncsolásmentes anyagvizsgálati eszköz műtárgyak gyors elemzését teszi lehetővé, így a pigmentek eltérő összetétele

Szerintem igenis fontos, hogy visszafejtsük az időt, és előhozzuk az eredeti „nulladik” állapotot, ahogyan a látogatót is meg kellene tisztelni azzal, hogy eredeti képeket mutatunk be neki.

alapján a festékek típusaira következtethetünk. Az XRF-elemzéssel azonosítható festékkomponensek bizonyos évszámokhoz, időszakokhoz köthetők, a festékek összetételéből tehát megállapítható a kép keletkezési kora. Az eljárás lényege, hogy röntgensugárzás alatt vizsgáljuk a kérdéses területet, amely így az anyagra jellemző karakterisztikus röntgensugárzást bocsát ki. Ezt kiértékelve tudjuk meghatározni az anyagot alkotó elemeket. Az 1850–1950 között készült művek esetében a vizsgált kép kora körülbelül tíz év pontossággal határozható meg.

M. J.: *Tehát a kutatómikroszkópos vizsgálat és az XRF-mérés egymást támogató, megerősítő eljárások, amelyek a pigmentek beazonosítását és a festmény kormeghatározását szolgálják.*

V. Zs.: Fontos megjegyezni, hogy az XRF készülékkel mindig teljes palettát mérünk, azaz az összes színt lemérjük. Egy századfordulós vagy

egy 1920 körüli palettán más – az adott korszakra jellemző – színek vannak, azaz ha csak egy olyan színre akadunk, amelyik nem stimmel, akkor már jelez is nekünk a kép. Néha a mintavétel el kell jutni. A 19. század előtt készült műtárgyak vizsgálata során például javasoljuk az XRF-mérést pigmentmintavétellel kombinálni, hogy a koruk még pontosabban meghatározható legyen. Sztereo-mikroszkóp nagyításának segítségével tudunk apró, szabad szemmel alig látható méretű mintát venni a festmény festékrétegéből vagy alapozásából, majd a felhasznált pigmentek méretét, alakját és területét kutatómikroszkóp alatt elemezzük ki. A színek nagyon árulkodók lehetnek: tegyük fel, ha egy bizonyos sárga színt 1620-tól 1670-ig használtak, az ugyanazon a képen beazonosított kéket pedig 1720-tól alkalmazták, akkor a mű nagy valószínűséggel nem eredeti, mert a festékek korát mutató halmazoknak nincs közös intervalluma. Ha azonban – szerencsés esetben – a halmazoknak van közös

metszéspontja, akkor az fogja megadni a készítési időt. Az impresszionista paletták – tehát az egy időben, egyszerre jelen lévő színek – nagyon gyorsan változtak, így könnyedén meg lehet mondani, hogy az adott festmény mikor készült. A tubusos olajfesték is ehhez az időszakhoz köthető, 1870–1880 körül kezdték el széles körben használni a festők. A kötőanyag, a töltőanyag és a pigment összetétele mind folyamatosan változik az idők során.

M. J.: *Gondolkodjunk egy kicsit a hamisító fejével. Nem lehet, hogy léteznek olyan profik, akik utána járnak, hogy a korabeli művészek milyen pigmentekkel dolgoztak, milyen összetételű festékeket alkalmaztak, milyen receptúrákkal kísérleteztek, hogy azután ezt is megpróbálják a lehető legjobban imitálni?*

V. Zs.: Az említett XRF-vizsgálat során radiokatív szennyeződést is mérünk, ami a második világháború során ledobott atombombák pusztítása óta a pigmentekben is kimutatható. Egy a napjainkban készített festékből ez a szennyeződés – még ha klasszikus receptúra alapján keverem is ki – nem távolítható el. Egyébként is úgy látom, hogy a megfelelő receptúra kidolgozása a hamisítóknak túl nagy energiabefektetés lenne. Bár volt a kaposvári rendőrségnek egy ügye, amelyben együttműködtünk épp egy Aba-Novák Vilmos-hamisítvány leleplezésében. A hamisító titánfehéret használt a vázlatokon, a tájképek nagyon hűen adták vissza azt a sztereotip gondolatot, amit Aba-Novákról alkotunk. A saját prekonceptiónk ugyanis nagyon befolyásolja az általunk elvárt megjelenést – gondoljunk csak Rippl-Rónai József kukoricás korszakára! Erről majdnem mindenkinek az apró ecsetvonásokkal, „tubusszínnel”, barna kontúrral, általában vastag kartonra elkészített műalkotás jut az eszébe (a kutya, a gyerek és a pipázó nagypapa csak hab a tortán). De hiába felel meg a hamisító ezeknek az előzetes elképzeléseknek, az anyaghasználatot nem lehet tökéletesen utánozni. Még mindig Aba-Nováknál maradván, ő például egy saját maga által kikísérletezett tojástemperával festett, és nem ólomfehéret, hanem cinkfehéret használt. A kaposvári esetről a hamisító a megrendelőtől

nagyon jó minőségű, régi receptek alapján összeállított pigmenteket kapott, amikkel közel tökéletes hamisítványt alkotott meg. Ne feledkezzünk meg azonban arról, hogy minden festőnek és minden festménynek megvannak a maga gyermekbetegségei, amik igen árulkodók lehetnek, és ha sok képet vizsgálász egy festőtől, akkor meg fog mutatkozni egyfajta törvényszerűség a képeken. Említhetem itt a Munkácsy Mihály által kevert *bitümöt*, ami rendre besötétedett, vagy Csontváry Kosztká Tivadar képeit, melyek a nem megfelelő alapozás miatt leperogtek. Ezek az apró nüanszok azok, amik a legtöbbször elkerülik a hamisítók figyelmét. Tehát vizuálisan elfogadható hamisítványokat akár lehet is készíteni. Ugyanakkor ha beteg vagyok, akkor sem elég, ha az orvosnak küldök magamról egy fotót, vagy csak vet rám egy pillantást. Ahhoz, hogy pontosan feltárja, mi a bajom, meg kell vizsgálnia. Ugyanez a helyzet a festményeknél: a szakértőnek magát a tárgyat is ugyanolyan alaposággal meg kell néznie, mint az ábrázolt témát, nem elég az ikonográfiai jellegzetességeket kikutatni. Egy életút során is rengeteg minden történhet; egy művésznak ugyanúgy vannak mesterművei, ahogyan félresikerült alkotásai. És az is előfordul, hogy egy-egy nagyon jó minőségű hamisítvány kerül be az életmű darabjai közé. Felteszem a kérdést: Vajon számít-e a nézőnek, hogy eredetit néz, vagy sem? Zavarná-e, ha kiderülne, hogy olyat nézetnek vele, ami nem eredeti? Vagy csupán a látványért megyünk múzeumba, magáért a tudatért, hogy beléphetünk a művészet szentélyébe, és festményeket nézegethetünk? Szerintem igenis fontos, hogy visszafejtsük az időt, és előhozzuk az eredeti, „nulladik” állapotot, ahogyan a látogatót is meg kellene tisztelni azzal, hogy eredeti képeket mutatunk be neki.

M. J.: *Erről eszembe jutott egy ugyancsak személyes élmény. A genti Szent Bávó-székesegyházba nagy lelkesedéssel mentünk be megcsodálni a Van Eyck fivérek híres oltárát. Nemcsak belépőjegyet kellett venni, de a sort is végig kellett állnia azoknak, akik meg akarták nézni az eredeti, hatalmas műremeket, és nem érték be az oltár – a templom*

egyik mellékkápolnájában kiállított – kicsinyített másával. Meglepő volt, hogy a társaságból néhányan megelégedtek ez utóbbi lehetőséggel. Hasonló ehhez az a magatartás, amikor a múzeumlátogató megvásárolja a kiállítás katalógusát, esetleg hazavisz egy reprot anélkül, hogy megnézte volna az eredeti, kiállított művet...

V. Zs.: Pedig a gyűjtés egy kicsit erről is szól: hazavinni valamit. De a gyűjtő az eredetit viszi magával, mert az emlék nem biztos, hogy elég neki. Ha a művészet történetére tekintünk, a már említett Csontváry is képeslapok alapján festette meg alkotásait. Mindig kell valamiféle objektum, ami őrzi az emlékeket, egy fogódzó, ami alapján emlékezhetünk, előhívhatjuk az élményeket. Igaz, a gyűjtő megvásárolja a képet, és hazaviszi, de előfordulhat, hogy nem nézi meg. Ismerek olyan gyűjtőt, aki megveszi az aukción a műtárgyat, és soha nem bontja ki őket, ott sorakoznak fóliába csomagolva a pincéjében. Tehát a gyűjtés során tulajdonképpen a megszerzés öröme dominál.

M. J.: A hamisítók nagy része – gyakran egyetemet végzett – festőművész. Elég szomorú, meghasonlott állapot lehet egy tehetséges kortárs művész számára, hogy anyagilag klasszikus művek hamisítására szorul.

V. Zs.: De miért képzünk ennyi festőművészt? Ha nem teremtjük meg az igényt a munkájukra – mint ahogy annak idején a képcsarnokos felvásárlásokkal működött a rendszer –, akkor ne csodálkozunk ezen a tendencián. Ma egy tehetséges képzőművésznek privilégium kiállítást csinálnia egy akármilyen sarki galériában. Gazdaságilag vannak belekényszerítve egyes emberek ebbe a helyzetbe, mert anyagi megélhetést biztosít az ilyen irányú felkérés. De vannak „elégedetlen” hamisítók is... Ha megnézzük Elmyr de Horyt (avagy a magyar származású Hoffmann Elemért), a világ egyik legismertebb hamisítóját, vagy Han van Meegerent, a 20. század első felének egyik legsikeresebb holland képhamisítóját, akkor azt látjuk, hogy ők be akarták bizonyítani a nagyvilágnak, hogy valóban

▲ Modern festékek mintagyűjteménye @ Pete Dóra, poraphoto

jó művészek. Meegeren – aki nagy elődje hamisítására „szakosodott” – nagyon tisztelte Vermeer művészetét, és meg akarta mutatni, hogy ő valóban birtokában van mindannak a mesterségbeli tudásnak, aminek a delfti mester. Mindeközben ráadásul művészettörténeti igényeket is kielégített. Vermeernek ugyanis kevés képe ismert, főleg bibliai témák tekintetében, így születtek Meegeren „hiánypótló” vallásos munkái... Elmyr de Hory egyébként valódi őstehetség volt, aki kaméleon módjára bárkinek a bőrébe képes volt belebújni: Claude Monet, Pierre-Auguste Renoir és Amadeo Modigliani is tudott lenni, csak épp Elmyr de Horyként nem tudott megélni.

M. J.: *Úgy tudom, a hamisítók azt már nem vállalják, hogy a szignót is rákopírozzák a képre.*

V. Zs.: Nem is tehetnék, hiszen akkor már valóban hamisításnak minősülne a munkájuk. Mutass olyan törvényt, ami megtiltja, hogy Rippl-Rónai stílusában fessek! Mert ezzel önmagában még nincs semmi baj... Általánosnak mondható, hogy olyan szer-

zőket hamisítanak, akiknek a szignóját is könnyű lemásolni: Gulácsy Lajost, Nagy Oszkárt, Scheiber Hugót, Szinyei Merse Pált vagy akár Munkácsyt.

M. K.: *Ki(k) segíti(k) a munkádat? Milyen dokumentumot kap kézhez a megbízó vagy a festménytulajdonos a nálatok elvégzett vizsgálatokat követően?*

V. Zs.: Egy közvetlen kollégám van, és javarészt úgy néz ki köztünk a munkamegosztás, hogy ő kezeli a gépeket, én pedig az adatok kiértékelését és a jegyzőkönyvet készítem, de mindketten komoly művészettörténeti kutatómunkát is végzünk, ami sok esetben kihagyhatatlan a folyamatból. Ehhez a munkához különben leginkább kreativitásra van szükség: van egy festményed, amit addig kell „gyúrni”, amíg ki nem ad valamit, amíg el nem kezd „beszélni”. A festményvizsgálat után kiállított részletes jegyzőkönyv minden esetben tartalmazza a képen elvégzett összes vizsgálat eredményét és a fotódokumentációt.

M. J.: *És kik keresnek meg titeket, kik fordulnak hozzátok jellemző módon? Sok a megkeresés?*

Két nagy kampányszerű megkeresési hullám szokott lenni nálunk, az egyik a karácsonyhoz köthető, a másik pedig júniusban, ezekben a hónapokban se éjjelünk, se nappalunk. Az év többi részében átlagosan heti négy-tíz kép érkezik be hozzánk, de tíz festményt már nagyon komoly munka lelkiismeretesen, viszonylag rövid idő alatt megvizsgálni. Előfordul, hogy gyűjtők jönnek a teljes gyűjteményükkel, hogy nézzük át, vannak-e benne jó darabok. Sajnos az ritkábban fordul elő, hogy meg akarnak venni valamit, és vásárlás előtt szeretnék bevizsgáltatni a tárgyat. Gyakoribb a „Megvettem, lehet, hogy nem kellett volna?” kérdés, főleg az online vásárlásoknál, amik az utóbbi években egyre népszerűbbé váltak. Nemrég két hamis kép érkezett hozzánk egy nagyon jó nevű külföldi aukciós háztól, elképesztően nehéz volt visszaküldeni őket, szerencsére azonban elfogadták a vizsgálataink eredményeit.

M. J.: *Mit szeretsz a legjobban a munkádban? Mi jelenti a folyamatos fejlődést, kihívást számodra ebben a hivatásban?*

V. Zs.: Gyakran mondogatom, hogy az én első gyerekem a festményvizsgálat, utána érkeztek a hús-vér gyermekeim. Nagyon kitartónak, bátornak és szívósnak kellett lennem az első pár évben, hiszen sokan próbáltak „kiradírozni”, akadályozni,

főleg azok, akik érezték a következményeit és a veszélyét a laborban folyó munkának. Eleinte ezért a blogomon osztottam meg a tapasztalataimat, felismeréseimet a „nem mondhatom el senkinek, elmondom hát mindenkinek” elv mentén [Karinthy Frigyes *Előszó* című műve nyomán – *a szerk.*]. Idővel szerencsére elcsendesedtek ezek a konfliktusok. A hivatásom legszebb ajándéka az, hogy nem három méterre ülök a tárgyaktól. Az egyik számomra legmeghatározóbb darab, amit a kezemben foghattam, egy kis méretű Matthias Grünewald-kép volt, de Tiziano, Rubens, Rembrandt, Turner, Csontváry és számos impresszionista művész munkáit is nagy élmény volt kutatni. A festménybecsüs tanfolyamokon, ahol tanítok, mindig érdekes megfigyelni a hallgatók reakcióit, amikor azt kérem tőlük, hogy csukják be a szemüket, és simogassák, tapintsák meg a képet. Nagyon sokat adnak azok a pillanatok, amikor egy kép és a története s vele együtt a festője egész élete, gondolatisága kibontakozik, ahogy napról napra hagyja, hogy közelítsek hozzá, hogy foglalkozzam vele, együtt éljek vele.

M. J.: *Kik azok a szakemberek, hivatalos szervek, akik szerepet vállalnak a műtárgy- és festményhamisítások kiszűrésében? Mi az ő felelőségük e folyamatban?*

V. Zs.: Árveréseken szinte mindennapos, de múzeumban is futottam már bele hamis képbe. Egyik művészettörténész sem tévedhetetlen, és senki szeme nem csalhatatlan. Az oktatás hiányossága, az iskolarendszer beszűkültségének a következménye, hogy nem tanítja, ösztönzi kreatív gondolkodásra a hallgatókat. Másrészt sajnos sokszor tapasztalom azt is, hogy egy-egy szakma nem nevezi ki a következő generációt – kicsit igaz ez a művészettörténészekre is. Apám, amikor megalapította Miskolcon a művészettörténet szakot, kötelezővé tette a hallgatóknak a rajztanulást, hogy tudjanak beszélni technikai kérdésekről, anyaghasználatról is. „Nézvén néztek, de nem láttok” [Mt 13,14 – a szerk.]: szomorú, de gyakori, hogy elméleteket gyártunk, amelyekben görcsösen hinni akarunk anélkül, hogy a lényegét látnánk meg, az igazságot akarnánk megismerni. Ha az objektív természettudományos eljárásokkal kezdenék egy festmény vizsgálatát, akkor nem forogna a piacon ennyi hamis kép. A „gondolok valamit” és a „merek valamit” között ugyanis nagyon nagy a különbség. Sokszor a művészettörténészek között sincs egyetértés egy-egy festményt illetően, hiszen a műtárgybírálat szubjektív értékítéleten alapszik. Édesapám gyerekkoromban sokat vitt a bécsi Kunsthistorisches Museumba, ahol emlékszem olyan Brueghel-képre, ami mellett egyik évben még volt egy kérdőjel, a következő évben már nem volt kérdőjel, évekkal később pedig már egy teljesen más név szerepelt. Azt szoktam mondani viccesen, hogy az a jó művészettörténész, aki ott áll a festő mögött, amikor a kép készül, és

Szomorú, de gyakori, hogy elméleteket gyártunk, melyekben görcsösen hinni akarunk anélkül, hogy a lényegét látnánk meg, az igazságot akarnánk megismerni.

ő dokumentálja a történéseket. Ha rajtam múlna, az aukciósházaknak is kötelezővé tenném, hogy ötmillió forintos becsérték felett bevizsgáltassák a képeket, kiszűrve a „nem új, csak frissen van restaurálva” eseteket. Ma már autót, házat, lakást sem tudsz venni különféle tanúsítványok nélkül, és pont a festményt nem vizsgáljuk meg, ahol trendek határozzák meg a piacot, a sztárművészeket, és „értéket gyártanak” az árverezőházak? A kilencvenes években a nagybányaiak alkotásai elképesztő rekordokat döntöttek, most ugyanannyiért kelnek el, holott közben eltelt húsz-harminc év. Egy idő után már nagyobb volt a kereslet, mint a kínálat, így öngerjesztő „rendszerben” kezdtek sorra megszületni a „kortárs” nagybányai alkotások. Sajnos tudok olyan aukciósházáról, ami a kétezres évek elején Scheiber-képek készítésére szerződötetett hamisítót, és az ő munkáival volt tele a piac, mert éppen akkor erre volt igény. A becsüs esetében is azt gondolom egészségesnek és etikusnak, ha nem kereskedőként tevékenykedik, s így a szakvéleménye független bírálaton alapszik.

M. J.: *Olyan sokat beszélgettünk a hamisításról. Zárszóként meg tudnád nekem fogalmazni röviden, mit jelent az végső soron, ha egy kép hamis, és mikor mondjuk azt, hogy eredeti művel állunk szemben?*

V. Zs.: Ha a vélt szerző azonos önmagával, vagy a vélt keletkezési dátum megegyezik a mért keletkezési korról, akkor eredeti egy műtárgy, fordított esetben pedig – azaz ha a festményt nem a vélt szerző vagy az a festő festette, aki szignálta – hamis. Egy nem eredeti, hamis kép minden esetben az átverésről, az eredeti tárgy ugyanakkor mindig az igazságról szól. ■

Aljosa az utolsó szó jogán

Fantázia a fantáziában

→ MARTON RÉKA ZSÓFIA

Skandallum – ismét egy Karamazov a vádlottak padján!

Immár harmadszorra.

„Csak egy szóra, Uraim, mielőtt »igazságot« teremtenek Oroszországnak!

Én is igazságot teremteni íródtam erre a földre.

Tanácsadóm a Tejút magasságos Ura,

Aki mást mutat mindazoknak, akik *azt* látni akarják.

Lehet az univerzum csupáncsak csillagos ég,

Megannyi világító bolygó atomizált kuszaságban,

De lehet összefüggő, értelmes térkép

Annak, aki befogadta azt magába.

Lehet a politikai merénylet csupáncsak emberölés,

De lehet a jogos világrend helyrebillentése

Akképp, ahogy az az ősi időkben rendeltetett

Annak, aki nem fogadja el, hogy milliók egy miatt.

Bátyáim »kerubja«, én, drága »istenes emberke«,

Ifjabb generációk vezéralakja,

Kihunyhatok lángoszlopot hordozni,

»Lám, most a nagy szent jutott vérpadra.

Ő is csak hullaszagot áraszt.«

De kérem, mi ez a szag a társadalom hamis rózsa-illatához képest?

Az ördög tréfája, álcája, kritikai rovata.

Ugye nem hitték volna, mikor sok éve itt megmondtam:

»Az arckifejezéséből tudtam.«?

Más érték, más lépték.

Kedveseim, az én arckifejezésemből most mit olvasnak le?

Valószínűleg ugyanúgy semmit,

Amit én is leolvashattam testvérbátyám arcáról

Önök szerint.

Más mérték, más tévedés.

Önök most azt mondják, én játszom el a Nagy

Inkvizítort.

Csakis az emberiség javára váljék.

De hát hogy lehetnék én *az*,

Mikor én szabadságot adni öltem,

S nem vártam, hogy százak és ezrek

Két kézzel, saját érdekükben

Elém helyezték szabadságukat?
 Hát jó, legyen így.
 Én már nem kételkedem, nem kéregetek,
 Már régen meghívást kaptam egy sokkalta na-
 gyobb vacsorára.
 Hogy mit üzenek Lize Karamazovnak?
 Hogy módfelett fájalom,
 De míg vöröslenek az ajkak,
 Meghallja őnagysága útra bocsájto szavaim.
 Furcsállják tán, hogy mindezeket mondom?
 Hisz végtére is, nem is mondtam.
 Amiket tettem, meg sem tettem.
 A vád így hát csak hamis lehet.
 Minden csak az éterben maradt, részecskeszinten.
 Mégis megtartom én a védőbeszédemet
 Az izotópokból és ionokból lett anyagnak.
 Ha ehhez ilyen valósághoz tapadtan ragaszkodnak,
 Ám legyen.
 A többieknek úgyis elég a csillagbirodalom hall-
 gatása.
 Több minden védőbeszéd fantazmagóriájánál.”

Vallástétel: Non credo¹

→ WELTLER SÁNDOR

„Hogyhogy? Mikor voltam én valaha
megbéklyózva? Luther
kevésbé csapta be magát: Aszondta,
nem az ember – az Isten végzi az akasztást,
a keréketörést, a fojtogatást, ő visel háborút...”
(Rolf Hochhuth: A Helytartó – részlet)

Amikor a manipulációról elmélkedünk, keresztényként és evangélikusként a szabad akarat/szabad döntés vs. szolgálai akarat kérdését sem kerülhetjük meg, ahogy Reuss András fogalmazta: „Az ember tehetetlenségét és Istennek való kiszolgáltatottságát megfogalmazó lutheri mondatok ellen [...] berzenkedik a büszke ember. De ez csak addig van így, míg nem tulajdonít jelentőséget a megváltó, szabadító, újjáformáló isteni kegyelem minden sötétséggel és mélységgel dacoló erejének.”² Ennek kapcsán kérjük Weltler Jánost, Luther szolgálai akaratáról szóló írásának fordítóját, hogy ossza meg gondolatait olvasóinkkal.

Dolgozatomban három szempontot követek. Először Isten ígétét, a hit zsinórmértékét. Másodsor Luther *De servo arbitrio*, azaz *A szolgálai akarat* című könyvét,³ amelynek német alcíme magyarul: *Nincs szabad döntés*. Harmadszor azt a kor-szellemet, amelyben élünk, amelynek kihívásaira válaszolnunk kell, amely napjainkban szinte már mindenkit érzékenyíteni, manipulálni, befolyásolni próbál. Isten azonban nemcsak teremtő és gondviselő Atyánk, hanem mindenható Urunk, aki

a világot kezében tartja és kormányozza. Ezért a hívó szemében minden érzékenyítés, manipuláció és befolyásolás Isten cselekedete és munkája, aki még a fáraó szívét is meg tudta keményíteni. Azt hiszed, hogy ma már nem az Isten kezében van a karmesteri pálca, hanem befolyásos emberek dirigálnak nekünk? *Non credo!*

Három ige – intelmekkel

Három fontos alapige az emberről, az akaratról, a szabadságról

1. Bibliai antropológia: „...az ember szívének minden szándéka és gondolata szüntelenül csak gonosz...” (1Móz 6,5b) 2. Bibliai akarat: „Mert tudom, hogy én bennem, vagyis a testemben nem lakik jó, hiszen az akarat megvolna bennem a jóra, de nem tudom véghez vinni azt. Hiszen nem azt teszem, amit akarok: a jót, hanem azt cselekszem, amit nem akarok: a rosszat.” (Róm 7,18–19) 3. Bibliai szabadság: „Bizony, bizony mondom nektek, hogy aki bűnt cselekszik, az a bűn szolgája. A szolga pedig nem marad a házban örökre: a fiú marad ott örökre. Ha tehát a Fiú megszabadít titeket, valóban szabadok lesztek.” (Jn 8,34–36) Egy ember sem lehet jó, amíg a szíve gonosz. Még a

→ Weltler Sándor (1945): nyugalmazott evangélikus lelkész.

legjobbak sem a jót teszik, amit akarnak, hanem a rosszat, amit nem akarnak. Azt hiszed, hogy a Fiú szabadtítása nélkül szabad lehetsz? *Non credo!*

Bármely ember csak akkor dicsérheti az Urat, ha tudja, mit tulajdoníthat magának, és mit kell Isten javára írni. Ahol a Szentlélek végzi a kettős könyvelést, mindent az utóbbi javára fog írni, mivel ő egyedül a Krisztus kegyelmét dicsóíti. Még ha valaki sokat fáradozott is, ezt fogja mondani: „...többet fáradoztam, mint ők mindnyájan; de nem én, hanem az Istennek velem való kegyelme.” (1Kor 15,10b) A hívő egész életre szóló ígéje: „*Elég neked az én kegyelmem, mert az én erőm erőtlenség által ér célhoz.*” (2Kor 12,9) Mert a kegyelem koldusai így tesznek vallást: „...többé tehát nem én élek, hanem Krisztus él bennem; azt az életet pedig, amelyet most testben élek, az Isten Fiában való hitben élem, aki szeretett engem, és önmagát adta értem.” (Gal 2,20) Azt hiszed, Isten engedi, hogy veled szemben az ember a „szabad döntéseivel” akár csak egy szalmaszálat is keresztbe tegyen? *Non credo!*

Három megfontolandó intelem

Az első, hogy „a szabad akarat minden emberben a sátán birodalma” (Luther). Senki nem vitatja, hogy az ember gonosz létére is tud jót cselekedni, még Jézus sem. A kérdés csak az, hogy beszámítja-e neki, pontosabban neki számítja-e be az Isten, amikor jót cselekszik. Teljesen világos, hogy Isten minden jóra tőle való ajándékként tekint, mivel egyedül ő a jó, aki a jót elkezdte bennünk, és ő is fogja elvégezni a Krisztus napjára. Másképpen is lehet fogalmazni: Meg tudja-e tartani az ember az Isten törvényét? A Szentírás arról tanúskodik, hogy nem. Nem arról van szó, hogy a túl szigorú Isten nem értékeli az ember jó cselekedeteit, hanem arról, hogy valójában semmi jó nincs az emberben. Azt hiszed, amit a gazdag ifjú, hogy te ifjúságotól fogva megtartottad a parancsolatait?

A második intelem, hogy „Isten törvénye arra tanítja az embert, hogy mit tegyen, és nem arra, hogy mit tehet” (Luther). A törvény harmadik használatát vallóknak Pál ígését találjuk fel: „*Hiszzen a törvényből csak a bűn felismerése adódik.*” (Róm 3,20)

„Milyen gyakran játszanak a szülők gyermekeikkel, hogy azt kívánják tőlük, tegyék meg ezt vagy azt, csupán azért, hogy kiderüljön, mennyire erőtlenek és képtelenek rá.” (Luther) Ezek szerint Isten is csak „szórakozik” velünk? Szó sincs róla! „A héber nyelv gyakran használ futurum indicativust imperativus helyett: »Nem fogsz ölni!« = »Ne öl!« »Nem fogsz házasságot törni!« = »Ne paráználkodj!« Isten törvénye nem ígélet, hanem parancsolat.” (Luther) Azt hiszed, hogy Jézus erősen eltúlozta a dolgot, amikor a honfitársait „embergyilkosoknak, hazugság gyermekeinek” (Jn 8,44) nevezte?

A harmadik intelem: „Annuska már kiöntötte az olajat.”⁴ Halljuk először a népi bölcsességet! „Akkor holnap találkozunk” – mondja valaki a munkatársának. Mire a munkatárs: „Ha Isten is úgy akarja!” Találkozási szándékuk teljesülése Isten akaratán múlik. Egyházi világtalálkozón valaki éles hangon kérte ki magának: „Mi az, hogy nincs szabad akaratom?” Egy teológiai professzor válaszolt neki: „Elhatározhatod, hogy vasárnap elmész a templomba, de nem biztos, hogy oda is fogsz érni. Ha eljutsz, és a füledet, szívedet is nyitva tartod, akkor sem biztos, hogy az ige szíven fog találni.” (Vö. ApCsel 2,37.) Lássuk be, hogy az embernek nincs szabad döntése, az elvesztett szabadság pedig nem szabadság. Azt hiszed, hogy ha a „Szabadság” zászlaját bátran lobogtatod, és beállsz alája, máris szabadon masírozhatsz alatta?

Három emberkép – kérdésekkel

A három antropológia

Ézsaiás antropológiája: „*Minden test csak fű, és minden szépsége, mint a mezei virágé. Elszárad a fű, elhervad a virág, ha ráfúj az Úr szele.*” (Ézs 40,6–7) Erasmus szerint a test az ember gyengesége, a szél (vagy Lélek) pedig Isten haragja. Luther kérdése: „Vajon az Istennek nincs jobb dolga, mint hogy az embert nyomorúságos állapotában kiszárita? Hogyan lehet a »fű virága« a test cselekedetéből fakadó dicsőség? Mit értet el a zsidók templomukkal, a görögök bölcsességükkel? Ahol a fű virága a test dicsősége, ott Isten nagy hírnévre tehet szert, amikor a nyomorult embert elhervasztja, és nem a

kevélyeket szórja szét, nem a hatalmasokat dönti le a trónjaikról, és nem a gazdagokat küldi el üres kézzel.” Sokan hiszik, hogy az égig érő gizgazok között virágok is nyílnak. „Álmodik a nyomor!”

Erasmus antropológiája: „Ahogyan a nap sugárzásától megkeményedik az agyag, a viasz pedig megolvad, továbbá ugyanazon eső a megmunkált földből termést, a műveletlenből tüskés bozótot hoz elő, úgy Isten egyazon kegyelme által is egyesek megtérnek, mások megkeményednek.” Csakhogy az embernek nincs kétféle természete, hogy az egyik esetben agyagként, a másikban viaszként, az egyik esetben megművelt, a másikban műveletlen földként reagálhatna. Minden ember agyag és műveletlen föld! Ezért ahogyan az agyag egyre keményebbé válik a napon, a parlag egyre gazosabbá válik az eső után, az ember akarata is egyre gonoszabb lesz Isten fényes kisugárzásától. Sokan hiszik, hogy Istennek csak a rossz embereket kellene megkeményíteni, megbüntetni, a jókat ezzel szemben meglágyítani és megjutalmazni kellene. „Álmodik a nyomor!”

Luther antropológiája: „Ha mindenkiben mindenkit az Isten kormányoz, akkor a gonoszban és az istentelenben is neki kell munkálkodnia. Úgy hat bennünk, amilyenek találja őket. Úgy van ez, mint amikor egy lovas a hibás lábú lovakkal rosszul, a jó lábúakkal pedig jól lovagol. Vagy ahogyan egy ács a kicsorbult baltával csak rosszul vághat. Isten senkit nem enged tétlenkedni! Amikor a gonosz által gonoszt cselekszik, nem megengedi a gonoszt, sokkal inkább cselekszi, mivel a rossz lovakat is ő lovagolja, ahogyan a kicsorbult fejszékkel is ő vág. Nem tehet másképp, amíg a ló lába meg nem gyógyul, a fejsze ki nem köszörültetik.” Sokan hiszik, hogy az Isten megengedőbb is lehetne, aki ha nem is dobja a gyeplőt a lovak közé, hagyhatná, hogy zabba mehessenek. „Álmodik a nyomor!”

Kérdések

Első kérdés: Miért nem mond le Isten arról a befolyásoló hatalmáról, amely a hitetleneket arra készíti, hogy gonoszak maradjanak, sőt még gonoszabbá váljanak? Luther válasza: „Ez azt jelentené,

hogy Isten az istentelenek kedvéért szűnjék meg Isten lenni, mert így azt óhajtánánk, hogy szűnjék meg ereje, nehogy amazok még gonoszabbá váljanak.” Isten azonban soha nem szűnik meg Isten lenni, ahogyan megíratott: „...megkeményítem a fáraó szívét...” (2Móz 7,3) Ő még a nagy fáraót is képes volt meglövelni és betörni. És miért nem lágyította meg a szívét, ha valóban ő lovagolt rajta? Ez Isten akaratának kifürkészhetetlen titka, amelyet tilos kutatni. Az ember csak azt teheti, hogy hódolattal áll meg Isten akaratát előtt. Azt hiszed, hogy csak azért keményítette meg a fáraó szívét, mert nem tudta meglágyítani? *Non credo!*

Második kérdés: „*Akkor miért hibáztat mégis? Hiszen ki állhat ellene akaratának?*” (Róm 9,19) Isten mindenhatósága azt jelenti, hogy ő mindig azt cselekszi, amit előre tud, és úgy tesz, ahogyan jónak látja. Ezzel a korlátlan hatalmával és előrelátásával szünteti meg a szabad akaratot. Ki ne háborogna, amikor azt kell tapasztalnia, hogy kutyaszorítóba került: lehetőségeit az isteni szükségszerűség negligálta? Ez okozza az észnek a legnagyobb megbotráncozást, hogy Isten kénye-kedve szerint hagy embereket cserben, keményít meg, dönt kárhözátba, még mielőtt megszülettek és bármit tettek volna. Ezen már sokan megütköztek, még Luther is, akinek azonban csak addig háborgott a lelke, amíg rá nem jött, milyen üdvös ez a felháborodás, és mennyire közel van a kegyelemhez! Azt hiszed, hogy az ő országába „sok nyomorúság” (ApCsel 14,22) nélkül is beszélhetsz? *Non credo!*

Harmadik kérdés: Milyen Isten az, aki két testvér közül az egyik áldozatára rátekintett, a másiké-
ra nem (1Móz 4,4b–5); aki a kisebbiket szerette, az idősebbiket gyűlölte (Róm 9,13); aki a tékozlónak asztalt terített, a szorgalmasan fáradozóknak pedig még egy kecskét sem adott (Lk 15,29)? Itt szokták bevetni Isten mentségére a hit csodafegyverét. Csakhogy az Írás egy szóval sem mondja, hogy Ábel hittel áldozott, hogy az ikrek közül a kisebbiknek magzathite volt; hogy a tékozló fiú hit által ülhetett asztalhoz az atyai házban. „*Jaj annak, aki perbe száll alkotójával, bár csak egy a földből készült cserépedények között! Mondhatja-e formálójának az*

agyag: Mit csinálsz? – és a készítmény ezt: Nem ügyes a kezed!?” (Ézs 45,9) Azt hiszed, hogy Isten köteles minden áldozatra rátekinteni, mindenkit szeretni és mindenkinek asztalt teríteni? *Non credo!*

Embereknek lehetetlen

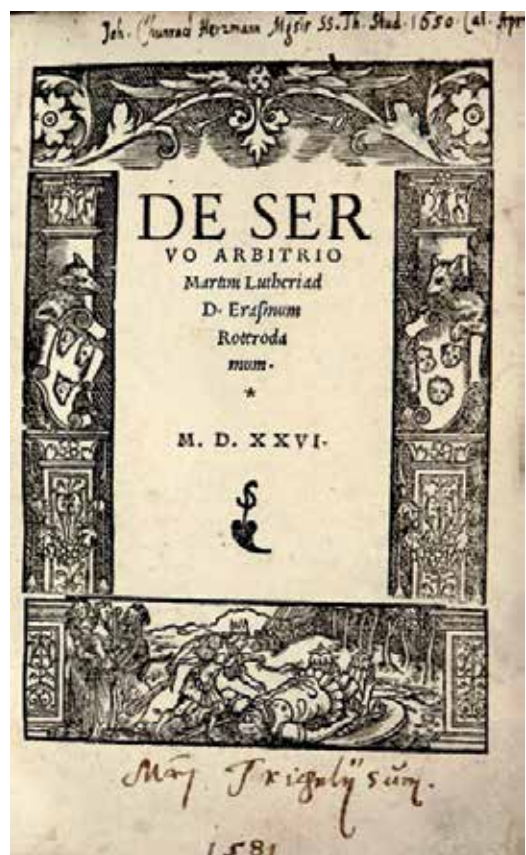
Horváth József a *Magyar Nemzet*ben írja: „Érzékenyítésnek nevezhetjük mindazt a tudatos vagy tudattalan, tervezett vagy spontán befolyásolást, amely attitűdalakító hatásával odafigyelésre, empátiára és a normálistól, a megszokottól való eltérés elfogadására nevel. Az érzékenyítés látzólag olyan tartalmat takar, amellyel nagyjából mindenki egyetért: tolerancia, elfogadás, kölcsönös tisztelet. Nagyon szép szavak, mégis könnyen megtéveszthetnek bennünket. Nagy kérdés, hogy mit jelent »a tervezett vagy spontán befolyásolás, a normálistól való eltérés elfogadása«. Erőszakos befolyásolást, bomlasztást, térfoglalást? Gyakran a tisztának tűnő szavak mögött céltudatos számítás, ártó szándék húzódhat meg.”⁷⁵ Sokan képzelik, hogy korlátlanul tünő hatalmukkal bárkit bármire érzékenyíthetnek. „Ahogy azt Móricka elképzeli!”

Szánthó Miklós szintén a *Magyar Nemzet*ben írja: „A sokféleség és nyíltság jegyében mindenki kebelre ölelése, az eddigi korlátok lebontását hirdető szirupos érzékenyítő semlegességkultusz egyetlen ideológia kifejeződése: olyan kulturális imperializmus, amelyet ma a liberális érték-választók szeretnének rákényszeríteni mindenki-re.”⁷⁶ Pontos észrevétel, jogos aggodalom. Mégis azt kell mondani, hogy ezúttal mindkét oldal rosszul számol, ha a számításából kihagyja az Istent. Minden manipulátornak tudomásul kell vennie, hogy csak addig játszhatja játékait, amíg Isten a fejére nem koppint. Továbbá: egyetlen „manipulált” se essen kétségbe, mert ha megteszi, ő sem számol az Istennel! Sokan képzelik, hogy csellel és csalással, de legfőképpen sok pénzzel kényük-kedvük szerint manipulálhatják az egész világot. „Ahogy azt Móricka elképzeli!”

E világ minden ördögének működését Luther így kommentálja: „Vagy nincs Isten, vagy nem igazságos! Volt, aki így fogalmazott: »Nyugtalaní-

tó gondolat, hogy nincsenek istenek!« A gonosznak szerencsésen alakul a sorsa, a jónak nyomorúságosan, amit a közmondások és a tapasztalat is igazol: »Minél nagyobb egy kópé, annál nagyobb a szerencséje!« Még a próféták is irigykedtek rájuk: »Nyugtuk van a pusztítóknak a sátrukban, biztonságban élnek.« (Jób 12,6) Hát nem mindenkinek az a véleménye, hogy a gonoszok dúskálhatnak a földi javakban, míg a jókat sok megpróbáltatás éri?” Meddig kell még türelmi rendeleteket írni, az igazságtalanság áldozatainak papolni: „Tűrj békességgel!”⁷⁷ Sokan képzelik, hogy az érzékenyítő, manipuláló és befolyásoló csaták győztesei már a háborút is megnyerték. „Ahogy azt Móricka elképzeli!”

Ha valóban Isten a lovas, akkor meg is ostoroz. Nem érzékenyíti, nem manipulálja, nem befolyásolja, hanem megüli, sőt meg is üti a lovait (vö.

Zsid 12,5–6). Szokatlan istenkép! Sokan szeretnék elhithetni magukról, hogy istenek, de a dicsőségét Isten nem adja másnak. Még a legnagyobbak is olyanok a kezében, mint az agyag a fazekaséban (Jer 18,5), mint a vízcsepp a vödörben, mint a porszem a mérlegserpenyőben (Ézs 40,15). A mai birodalmak is csak ideig-óráig ügködhetnek, száz-százötven évnél nem tovább, még Amerika sem! Luther mondta egyik asztali beszédében: „Istennek szépséges, pompás és nagyon erős kártyajátéka van: egyikkel a másikat üti. Ezért a császárok, királyok, fejedelmek nem vihetik keresztül akarukat, még a római pápa sem.” Azt hiszed, hogy tétlenül ül a trónján, közben a kezével malmozik? *Non credo!*

Míg a földi hatalmasságok igazságtalanságait az emberek sokáig elviselik, addig Istent folyamatosan a vádlottak padjára ültetik. Azt követelik tőle, mondja és tegye azt, amit ők hallani és látni szeretnének. „Számoljon el arról, miért Isten, miért akarja és teszi azt, ami az igazságosságnak még a látszatát sem kelti; valahogyan úgy, mint amikor egy cipészt vagy szíjgyártót arra kérnek, jelenjék meg a bíróság előtt. Álljon félre a felséges Isten a teremtés söpredéke, az ember elől! Ennyire ésszerűtlennek tűnik, amikor azt kárhoztatja, aki a kárhozatra jutásának nem tud ellenállni.” (Luther) Parancsba kell adni neki, hogy ilyeneket ne merészeljen se mondani, se tenni, hanem csak azt, ami szerintünk jó, igaz és helyes! Azt hiszed, megváltoztathatod az akaratát, hogy ne könyörüljön, akin könyörül, és ne kárhoztassa, akit kárhoztat? *Non credo!*

Ha Isten nemtetszésünk szerint cselekszik, igazságtalannak tartjuk, olyanak, mint aki örömet leli a gonoszok megjutalmazásában, a jók elkárhoztatásában. Figyeld csak meg jobban az emberi logikát! Ha Isten méltatlanul emel fel valakit, nem tiltakozik igazságtalansága ellen, hogy miért akar és tesz olyat, ami az igazságnak még a látszatát sem kelti. Mivel ez rá nézve kedvező, helyesnek tartja. Ám ha ártatlanul kárhoztat, dönt romlásba, visz kárhoztatba, azt igazságtalannak és elfogadhatatlannak tartja. Régi nóta, hiszen már Ézsaiás

próféta is megmondta: „*Ki hitte volna el, amit hallottunk, és az Úr karjának ereje ki előtt volt nyilvánvaló?*” (Ézs 53,1) Bárki bármikor perelhet az Istennel. Sőt: az Isten szereti, ha az ember szóra méltatja (vö. 1Móz 32,23kk). Azt hiszed, hogy vele szemben bármelyik peredet megnyerheted? *Non credo!*

Hívók mint hitetlenkedők

Mire jó a szabad akaratot cáfoló tanítás, ha annyi bonyodalmat okoz, ráadásul csaknem mindenki elutasítja? „Egyrészt arra, hogy Isten a beképzeltségünket megalázza, másrészt, hogy helye legyen a hitnek. Az ember azonban addig nem alázható meg, amíg meg nem tudja, hogy üdvössége saját tehetőségétől, szándékától, erőfeszítéseitől, akaratától és cselekedetétől függetlenül történik. Teljesen más valakinek a szándékától, tervétől és akaratától, az Isten akaratán múlik.” (Luther) Mindenki, aki így gondolkodik, alázatossá válik, mint az öreg halász Hemingway regényében, ugyanakkor a többiek, akik ezt a tanítást elvetik, elkárhoznak. Mindig voltak, akik nem magukban bíztak, és megvallották: nincs mivel dicsekednünk! „*Hiszek! Segíts a hitetlenségemen!*” (Mk 9,24)

Luther így folytatja: „A hit mindig arra irányul, ami láthatatlan. Tehát, hogy helye legyen a hitnek, mindannak, amit hiszünk, elrejtettnek kell lenni, de nem lehet mélyebben elrejtve, mint a tárgy-szerű, felfogható és megtapasztalható ellentéte, ahogyan az Isten cselekszik. Amikor ugyanis Isten élővé akar tenni, úgy tesz, mintha megölné. Amikor megigazítani akar, úgy tesz, mintha bűnössé nyilvánítana. Amikor pedig mennybe akar vinni, mintha pokolra juttatna, ahogyan a Szentírásban hangzik: »Az Úr megöl és megelevenít, sírba visz és felhoz onnét.« (1Sám 2,6) Isten az örök irgalmát és jóságát haragja alá, igazságát igazságtalansága alá rejtette. Ez a hit legmagasabb foka! Hinni, hogy jóságos, aki olyan keveseket üdvözít, és oly sokakat dönt kárhoztatba. Hinni, hogy igaz, aki szándékosan kárhozatra méltónak nyilvánít.” „*Hiszek! Segíts a hitetlenségemen!*”

Luther végkövetkeztetése: „Álljon hát előttünk a három világozság: a természet, kegyelem és di-

csőség fénye! A természet világossága nem érti, hogy a jót megpróbáltatások érik, és a gonosznak jól megy dolga. De ezt megoldja a kegyelem világossága! A kegyelem világosságában azonban megoldhatatlan, hogy miért kárhozzatja Isten azt, aki saját erejéből nem tud mást tenni, mint vétkezni, és ezért kárhozzatra kell jutnia. Itt mind a természet világossága, mind a kegyelem világossága azt mondja, hogy ennek nem a nyomorult ember, hanem az igazságtalan Isten az oka, mivel Istenről képtelen másképpen gondolkodni. Isten az istentelent ingyen, kegyelemből koronázza meg, aki pedig kevésbé volt istentelen, azt érdemei ellenére kárhozzatra juttatja. A dicsőség világossága azonban valami egészen mást mond, és mást mutat majd.” „Hiszek! Segíts a hitetlenségemen!”

Új vallástétel

A tanulmányírára szóló szerkesztői felkérésben ez állt: „Hiánypótló lenne, ha folyóiratunkban helyet kapna a szabad akarat kérdése is (akár tekintve arra is, hogy miben különbözik az evangélikus teológiában ez a római katolikus, illetve református alapvetéstől).” Nem vállalkoztam arra, hogy a témát a három történelmi egyház tanításának fényében világítsam meg, mert túl nagy fába

kellett volna vágni a fejszemet. Aztán meg a régi különbségek mára már nagyobbbrészt okafogyottá váltak. Aki ma őket hallgatja, beleértve a másik két egyistenhívőt, a zsidókat és a muzulmánokat, az Istenbe vetett hitről és az abból fakadó jó cselekedetről fog hallani. Valamennyien a világhoz igazodtak, szekularizálódtak, ahelyett, hogy a világ igazodott volna hozzájuk.

Mára a katolikusok, reformátusok, evangélikusok, zsidók, muzulmánok mintegy tettmániások – Heinrich Böll szavával: *Handlungsschwanger* – lettek. Ez a tény azonban a jövőt illetően még szép reményekkel kecsegtethet. Egyrészt, mert vallásgyakorlatukkal így emberközbe kerültek, másrészt, mert az első hitágazatos istenhitükből fakadó jó cselekedeteik közös nevezőjükké válhatnak. (Csak nehogy eközben a versengés lelkiülete is megtámadja a szívüket!) Luther tanítása az övékkel ellentétben egy hatodik vallás, pontosabban új vallástétel. Nem kell tagadni, hogy ő tényleg új vallástételre tanította az embereket, a Krisztusisten vallására. Ideje volna megtanulni és megtanítani az ő második hitágazatra épített vallástételét, mert nem hitből jön a cselekedet, hanem Krisztus kegyelméből a hit, az egyetlen jó cselekedet, amely az ő végtelen kegyelméből árad! *Credo!* ■

JEGYZETEK

- 1 A *non credo* (latin) jelentése: 'nem hiszek, nem hiszem'.
- 2 REUSS András 2006. Isten istensége és a krisztusi megváltás ereje. In: Luther Márton: *A szolgálai akarat. De servo arbitrio* (1525). Magyarországi Luther Szövetség, Budapest. (Magyar Luther Könyvek 11.) 12–13. o.
- 3 A mű Luther legfontosabb teológiai munkája, a reformátor maga is a legfőbb művei közé sorolta. LUTHER Márton 1996. *A szolgálai akarat. Luther Márton De servo arbitrio című teológiai vitairata.* 1525. Ford. Jakabné Csizmazia Eszter – Weltler Ödön – Weltler Sándor. Berzsényi Dániel Evangélikus Gimnázium (Liceum), Sopron.
- 4 Utalás Bulgakov regényének epizódjára: „Annuska már megvette a

- napraforgóolajat, sőt nemcsak megvette, hanem ki is öntötte.” (BULGAKOV, Mihail 1969. *Mester és Margarita*. Európa Kiadó, Budapest.)
- 5 HORVÁTH József 2021. Érzékenyítő hadműveletek: az immunrendszer rombolása. *Magyar Nemzet*, LXXXIV. évf. 133. sz. Web: https://gondola.hu/cikkek/119706-Erzekenyito_hadmuveletek_az_immunrendszer_rombolasa.html. (Megtekintés: 2021. augusztus 23.)
- 6 SZÁNTHÓ Miklós 2021. Így bizony nem fog menni. *Magyar Nemzet*, június 30. <https://magyarnemzet.hu/velemeney/2021/06/igy-bizony-nem-fog-menni>. (Megtekintés: 2021. augusztus 23.)
- 7 Bánk bán válasza Tiborc panaszára.

A hetvenedik

→ *PETRŐCZI ÉVA*

Kántor Péternek

A hetvenedik születésnapodra,
kétezertizenkilencben,
még át tudtam adni Neked
dédszüleim regénnyé
lett históriáját, egy ötvenhat évig
tartó szerelmi történetet.

Minden laudációnál
sokkal többet ért
szűkszavú köszöneted:
„Jó, hogy megírtad, jólesett.”

De nekünk nem esik jól
mostani, tornádós-ciklonos,
gyász-sűrű nyarunk júliusa.

S benne a hír,
a Rólad érkezett.

Számodra, Péter,
most véget ért
minden vihar, tusa.
Nyugtasson ama reneszánsz
festményről lelépett
Madonna, s szentek
halk énekének ritmusa.

→ *Petrőczi Éva* (1951): többek között József Artila-díjas költő, író, műfordító, a Károli Gáspár Református Egyetem nyugalmazott egyetemi docense, a Puritanizmuskutató Intézet alapító, ma nyugalmazott vezetője. Legutóbbi kötete *Könyörgés márciusi hóban – Összegyűjtött versek* (Fekete Sas Kiadó, 2021) címmel jelent meg.

Kívánság

→ PETRŐCZI ÉVA

Jól jönne most
egy intramuszkuláris,
akarom mondani, *intramukkuláris*
ifjúság-injekció.

Fickándoznék
a Vesijärvi (a Vizes tó!)
langyosnak érzett,
jeges vizében,
aztán a Mukkula kemping
távoli, cári időkre
hajazó vendéglője
csillapítaná tizennyolc éves,
szüntelen éhem.

Helyette itt, a Hajdúság szívében
néhány finnes-oroszos,
fehércsipkés ablakkeretdísz
látványa nem időutazás –
maga az öregkori éden.

Lahti, 1969 – Hajdúszoboszló, 2021

▲ Kézénállás, 1938 (Fortepan/Id. Konok Tamás)

A közléseken túlról

→ ANDRÁS TAMARA

PILINSZKY János 2020. *Beszélgetések Sheryl Suttonnal. Egy párbeszéd regénye.* Szerk. Bende József. Magvető Kiadó, Budapest.

„Miért félek a Sheryl Sutton-könyvtől? Ha tudnám a választ! / 1.) Hiányzik belőle a keletkezés” – jegyezte fel naplójába Pilinszky János 1975 júliusában. A *Beszélgetések Sheryl Suttonnal* című fiktív párbeszéd annak a figyelemnek a regénye, amely mindinkább a mozdulatlanság belső dinamikájára összpontosít. Az egyszerűen rendkívül aktív és abszolút passzív módon szemlélt mozdulatlanságban egyidejűleg – mi több, időtlenül – foglaltatik benne a (mű) keletkezése és pusztulása. Mi lehetett tehát valójában ennek a félelemnek az oka, és mi a beszélgetés tárgya? A válasz kétségtelenül úgy egy és ugyanaz, akár gyertya és lángja, inkarnáció és beteljesülés, kérdés és felelet vagy bűn és bűnhődés (azonos címmel ismerjük a költő Sheryl Suttonhoz írt versét).

A párbeszéd felei feltételezik egymást, *ide-oda* hullámzó játékok ívén pedig e játék összes és egyetlen szabálya – szinte láthatatlanul lassú mozgású lépések mentén, a középpont felé haladva – tételződik fel; s tétje nem kevesebb, mint a létezés. Amikor az *engedelmes teremtő képzelet* kommunikál éppen megtestesülő teremtményével, a kreátor a létrejövő dialógus összes jeladásában és vételében az (adott esetben) nyelvi szintre redukált genezis módszerét alkalmazza. És bár e valamilyen passzív teremtésében a szerző elbizonytalanodik a keletkezéshez való hozzáférésében, határozatlanságából fakadó alázatának és félelmének indirekt-

sége okán képessé válik a *válaszfal* felépítésére, mielőtt annak túloldalán találná magát.

„Kedvenc gondolatom, hogy a művészet engagement immobile, mozdulatlan elkötelezettség, s a valódi dráma (ezt később Weil »füzeteiben« olvastam) drame immobile, moz-

dulatlan dráma. Olyan mozgás, cselekvés, mely leginkább a csillagok helycseréjére emlékeztet. Vagyis egyszerűen mozgás és mozdulatlanság. Hogy miért? Mivel a minőség erejével olyasmibe kell behatolnia, ami a valóságban réges-rég, visszavonhatatlanul és végérvényesen megtörtént. Befejeződött, megtették, bekövetkezett. Minden nagy mű abba hatol be, ahol már nincs mit tennie. És mégis: úgy hat, ahogy a hajdani véres és végleges eseményekben Shakespeare vagy Szophoklész hajtja végre az első tiszta cselekvést, ahogy a múlt idő munkálkodik azon, ami voltaképpen megváltoztathatatlan, mi több, megoldhatatlan.” (67. o.)

A beszélgetőfelek játéka itt afféle csillagmozgásnak tetszik, amely szinte vakítóan – sőt „az égitestek tonnáival és tonnáival” (Pilinszky János: *Szabadesés*) – világítja be a *jóvátehetetlenség közegét*; a kihunyt csillagok még foszforeszkáló fénye ez, a megkésétt pusztulás rejtett evidenciája. És dadogás, a kimondhatatlannak fáradhatatlan

eldadogása... A szótagok mint időpillanatok körkörös pályán való mozdulatlan mozgása a megközelíthető, de kitapinthatatlan forró mag körül. „Akkor föláll Sheryl, és anélkül hogy remegni kezdene, megizzad.” (33. o.)

A szerző kifejezésével élve *metaformailag* a színház esszenciája, ezen belül Robert Wilson *A süket pillantása* című színdarabja – és benne Sheryl jelenlétének jelentősége – áll a párbeszéd fókuszában. A címbéli pillantás, akárcsak egyes madaraké, háromszázhatvan fokos látószöggel, emiatt pedig körszerű koncentrációval bír: egyszerre sűríti azt, ami képletes, és tágítja azt, ami konkrét. Az egyes fejezetek a pupillán kívül-belül fodrozódó koncentrikus körök mentén haladnak: Sutton az egyik, Pilinszky a másik irányba indul el, hogy először félúton, majd a kiindulóponton találkozzanak újra. A sűrített lassúsággal és fülsüketítő némasággal megjelenített *színdarab* a színészeknek az utoljára felgördülő függöny mögötti önfeladt ünneplésében zárul: egy körrel kijebb vagyunk immár.

A *szertartás* az, ami véget ér, s a *valóság* kezdődik el. A jelenlét forgószínpadán, mint egy – éppen séggel New York *látképével* ábrázolt – labirintus járataiban, spirituális-spirális útvonalon bolyong a figyelem fókusza: ahogyan Pilinszky Sherylt és Sheryl Környei tanár urat, úgy Környei egy helyen egy bizonyos George Allant modellez, elevenít meg, majd helyez bele az amerikai nagyvárosba mint *magában égő gyertyaszálba*. Ahogy tágulnak a keletkezés másolatai, úgy találnak vissza az anyaghoz és válnak színültig egyé eredendő közegükkel: a fodrozódás partot ér, bár a pupilla továbbra is süllyed.

„Ahogy egy jó szobor minden porcikája ugyan azt mondja, s végül nem is harmonikus, hanem egy. Romjaiban is sértetlen, és megcsonkítva is egész. Minden valódi dráma áll, akár a nap, vagy egy jelentős mondat. Előbb talán csak lelassul, de igazában elejétől végéig – minden mozgás, minden helycsere és cselekvés, minden látszat és minden látvány ellenére – áll, akár egy jótettnek nincs ideje.” (69. o.)

Úgy semmizi ki a párbeszédet Pilinszky, ahogyan a színdarabot Wilson: ez a szegénység kul-

minál keletkezésben és pusztulásban egyaránt. A *Beszélgetések Sheryl Suttonnal* úgy nincstelen, ahogyan egy éppen pislogó süket. A párbeszéd iránya automatikusan kontextusokat teremt, majd irdatlan erővel önmaga felé *kerekedve* számolja fel azokat. Ez a folyamat végső soron mozdulatlannak láttatja magát, egyszerre és folyamatosan bontja le mindazt, amit felépít (az árapály és zátony viszonyának modellje szerint). A dialógusok – talán ügyetlen megfogalmazással szólva – tételeket és szituációkat helyeznek el a légüres térben, majd (a *nyílt szemű bizalom* okán) minden lehetséges képlettel kiszámítják azok „nyelvi úrtartalmát”. A képzelet szintjei úgy rejtik el és fedik fel valóságukat, mint egymással szembe helyezett tükrök közé állított, egyenként leporolt matrjoska babák.

„Megtettesülünk, de nem egészen. Értelmünkbe, akaratunkba, képzeletünkbe, egész világunkba valami módon beszivárgott a semmi. Egyszerre lettünk üresebbek és nehezkesebbek a kelleténél. Innét, hogy – legalábbis a képzelet síkján – egy remekmű attól, mert valóban megtettesült (vagyis a képzelet, az akarat és az elme verítékes munkájával visszatalált az eredendő engedelmességbe), tud ismét szabad lenni. Eljutni az eksztázisig. A megtettesülés alászálló engedelmissége így lehet azonos a misztika fölszálló önkívületével. Jákob letrája.” (79. o.)

Az érzékszervek szinesztéziája analógiás viszonyban áll a motívumok kölcsönhatásával: amiképp a süket ember képzetének *vizuális* koncentrációja folyamatosan és hajthatatlanul válik egyre élesebbé, szinte zeneszerűvé, úgy világítanak rá (mindenféle boncolás nélkül) egymás legbelső magjára a felvillantott, óvatosan körbejárt, képletesen konkrét, avagy konkrétan képletes képek – mint egy *lángoló búzamező* a színpadon, egy cirkuszban elkövetett *halálugrás*, egy szibériai kutya *bal szemé* vagy egy *öltözőkabin*. Talán itt válik világossá a keletkezés hiánya is: a fókuszált pontok ugyanis sohasem csak önmaguk lényegére, hanem az őket körülölelő egészben való helyükre és a más pontokkal fennálló összefüggéseikre mutatnak rá. A labirintus-színpadon felhúzott kőfalak egyszersmind elzárják

a kijáráshoz vezető utat, és a bejárat centrumához *tessékellik szelíden a vándort*. „Sehol egy ajtó, amit meg kellene nyitniuk vagy amin kopogtatniuk lehetne.” (37. o.) A szemlélődés önmaga okán határolja körül a létezés megszélesített szegletét: minden lépés, amelyet a tekintet a tárgy felé tesz, egy másik szinten eltávolítja attól – és fordítva. „Sheryl minden lépése emellett és ez ellen szól.” (40. o.)

A *Beszélgetések Sheryl Suttonnal* vakmerő kísérlet tehát az úgynevezett művészi jelenségek *unalmon túlmenő*, mozdulatlan dinamikájának leképezésére. A párbeszéd nyelvének korlátai között megnyílt világnyi vákuum az, amit Sheryl szellemképe és Pilinszky (projekciós) közvetítése újra és újra szó-

tagról szótagra megcéloz. A jelek jelentései – mint partra hányt, egyszer csak megtalált kavics – a fosszília – időtlenné válnak a pillanat halandóságában, keletkezésük saját pusztulásukká lényegül, akár egy soha el nem hangzott beszélgetés néma csendje. „És akkor tettek egy lépést, amire a monoton eső, az élő szív és annyi minden mellett legpedánsabban talán a tenger képes. Nincs szabadság és nincs igazi nagyság az unalmon-túli közlések nélkül.” (15. o.) Vagy ahogy a *Kárhozat* című vers – valahonnan, már a közléseken is túlról – tanúsítja: „Holott a semmi van jelen, / a világ azért tovább lüktet, / az erek szállítják a vért, / a kéz csomót köt, kulcsra zár, / gyufát gyújt és megágyaz éjszakára.” ■

Párhuzamos nyomozások

→ SCHRANZ ÁRON

LÁNG Zsolt 2019. *Bolyai*. Jelenkor Kiadó, Budapest.

Olvasmányossága ellenére Láng Zsolt Libri-díjas regénye, a *Bolyai* kétségkívül komoly feladat elé állítja befogadóját, szerzője ugyanis látványosan tartózkodik a konvencionális megoldásoktól. A kötet címe, illetve külalakja egy hagyományos életrajzi regény ígéretével kecsegteti a gyanútlan olvasót, hogy aztán egyik pillanatról a másikra megcáfolja minden előzetes elvárását. Az elbeszélés prómákkal jelölt fejezetei egymást felváltva engednek rálátást a matematikus életére, valamint a szerző alteregójának Svájcban eltöltött ösztöndíjas időszakára. Láng tehát az alkotás folyamatának egyik fázisát, illetve az ahhoz kapcsolódó eseményeket is beépíti a narráció világába („Gödel ezt úgy fogalmazta meg, hogy minden rendszer-

hez hozzátartozik az értelmezése, a feldolgozás menete, a munka, amit a megértésbe fektetünk. A megértés a megértésre fordított munka folyamata”), felhívva a figyelmet mindemellett a tényre, hogy „a könyvbeli valóság merő fikció”. A kötet *Bibliotheca Telekiana* című bevezető

fejezete – amely ötletes módon egy szemelvénygyűjtemény, benne a tetemes Bolyai-irodalom néhány gyöngyszemével – szintén a regény előtt álló figyelmeztetéshez kapcsolódik, nyomatékosítva, hogy a matematikus életének rekonstruálása, vala-

→ **Schranz Áron** (1994): a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Irodalomtudományi Doktori Iskolájának hallgatója. Kutatási területe a századforduló, illetve a két világháború közötti időszak hazai populáris irodalma.

mint hagyatékának értelmezése eleve csak az arra irányuló számtalan kísérlet egyike lehet.

A regény Bolyaira fókuszáló fejezetei – amelyek többé-kevésbé elszigetelt, mozaikszerű jeleneteket rögzítenek – közel sem alkotnak hiánytalan képet a nemeuklidészi geometriát kidolgozó matematikus pályájáról, ellentmondásos személyisége viszont elevenné válik az olvasás folyamata során. A Gauss, valamint Lobacsevszkij árnyékában alkotó, perifériára szorult géniusz újra és újra konfliktusba keveredik környezetével, legyen szó családtagjairól, egy indulatos katonatisztról vagy éppen a felbőszült falusiakról, miközben saját magával is állandó küzdelmet vív. Kívülállása, meg nem értettsége, illetve az ezekből fakadó szélsőséges viselkedése, állandó önemésztése teljes mélységében kirajzolódik az epizódok sorozatán keresztül. Láng külön figyelmet fordít az apa-fiú kapcsolat érzékletes színrevitelére, finom eszközökkel megjelenítve Farkas és János hatványozottan terhelt, mégis intim kapcsolatát. („Nem értette magát. Miért kínozza még mindig? Apja kiállhatatlanul önző volt, ez igaz, de mindent megadott neki, képes volt lemondani bármiről. Az egyetlen ember a földön, akivel beszélgetni tudott. Apja nagyobb tudós, mint Gauss. Nagyobb ember.”) A regény egyik emlékezetes jelenetében János halokló édesapja mellé bújik annak ágyába, majd a takaró alá rejtőzve élcelődik sógornőjén, aki mindközben azt hiszi, Farkas beszél hozzá. A színpadra kívánczó jelenet, amely – látszólag ellentétes minőségek összjátéka által – egyidejűleg rendíti meg és készletti harsány nevetésre olvasóját, sokat elárul Láng világlátásáról, illetve alkotói módszeréről.

A regény másik síkja, amelyben a szerző alteregójának svájci tartózkodását követhetjük nyomon, legalább annyira lényeges része a regénynek, mint a Bolyai életére összpontosító szál. Az érintett fejezetek énelbeszélője egy majdhogynem lehetetlen feladattal áll szemben: megkísérli a matematikus hagyatékának, pontosabban 12 683 lapból álló kéziratkötegenek értelmezését. Vállalkozása több szempontból is kétséges: egyrészt a feldolgozandó anyag tekintélyt parancsoló mennyisége, másrészt pedig a kéziratlapok rendezetlensége, rétegzettsé-

ge miatt. A metanarratív történetyszál számot vet a Bolyai-regény megalkotásának különféle lehetőségeivel (pl. „Ha valaki a nemeuklidészi tér felfedezőjéről ír regényt, úgy volna illő, hogy a regény nemeuklidészi formáját hozza létre”), rámutat azok esetleges kudarcára, miközben narrátorszereplőjéről, valamint annak környezetéről is rengeteget elárul, értelemszerűen felvetve ezzel az életrajzi értelemben vett önreferencialitás kérdését. Az elbeszélés színteréhez a szerzői alteregó perspektívájából elsősorban a biztonság, illetve a harmónia képzelete társul („Ha pedig Svájc szóba került, szüleim és rokonaim áhítattal, emelkedett tisztelettel ejtették ki a nevét. Jóllehet soha nem jártak erre, és talán felmenőik között sem volt senki, aki élt volna itt. De mégis megvolt a tisztelet, a mágikus svájci bicskán a kereszt, a kutya nyakában az életmentő táská, a semleges irányú segítő szándék, ez volt nekünk Svájc”). Ugyanakkor – miként az a történet folyamán egyértelművé válik – ez a világ sem tudja határain kívül rekeszteni az irracionális, az abnormálisat. Az egyébként is szerteágazó elbeszélői technika gazdagságát tovább növeli, hogy szövetében mikrotörténetek formájában a benne felvonultatott mellékszereplők (így például a többi ösztöndíjas) sorsa is megjelenik – időben és térben is szélesítve ezzel az elbeszélés világát.

A svájci sík egyik kulcsfontosságú jelenetében a narrátorszereplő váratlanul összefut Krasznahorkai Lászlóval, aki rövidesen az el nem készült Bolyai-regényre tereli a szót. Tudniillik kiderül, hogy Esterházy Pétert is foglalkoztatta a matematikus öröksége, s hogy annak idején Krasznahorkaival egyetemben ellátogatott a marosvásárhelyi Teleki Tékába.

„Nem hiszem, hogy túlságosan eltávolodott volna a mától, hogy belemerült volna a tizenkilencedik századba, egyáltalán, nem hiszem, hogy Bolyait fel támasztotta volna, és a korabeli utcákon követte volna, fel a Szentmiklós utcába, a Fazakas utcán át a Klastrom utcába, hogy végül a Németváros utcán lejutva a Kazinczyra, megint betérjen a Szentmiklósba. Esetleg megírja a könyvtáros regényét, a fiatal nőét, aki a Bolyai-kéziratokat olvassa, közben rájön, hogy

van Isten, és ezután Istennel folytat párbeszédet a nulláról és a semmiről” – olvashatjuk Láng regénybeli alakváltozatának elmékedését. Ugyan a *Bolyai* teljes egészében nem feleltethető meg az imaginárius regénytervnek – lévén, Láng kísérletet tesz a matematikus „feltámasztására” –, az azonban kétségtelen, hogy Esterházy szellemisége orientációs pontként szolgálhat a mű értelmezése során. (Természetesen nem véletlen, hogy Láng a *Bevezetés a szépirodalomba* egyik részletét választja regénye mottójául.)

A *Bolyai* megítélésem szerint abban az esetben válik élvezetes olvasmánnyá, amennyiben befogadója ráébred, hogy egy nagyszabású szellemi játék részese. A két szálon futó regény cselekményére tekinthetünk akár párhuzamos nyomozások történeteként is: míg a matematikus a világ működésének elvét kutatja, addig Láng regénybeli mása Bolyai enigmatikus hagyatékához próbál közelebb férkőzni azzal a nem titkolt céllal, hogy egyúttal a géniuszról szóló mű adekvát formáját is megtalálja. Az olvasat(ok) létjogosultságát tovább erősíti, hogy

a Svájcban játszódó fejezetek narrátorszereplője elbeszélése derekán egy büntény kellős közepébe csöppen, ezáltal egy újabb – konkrétabb értelemben vett – nyomozás részesévé (pontosabban gyanúsítottjává) válva.

S hogy milyen szerepet szán a szerző kötete olvasójának? A befogadó feladata nem más, mint realizálni, hogy a regény világa összefüggések komplex, megfejtésre váró hálózata, majd élvezni a nyomozás adta intellektuális kihívás örömét. A „kicsomagolás” folyamata ugyanis nem éppen utolsó időtöltés.

„Az a valami be volt csomagolva, de sejtettem, a csomagolás is fontos: hozzátartozik ahhoz, amit átadott. Tulajdonképpen a kicsomagolás az én feladatom. Azok a mókás születésnap ajándékok jelentek meg előttem, amelyek sok-sok egymásba illesztett dobozból állnak, és a lényegük nem is a legapróbb dobozban elrejtett csecsebecse, hanem a kibontás komplex univerzuma. El kell mesélnem az életét. Ezt jelenti a kicsomagolás.” ■

Credo – evangélikus folyóirat,
a Magyarországi Evangélikus Egyház folyóirata

Főszerkesztő: Isó M. Emese
Szerkesztők: Bojtos Anita, Csermelyi József, Mádl Janka
A szerkesztőbizottság tagjai: Fabiny Tibor, Gáncs Tamás, Próhle Gergely, Tevelj Arató György

Szerkesztőség és kiadóhivatal
1085 Budapest, Üllői út 24.
Tel.: +36-1/317-5478
E-mail: credo@lutheran.hu

Olvasószerkesztő: Miklósné Székács Judit
Korrektor: Diószegi Rita
Műszaki szerkesztő: Török Andrea
Lapterv: Jánosi Nikolett
A borítón Orosz István *Sarokház* című grafikája látható.

Kiadja a Magyarországi Evangélikus Egyház Luther Kiadója
www.lutherkiado.hu
Felelős kiadó: Antal Bálint

Előfizetés egy évre: 3600 Ft
Fél évre: 1800 Ft
Egy szám ára: 900 Ft
Előfizetés külföldre: 6840 Ft
A *Credo* digitálisan is előfizethető a Luther Kiadó webáruházában.
Digitális előfizetés egy évre: 1800 Ft
Fél évre: 900 Ft
Egy digitális lapszám ára: 450 Ft

Nyomdai kivitelezés: Gelbert ECO Print Kft.
Felelős vezető: Gellér Róbert ügyvezető

ISSN 1219-6800 (nyomtatott)
ISSN 2786-2631 (online)

A természet értékeinek védelme közös ügyünk és keresztény felelősségünk. Ebből a megfontolásból a Credo evangélikus folyóirat Impact natural környezetbarát papíron jelenik meg.

manipuláció (lat. el.) 1. kézzel végzett művelet, kezelés, bánásmód (anyaggal); 2. a közvéleménynek a tömegtájékoztatási eszközök útján való befolyásolása; 3. mesterkedés, fondorlat, gyanús tevékenység

Legáltalánosabb használata szerint a manipuláció egyfajta megtévesztés, amely során a befogadó nincs tudatában a befolyásoló szándékának, de végül mégis annak megfelelő reakciót ad, akár a vélemény, a viselkedés, a cselekvés, az érzelmek, akár az észlelés megváltoztatása a célja. Figyeljen, nem lehet, hogy épp manipulálja valaki?

ANDRÁS TAMARA, ÁRVAY ANETT, BÉRES TAMÁS, GÁNC S PÉTER, GELENC SÉR GÁBOR, ISÓ M. EMESE, JANC SÓ ÁGNES, LABORCZI DÓRA, MÁDL JANKA, MARTON RÉKA ZSÓFIA, NAGY SZABOLCS, NÉMETH ISTVÁN, OROSZ GÁBOR VIKTOR, PAÁR TAMÁS, PETRŐCZI ÉVA, SCHRANZ ÁRON, SZABÓ LEVENTE, TÓTH KINGA, WELTLER SÁNDOR, ZSILLE ÁKOS

kutatni | közreadni | tanulni

